मार्कण्डेय पुराणं ॥

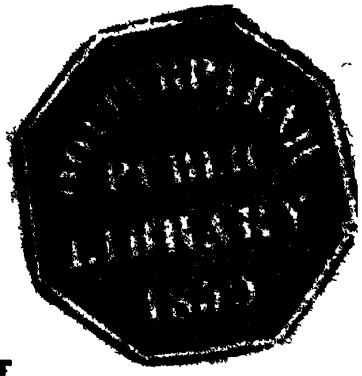

प्रथमोऽध्यायः ॥

ओंनमोभगवते वासुदेवाय ॥

यद्योगिभिर्भवभयार्त्तिविनाशयोग्य-
मासाद्य वन्दितमतीव विविक्तचित्तैः।
तद्वः पुनातु हरिपादसरोजयुग्म-
माविर्भवत्क्रमविलङ्घितभूर्भुवःस्वः ॥ १ ॥
पायात् स वः सकलकल्मषभेददक्षः
क्षीरोदकुक्षिफणिभोगनिविष्टमूर्त्तिः।
श्वासावधूतसलिलोत्कणिकाकरालः
सिन्धुः प्रन्नृत्यमिव यस्य करोति सङ्गात् ॥ २ ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमं।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

तपःस्वाध्यायनिरतं मार्कण्डेयं महामुनिं।
व्यासशिष्यो महातेजा जैमिनिः पर्य्यपृच्छत ॥ १ ॥
भगवन् भारताख्यानं व्यासेनोक्तं महात्मना।
पूर्णमस्तमलैः शुभ्रैर्नानाशास्त्रसमुच्चयैः ॥ २ ॥
जातिशुद्धिसमायुक्तं साधुशब्दोपशोभितं।
पूर्व्वपक्षोक्तिसिद्धान्तपरिनिष्ठासमन्वितं ॥ ३ ॥

चिदशानां यथा विष्णुर्द्विपदां ब्राह्मणो यथा।
भूषणानाञ्च सर्वेषां यथा चूड़ामणिर्वरः ॥ ४ ॥
यथायुधानां कुलिशमिन्द्रियाणां यथा मनः।
तथेह सर्व्वशास्त्राणां महाभारतमुत्तमं ॥ ५ ॥
अर्थार्थश्चैव धर्मश्च कामो मोक्षश्च वर्ण्यते।
परस्परानुबन्धाश्च सानुबन्धाश्च ते पृथक् ॥ ६ ॥
धर्मशास्त्रमिदं श्रेष्ठ मर्थशास्त्रमिदं परं।
कामशास्त्रमिदं चाग्र्यं मोक्षशास्त्रं तथोत्तमं ॥ ७ ॥
चतुराश्रमधर्माणामाचारस्थितिसाधनं।
प्रोक्तमेतन्महाभाग वेदव्यासेन धीमता ॥ ८ ॥
तथा तात कृतं ह्येतद्व्यासेनोदारकर्मणा।
यथा व्याप्तं महाशास्त्रं विरोधैर्नाभिभूयते ॥ ९ ॥
व्यासवाक्यजलौघेन कुतर्कतरुहारिणा।
वेदशैलावतीर्णेन नीरजस्का मही कृता ॥ १० ॥
कलशब्दमहाहंसं महाख्यानपराम्बुजं।
कथाविस्तीर्णसलिलं कार्ष्णं वेदमहाह्रदं ॥ ११ ॥
तदिदं भारताख्यानं बह्वर्थं अतिविस्तरं।
तत्त्वतो ज्ञातुकामोऽहं भगवंस्त्वामुपस्थितः ॥ १२ ॥
कस्मान्मानुषतां प्राप्तोनिर्गुणोऽपि जनार्दनः।
वासुदेवो जगत्सूतिस्थितिसंयमकारणं ॥ १३ ॥
कस्माच्च पाण्डुपुत्राणामेका सा द्रुपदात्मजा।
पञ्चानां महिषी कृष्णा ह्यच नः संशयोमहान् ॥ १४ ॥

भेषजं ब्रह्महत्यायाबलदेवो महाबलः ।
तीर्थयात्राप्रसङ्गेन कस्माच्चक्रे हलायुधः ॥ १५ ॥
कथञ्च द्रौपदेयास्तेऽकृतदारा महारथाः ।
पाण्डुनाथा महात्मानो बधमापुरनाथवत् ॥ १६ ॥
एतत् सर्वं विस्तरशो ममाख्यातुमिहार्हसि ।
भवन्तो मूढबुद्धीनामवबोधकराः सदा ॥ १७ ॥
इति तस्य वचः श्रुत्वा मार्कण्डेयो महामुनिः ।
दशाष्टदोषरहितो वक्तुं समुपचक्रमे ॥ १८ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

क्रियाकालोऽयमस्माकं संप्राप्तो मुनिसत्तम ।
विस्तरे चापि वक्तव्ये नैष कालः प्रशस्यते ॥ १९ ॥
ये तु वक्ष्यन्ति वक्ष्येऽद्य तानहं जैमिने तव ।
तथा च नष्टसन्देहं त्वां करिष्यन्ति पक्षिणः ॥ २० ॥
पिङ्गाक्षश्च विबोधश्च सुपचः सुमुखस्तथा ।
द्रोणपुत्राः खगश्रेष्ठास्तत्त्वज्ञाः शास्त्रचिन्तकाः ॥ २१ ॥
वेदशास्त्रार्थविज्ञाने येषामव्याहता मतिः ।
विन्ध्यकन्दरमध्यस्थास्तानुपास्य च पृच्छ च ॥ २२ ॥
एवमुक्तस्तदा तेन मार्कण्डेयेन धीमता ।
प्रत्युवाचर्षिशार्दूलो विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥ २३ ॥

जैमिनिरुवाच ॥

अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन् खगवागिव मानुषी ।
यत् पक्षिणस्ते विज्ञानमापुरत्यन्तदुर्लभं ॥ २४ ॥

तिर्य्यग्योन्यां यदि भवस्तेषां ज्ञानं कुतोऽभवत् ।
कथञ्च द्रोणतनयाः प्रोच्यन्ते ते पतत्रिणः ॥ २५ ॥
कश्च द्रोणः प्रविख्यातो यस्य पुच्छचतुष्टयं ।
जातं गुणवतान्तेषां धर्मज्ञानं महात्मनां ॥ २६ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

शृणुष्वावहितो भूत्वा यदृत्तं नन्दने पुरा ।
शक्रस्याप्सरसाञ्चैव नारदस्य च सङ्गमे ॥ २७ ॥
नारदो नन्दनेऽपश्यत् पुंश्चलीगणमध्यगं ।
शक्रं सुराधिराजानं तन्मुखासक्तलोचनं ॥ २८ ॥
स तेनर्षिवरिष्ठेन दृष्टमात्रः शचीपतिः ।
समुत्तस्थौ स्वकच्चास्मै ददावासनमादरात् ॥ २९ ॥
तं दृष्ट्वा बलदृच्छ्रमुत्थितं त्रिदशाङ्गनाः ।
प्रणेमुस्ताश्च देवर्षिं विनयावनताः स्थिताः ॥ ३० ॥
ताभिरभ्यर्च्चितः सोऽथ उपविष्टे शतक्रतौ ।
यथार्हं कृतसंभाषः कथाश्चक्रे मनोरमाः ॥ ३१ ॥
ततः कथान्तरे शक्रस्तमुवाच महामुनिं ।

शक्र उवाच ॥

देह्याज्ञां नृत्यतामासां तव याभिमतेति वै ॥ ३२ ॥
रम्भा वा कर्कशा वाथ उर्वश्यथ तिलोत्तमा ।
घृताची मेनका वापि यच्च वा भवतो रुचिः ॥ ३३ ॥
एतच्छ्रुत्वा द्विजश्रेष्ठोवाचं शक्रस्य नारदः ।
विचिन्त्याप्सरसः प्राह विनयावनताः स्थिताः ॥ ३४ ॥

युष्माकमिह सर्वासां रूपौदार्य्यगुणाधिकं ।
आत्मानं मन्यते या तु सा नृत्यतु ममाग्रतः ॥ ३५ ॥
गुणरूपविहीनायाः सिद्धिर्नाट्यस्य नास्ति वै ।
चार्व्वधिष्ठानवन्नृत्यं नृत्यमन्यद्विडम्बनं ॥ ३६ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

तद्वाक्यसमकालञ्च एकैकास्ता नतास्ततः ।
अहं गुणाधिका न त्वं न त्वं चान्याब्रवीद्दिदं ॥ ३७ ॥
तासां सम्भ्रममालोक्य भगवान् पाकशासनः ।
पृच्छ्यतां मुनिरित्याह वक्ता यां वो गुणाधिकां ॥ ३८ ॥
शक्रच्छन्दानुयाताभिः पृष्टस्ताभिः स नारदः ।
प्रोवाच यत्तदा वाक्यं जैमिने तन्निबोध मे ॥ ३९ ॥
तपस्यन्तन्नगेन्द्रस्थं या वः क्षोभयते बलात् ।
दुर्व्वाससं मुनिश्रेष्ठं तां वो मन्ये गुणाधिकां ॥ ४० ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्व्वा वेपितकन्धराः ।
अशक्यमेतदस्माकमिति ताश्चक्रिरे कथाः ॥ ४१ ॥
तत्राप्सरा वपुर्नाम मुनिक्षोभणगर्व्विता ।
प्रत्युवाचानुयास्यामि यत्रासौ संस्थितो मुनिः ॥ ४२ ॥
अद्य तं देहयन्तारं प्रयुक्तेन्द्रियवाजिनं ।
स्मरशस्त्रगलद्वृत्तिं करिष्यामि कुमारथिं ॥ ४३ ॥
ब्रह्मा जनार्दनो वापि यदि वा नीललोहितः ।
तमप्यद्य करिष्यामि कामबाणक्षतान्तरं ॥ ४४ ॥

इत्युक्त्वा प्रजगामाथ प्रालेयाद्रिं वपुस्तदा ।
मुनेस्तपःप्रभावेण प्रशान्तश्वापदाश्रमं ॥ ४५ ॥
सा पुंस्कोकिलमाधुर्य्यं यत्रास्ते स महामुनिः ।
क्रोशमात्रं स्थिता तस्माद्गायत वराप्सराः ॥ ४६ ॥
तद्गीतध्वनिमाकर्ण्य मुनिर्विस्मितमानसः ।
जगाम तत्र यत्रास्ते सा बाला रुचिरानना ॥ ४७ ॥
तां दृष्ट्वा चारुसर्व्वाङ्गीं मुनिः संस्तभ्य मानसं ।
क्षोभणायागतां ज्ञात्वा कोपामर्षसमन्वितः ॥ ४८ ॥
उवाचेदन्ततो वाक्यं महर्षिस्तां महातपाः ॥ ४९ ॥
यस्माद्दुःखार्जितस्येह तपसो विघ्नकारणात् ।
आगतासि मदोन्मत्ते मम दुःखाय खेचरि ॥ ५० ॥
तस्मात् सुपर्ण्यगोचे त्वं मत्क्रोधकलुषीकृता ।
जन्म प्राप्स्यसि दुष्प्रज्ञे यावद्वर्षाणि षोडश ॥ ५१ ॥
निजरूपं परित्यज्य पक्षिणीरूपधारिणी ।
चत्वारस्ते च तनयाजनिष्यन्तेऽधमाप्सरः ॥ ५२ ॥
अप्राप्य तेषु च प्रीतिं शस्त्रपूता पुनर्दिवि ।
वासमाप्स्यसि वक्तव्यन्नोत्तरन्ते कथञ्चन ॥ ५३ ॥
इति वचनमसह्यं कोपसंरक्तदृष्टि-
श्चलकलवलयान्तां मानिनीं श्रावयित्वा ।
तरलतरतरङ्गां गां परिव्यज्य विप्रः
प्रथितगुणगणौघां संप्रयातः खगङ्गां ॥ ५४ ॥

इति मार्कण्डेयपुराणे वपुश्शापः प्रथमः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

अरिष्टनेमिपुत्रोऽभूद्गरुडो नाम पक्षिराट् ।
गरुः स्याभवत् पुत्रः सम्पातिरिति विश्रुतः ॥ १ ॥
तस्याप्यासीत् सुतः शूरः सुपार्श्वोवायुविक्रमः ।
सुपार्श्वतनयः कुन्तिः कुन्तिपुत्रःप्रलोलुपः ॥ २ ॥
तस्यापि तनयावास्तां कङ्कः कन्धरएव च ॥ ३ ॥
कङ्कः कैलासशिखरे विद्युद्रूपेति विश्रुतं ।
ददर्शाम्बुजपत्राक्षं राक्षसं धनदानुगं ॥ ४ ॥
आपानासक्तममलस्रग्दामाम्बरधारिणं ।
भार्य्यासहायमासीनं शिलापट्टेऽमले शुभे ॥ ५ ॥
तद्दृष्टमात्रं कङ्केन रक्षः क्रोधसमन्वितं ।
प्रोवाच कस्मादायातस्त्वमितो ह्यण्डजाधम ॥ ६ ॥
स्त्रीसन्निकर्षे तिष्ठन्तं कस्मान्मामुपसर्पसि ।
नैष धर्मः सुबुद्धीनां मिथोनिष्पाद्यवस्तुषु ॥ ७ ॥

कङ्क उवाच ॥

साधारणोऽयं शैलेन्द्रो यथा तव तथा मम ।
अन्येषाञ्चैव जन्तूनां ममता भवतोऽच का ॥ ८ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

ब्रुवाणमित्थं खड्गेन कङ्कं चिच्छेद राक्षसः ।
क्षरत्क्षतजबीभत्सं विस्फुरन्तमचेतनं ॥ ९ ॥

कङ्कं विनिहतं श्रुत्वा कन्धरः क्रोधमूर्च्छितः ।
विद्युद्रूपधरायाशु मनश्चक्रेऽण्डजेश्वरः ॥ १० ॥
स गत्वा शैलशिखरं कङ्को यत्र हतः स्थितः ।
तस्य सङ्कलनञ्चक्रे भ्रातुर्ज्येष्ठस्य खेचरः ।
कोपामर्षविवृद्धाक्षो नागेन्द्र इव निःश्वसन् ॥ ११ ॥
जगामाथ स यत्रास्ते भ्रातृहा तस्य राक्षसः ।
पक्षवातेन महता चालयन् भूधरान् वरान् ॥ १२ ॥
वेगात् पयोदजालानि विक्षिपन् क्षतजेक्षणः ।
क्षणात् क्षयितशत्रुः स पद्भ्यां क्रान्तभूधरः ॥ १३ ॥
पानासक्तमतिं तत्र तं ददर्श निशाचरं ।
आताम्रवक्त्रनयनं हेमपर्यङ्कमाश्रितं ॥ १४ ॥
स्रग्दामापूरितशिखं हरिचन्दनभूषितं ।
केतकीपत्रगर्भाभैर्दन्तैर्घोरतराननं ॥ १५ ॥
वामोरुमाश्रितां चास्य ददर्शायतलोचनां ।
पत्नीं मदनिकां नाम पुंस्कोकिलकलस्वनां ॥ १६ ॥
ततो रोषपरीतात्मा कन्धरः कन्दरस्थितं ।
तमुवाच सुदुष्टात्मन्नेहि युध्यस्व वै मया ॥ १७ ॥
यस्माज्ज्येष्ठो मम भ्राता विश्रब्धो घातितस्त्वया ।
तस्मात्त्वां मदसंसक्तं नयिष्ये यमसादनं॥ १८ ॥
विश्वस्तघातिनां लोका ये च स्त्रीबालघातिनां ।
यास्यसे निरयान् सर्व्वांस्तांस्त्वमद्य मया हतः ॥ १९ ॥

मार्कण्डेय उवाच

इत्येवं पतगेन्द्रेण प्रोक्तं स्त्रीसन्निधौ तदा ।
रक्षः क्रोधसमाविष्टं प्रत्यभाषत पक्षिणं ॥ २० ॥
यदि ते निहतो भ्राता पौरुषं तद्धि दर्शितं ।
त्वामप्यद्य हनिष्येऽहं खड्गेनानेन खेचर ॥ २१ ॥
तिष्ठ क्षणं नाच जीवन् पतगाधम यास्यसि ।
इत्युक्त्वाञ्जनपुञ्जाभं विमलं खड्गमाददे ॥ २२ ॥
ततः पतगराजस्य यक्षाधिपभटस्य च ।
बभूव युद्धमतुलं यथा गरुडशक्रयोः ॥ २३ ॥
ततः स राक्षसः क्रोधात् खड्गमाविध्य वेगवत् ।
चिक्षेप पतगेन्द्राय निर्वाणाङ्गारवर्च्चसं ॥ २४ ॥
पतगेन्द्रश्च तं खड्गं किञ्चिदुत्प्लुत्य भूतलात् ।
वक्त्रेण जग्राह तदा गरुडः पन्नगं यथा ॥ २५ ॥
वक्त्रपादतलैर्भङ्क्त्वा चक्रे क्षोभमथाण्डजः ।
तस्मिन् भग्ने ततः खड्गे बाहुयुद्धमवर्त्तत ॥ २६ ॥
ततः पतगराजेन वक्षस्याक्रम्य राक्षसः ।
हस्तपादकरैराशु शिरसा च वियोजितः ॥ २७ ॥
तस्मिन्विनिहते सा स्त्री खगं शरणमभ्यगात् ।
किञ्चित् सञ्जातसन्त्रासा प्राह भार्य्या भवामि ते ॥ २८ ॥
तामादाय खगश्रेष्ठः स्वकं गृहमगात् पुनः ।
गत्वा स निष्कृतिं भ्रातुर्व्विद्युद्रूपनिपातनात् ॥ २९ ॥

कन्धरस्य च सा वेश्म प्राप्येच्छारूपधारिणी ।
मेनकातनया सुभ्रूः सौपर्णं रूपमाददे ॥ ३० ॥
तस्यां स जनयामास तार्क्षीन्नाम सुतान्तदा ।
मुनिशापाग्निविप्लुष्टां वपुमप्सरसां वरां।
तस्या नाम तदा चक्रे तार्क्षीमिति विहङ्गमः ॥ ३१ ॥
मन्दपालसुताश्चासंश्चत्वारोऽमितबुद्धयः ।
जरितारिप्रभृतयो द्रोणान्ता द्विजसत्तमाः ॥ ३२ ॥
तेषां जघन्यो धर्म्मात्मा वेदवेदाङ्गपारगः ।
उपयेमे स तान्तार्क्षीं कन्धरानुमते शुभां ॥ ३३ ॥
कस्यचित्त्वथ कालस्य तार्क्षी गर्भमवाप ह ।
सप्तपक्षाहिते गर्भे कुरुक्षेत्रं जगाम सा ॥ ३४ ॥
कुरुपाण्डवयोर्युद्धे वर्त्तमाने सुदारुणे ।
भावित्वाच्चैव कार्य्यस्य रणमध्यं विवेश सा ॥ ३५ ॥
तत्रापश्यत् तदा युद्धं भगदत्तकिरीटिनोः ।
निरन्तरं शरैरासीदाकाशं शलभैरिव ॥ ३६ ॥
पार्थकोदण्डनिर्मुक्तमासन्नमतिवेगवत्।
तस्या भल्लमहिश्यामं त्वचं चिच्छेद जाठरीं ॥ ३७॥
भिन्ने कोष्ठे शशाङ्काभं भूमावण्डचतुष्टयं ।
आयुषः सावशेषत्वात्तूलराशाविवापतत् ॥ ३८ ॥
तत्पातसमकालञ्च सुप्रतीकाङ्गजोत्तमात् ।
पपात महती घण्टा वाणसञ्छिन्नबन्धना ॥ ३९ ॥
समं समन्तात् प्राप्ता तु निर्भिन्नधरणीतला ।

छादयन्ती खगाण्डानि स्थितानि पिशितोपरि ॥ ४० ॥
हते च तस्मिन्नृपतौ भगदत्ते नरेश्वरे ।
बह्वह्न्यहान्यभूद्युद्धं कुरुपाण्डवसैन्ययोः ॥ ४१ ॥
वृत्ते युद्धे धर्मपुत्रे गते शान्तनवान्तिकं ।
भीष्मस्य गदतोऽशेषान् श्रोतुं धर्मान्महात्मनः ॥ ४२ ॥
घण्टागतानि तिष्ठन्ति यत्राण्डानि द्विजोत्तम ।
आजगाम तमुद्देशं शमीको नाम संयमी ॥ ४३ ॥
स तत्र शब्दमशृणोच्चिचीकुचीति वाशतां ।
बाल्यादस्फुटवाक्यानां विज्ञानेऽपि परे सति ॥ ४४ ॥
अथर्षिः शिष्यसहितो घण्टामुत्पाट्य विस्मितः ।
अमातृपितृपक्षाणि शिशुकानि ददर्श ह ॥ ४५ ॥
तानि तत्र तथा भूमौ शमीको भगवान्मुनिः ।
दृष्ट्वा स विस्मयाविष्टः प्रोवाचानुगतान् द्विजान् ॥ ४६ ॥
सम्यगुक्तं द्विजाग्र्येण शुक्रेणोशनसा स्वयं ।
पलायनपरं दृष्ट्वा दैत्यसैन्यं सुरार्दितं ॥ ४७ ॥
न गन्तव्यं निवर्त्तध्वं कस्माद्व्रजत कातराः ।
उत्सृज्य शौर्य्ययशसी क्व गता न मरिष्यथ ॥ ४८ ॥
नश्यतो युद्धतो वापि तावद्भवति जीवितं ।
यावद्धातास्रजत् पूर्व्वं न यावन्मनसेप्सितं ॥ ४९ ॥
एके म्रियन्ते स्वगृहे पलायन्तोऽपरे जनाः ।
भुञ्जन्तोऽन्नं तथैवापः पिबन्तो निधनं गताः ॥ ५० ॥
विलासिनस्तथैवान्ये कामयाना निरामयाः ।

अविक्षताङ्गाः शस्त्रैश्च प्रेतराजवशङ्गताः ॥ ५१ ॥
अन्ये तपस्यभिरता नीताः प्रेतन्नृपानुगैः ।
योगाभ्यासे रताश्चान्ये नैव प्रापुरमृत्युतां ॥ ५२ ॥
शम्बराय पुरा क्षिप्तं वज्रं कुलिशपाणिना ।
हृदयेऽभिहतस्तेन तथापि न मृतोऽसुरः ॥ ५३ ॥
तेनैव खलु वज्रेण तेनैवेन्द्रेण दानवाः ।
प्राप्ते काले हता दैत्यास्तत्क्षणान्निधनं गताः ॥ ५४ ।
विदित्वैवं न सन्त्रासः कर्त्तव्यो विनिवर्त्तत ।
ततो निवृत्तास्ते दैत्यास्त्यक्त्वा मरणजं भयं ॥ ५५ ॥
इति शुक्रवचः सत्यं कृतमेभिः खगोत्तमैः ।
ये युद्धेऽपि न संप्राप्ताः पञ्चत्वमतिमानुषे ॥ ५६ ॥
क्वाण्डानां पतनं विप्राः क्व घण्टापतनं समं ।
क्व च मांसवसारक्तैर्भूमेरास्तरणक्रियाः ॥ ५७ ॥
केऽप्येते सर्व्वथा विप्रा नैते सामान्यपक्षिणः ।
दैवानुकूलता लोके महाभाग्यप्रदर्शिनी ॥ ५८ ॥
एवमुक्त्वा स तान् वीक्ष्य पुनर्व्वचनमब्रवीत् ।
निवर्त्तताश्रमं यात गृहीत्वा पक्षिबालकान् ॥ ५९ ॥
मार्जाराखुभयं यच्च नैषामण्डजजन्मनां ।
श्येनतो नकुलाद्वापि स्थाप्यन्तां तच्च पक्षिणः ॥ ६० ॥
द्विजाः किं वातियत्नेन मार्य्यन्ते कर्मभिः स्वकैः ।
रक्ष्यन्ते चाखिला जीवा यथैते पक्षिबालकाः ॥ ६१ ॥
तथापि यत्नः कर्त्तव्यो नरैः सर्व्वेषु कर्मसु ।

कुर्व्वन् पुरुषकारन्तु वाच्यतां याति नो सतां ॥ ९२ ॥
इति मुनिवरचोदितास्ततस्ते
मुनितनयाः परिगृह्य पक्षिणस्तान् ।
तरुविटपसमाश्रितालिसंघं
ययुरथ तापसरम्यमाश्रमं स्वं ॥ ९३ ॥
स चापि वन्यं मनसाभिकामितं
प्रगृह्य मूलं कुसुमं फलं कुशान् ।
चकार चक्रायुधरुद्रवेधसां
सुरेन्द्रवैवस्वतजातवेदसां ॥ ९४ ॥
अपाम्पतेर्गीष्पतिवित्तरक्षिणोः
समीरणस्यापि तथा द्विजोत्तमः ।
धातुर्विधातुस्त्वथ वैश्वदेविकाः
श्रुतिप्रयुक्ता विविधास्तु सत्क्रियाः ॥ ९५ ॥

इति मार्कण्डेयपुराणे चटकोत्पत्तिर्द्वितीयः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥

मार्कण्डेयउवाच ॥

अहन्यहनि विप्रेन्द्र स तेषां मुनिसत्तमः ।
चकाराहारपयसा तथा गुप्त्या च पोषणं ॥ १ ॥
मासमात्रेण जग्मुस्ते भानोः स्यन्दनवर्त्मनि ।
कौतूहलविलोलाक्षैर्दृष्ट्वा मुनिकुमारकैः ॥ २ ॥

दृष्ट्वा महीं सनगरां साम्भोनिधिसरिद्वरां ।
रथचक्रप्रमाणां ते पुनराश्रममागताः ॥ ३ ॥
श्रमक्लान्तान्तरात्मानो महात्मानो वियोनिजाः ।
ज्ञानञ्च प्रकटीभूतं तच्च तेषां प्रभावतः ॥ ४ ॥
ऋषेः शिष्यानुकम्पार्थं वदतो धर्म्मनिश्चयं ।
कृत्वा प्रदक्षिणं सर्व्वे चरणावभ्यवादयन् ॥ ५ ॥
ऊचुश्च मरणाद्घोरान्मोक्षिताः स्मस्त्वया मुने ।
आवासभक्ष्यपयसां त्वं नो दाता पिता गुरुः ॥ ६ ॥
गर्भस्थानां मृता माता पिचा नैवापि पालिताः ।
त्वया नो जीवितं दत्तं शिशवो येन रक्षिताः ॥ ७ ॥
चिताक्षततेजास्त्वं कृमीणामिव शुष्यतां ।
गजघण्टां समुत्पाद्य कृतवान् दुःखरेचनं ॥ ८ ॥
कथं वर्द्धेयुरबलाः स्वस्थान् द्रक्ष्याम्यहं कदा ।
कदा भूमेर्द्रुमं प्राप्तान् द्रक्ष्ये वृक्षान्तरं गतान् ॥ ९ ॥
कदा मे सहजा कान्तिः पांशुना नाशमेष्यति ।
एषां पक्षानिलोत्थेन मत्समीपविचारिणां ॥ १० ॥
इति चिन्तयता तात भवता प्रतिपालिताः ।
ते साम्प्रतं प्रवृद्धाः स्मः प्रबुद्धाः करवाम किं ॥ ११ ॥
इत्यृषिर्व्वचनं तेषां श्रुत्वा संस्कारवत् स्फुटं ।
शिष्यैः परिवृतः सर्व्वैः सह पुत्रेण शृङ्गिणा ॥ १२ ॥
कौतूहलपरो भूत्वा रोमाञ्चपटसंवृतः ।
उवाच तत्त्वतो ब्रूत प्रवृत्तेः कारणं गिरः ॥ १३ ॥

कस्य शापादियं प्राप्ता भवद्भिर्विक्रिया परा।
रूपस्य वचसश्चैव तन्मे वक्तुमिहार्हथ ॥ १४ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

विपुलस्वानिति ख्यातः प्रागासीन्मुनिसत्तमः।
तस्य पुत्रद्वयं जज्ञे सुकृषस्तुम्बुरुस्तथा ॥ १५ ॥
सुकृषस्य वयं पुत्राश्चत्वारः संयतात्मनः।
तस्यर्षेर्विनयाचारभक्तिनम्राः सदैव हि ॥ १६ ॥
तपश्चरणशक्तस्य शास्यमानेन्द्रियस्य च।
यथाभिमतमस्माभिस्तदा तस्योपपादितं ॥ १७ ॥
समित्पुष्पादिकं सर्वं यच्चैवाभ्यवहारिकं।
एवं तत्राथ वसतां तस्यास्माकञ्च काननें ॥ १८ ॥
आजगाम महावर्षा भग्नपक्षो जरान्वितः।
आताम्रनेत्रः स्रस्तात्मा पक्षी भूत्वा सुरेश्वरः ॥ १९ ॥
सत्यशौचक्षमाचारमतीवोदारमानसं।
जिज्ञासुस्तमृषिश्रेष्ठमस्मच्छापभवाय च ॥ २० ॥

पक्ष्युवाच ॥

द्विजेन्द्र मां क्षुधाविष्टं परिचातुमिहार्हसि।
भक्षणार्थी महाभाग गतिर्भव ममातुला ॥ २१ ॥
विन्ध्यस्य शिखरे तिष्ठन् पक्षिपक्षेरितेन वै।
पतितोऽस्मि महाभाग ह्रसनेनातिरंहसा ॥ २२ ॥
सोऽहं मोहसमाविष्टो भूमौ सम्प्राहमस्मृतिः।

स्थितस्तचाष्टमेनाह्ना चेतनां प्राप्तवानहं ॥ २३ ॥
प्राप्तचेताः क्षुधाविष्टो भवन्तं शरणं गतः ।
भक्ष्यार्थी विगतानन्दो दूयमानेन चेतसा ॥ २४ ॥
तत् कुरुष्वामलमते मत्त्राणायाचलां मतिं ।
प्रयच्छ भक्ष्यं विप्रर्षे प्राणयात्राक्षमं मम ॥ २५ ॥
स एवमुक्तः प्रोवाच तमिन्द्रं पक्षिरूपिणं ।
प्राणसन्धारणार्थाय दास्ये भक्ष्यं तवेप्सितं ॥ २६ ॥
इत्युक्ता पुनरप्येनमपृच्छत् स द्विजोत्तमः ।
आहारः कस्तवार्थाय उपकल्प्यो भवेन्मया ।
स चाह नरमांसेन तृप्तिर्भवति मे परा ॥ २७ ॥

ऋषिरुवाच ॥

कौमारं ते व्यतिक्रान्तमतीतं यौवनञ्च ते ।
वयसः परिणामस्ते वर्त्तते नूनमण्डज ॥ २८ ॥
यस्मिन्नराणां सर्व्वेषामशेषेच्छा निवर्त्तते ।
स कस्माद्दृढभावेऽपि सुनृशंसात्मको भवान् ॥ २९ ॥
क्व मानुषस्य पिशितं क्व वयश्चरमं तव ।
सर्व्वथा दुष्टभावानां प्रथमो नोपपद्यते ॥ ३० ॥
अथवा किं मयैतेन प्रोक्तेनास्ति प्रयोजनं ।
प्रतिश्रुत्य सदा देयमिति नो भावितं मनः ॥ ३१ ॥
इत्युक्ता तं स विप्रेन्द्रस्तथेति कृतनिश्चयः ।
शीघ्रमस्मान् समाहूय गुणतोऽनुप्रशस्य च ॥ ३२ ॥
उवाच क्षुब्धहृदयो मुनिर्वाक्यं सुनिष्ठुरं ।

विनयावनतान् सर्व्वान् भक्तियुक्तान् कृताञ्जलीन् ॥३३॥
कृतात्मानो द्विजश्रेष्ठा ऋणैर्युक्तामया सह ।
जातं श्रेष्ठमपत्यं वो यूयं मम यथा द्विजाः ॥ ३४ ॥
गुरुः पूज्यो यदि मतो भवतां परमः पिता ।
ततः कुरुत मे वाक्यं निर्व्यलीकेन चेतसा ॥ ३५ ॥
तद्वाक्यसमकालञ्च प्रोक्तमस्माभिराद्दतैः ।
यद्दच्यति भवांस्तद्वै कृतमेवावधार्य्यतां ॥ ३६ ॥

ऋषिरुवाच ॥

मामेष शरणं प्राप्तोविहगः क्षुत्तृषान्वितः ।
युष्मन्मांसेन येनास्य क्षणं तृप्तिर्भवेत वै ॥ ३७ ॥
तृष्णाक्षयश्च रक्तेन तथा शीघ्रं विधीयतां ।
ततो वयं प्रव्यथिताः प्रकम्पोद्भूतसाध्वसाः ।
कष्टं कष्टमिति प्रोच्य नैतत् कर्म्मेति चाब्रुवन् ॥ ३८ ॥
कथं परशरीरस्य हेतोर्देहं स्वकं बुधः ।
विनाशयेद्घातयेद्वा यथाह्यात्मा तथा सुतः ॥ ३९ ॥
पितृदेवमनुष्याणां यान्युक्तानि ऋणानि वै ।
तान्यपाकुरुते पुत्रो न शरीरप्रदः सुतः ॥ ४० ॥
तस्मान्नैतत् करिष्यामो नो चीर्णं यत् पुरातनैः ।
जीवन् भद्राण्यवाप्नोति जीवन् पुण्यं करोति च ॥ ४१ ॥
मृतस्य देहनाशश्च धर्माद्युपरतिस्तथा ।
आत्मानं सर्व्वतो रक्ष्यमाहुर्धर्मविदो जनाः ॥ ४२ ॥
इत्थं श्रुत्वा वचोऽस्माकं मुनिः क्रोधादिव ज्वलन् ।

प्रोवाच पुनरप्यस्मान् निर्दहन्निव लोचनैः ॥ ४३ ॥
प्रतिज्ञातं वचो मह्यं यस्मान्नैतत् करिष्यथ।
तस्मान्मच्छापनिर्दग्धास्तिर्य्यग्योनौ प्रयास्यथ ॥ ४४ ॥
एवमुक्ता तदा सोऽस्मांस्तं विहङ्गममब्रवीत्।
अन्त्येष्टिमात्मनः कृत्वा शास्त्रतश्चौर्द्ध्वदेहिकं ॥ ४५ ॥
भक्षयस्व सुविश्रब्धो मामच द्विजसत्तम।
आहारीकृतमेतत्ते मया देहमिहात्मनः ॥ ४६ ॥
एतावदेव विप्रस्य ब्राह्मणत्वं प्रचक्ष्यते।
यावत् पतगजात्यग्र स्वसत्यपरिपालनं ॥ ४७ ॥
न यज्ञैर्दक्षिणावद्भिस्तत्पुण्यं प्राप्यते महत्।
कर्मणान्येन वा विप्रैर्यत् सत्यपरिपालनात् ॥ ४८ ॥
इत्यृषेर्वचनं श्रुत्वा सोऽन्तर्विस्मयनिर्भरः।
प्रत्युवाच मुनिं शक्रः पक्षिरूपधरस्तदा ॥ ४९ ॥
योगमास्थाय विप्रेन्द्र त्यजेदं स्वं कलेवरं।
जीवञ्जन्तुं हि विप्रेन्द्र न भक्षामि कदाचन ॥ ५० ॥
तस्यैतद्वचनं श्रुत्वा योगयुक्तोऽभवन्मुनिः।
तं तस्य निश्चयं ज्ञात्वा शक्रोऽप्याह स्वदेहभृत् ॥ ५१ ॥
भो भो विप्रेन्द्र बुध्यस्व बुद्ध्या बोध्यं बुधात्मक।
जिज्ञासार्थं मयाऽयं ते अपराधः कृतोऽनघ ॥ ५२ ॥
तत् क्षमस्वामलमते का चेच्छा क्रियतां तव।
पालनात् सत्यवाक्यस्य प्रीतिर्मे परमा त्वयि ॥ ५३ ॥
अद्य प्रभृति ते ज्ञानमैन्द्रं प्रादुर्भविष्यति।

तपस्यथ तथा धर्मे न ते विघ्नो भविष्यति ॥ ५४ ॥
इत्युक्ता तु गते शक्रे पिता कोपसमन्वितः ।
प्रणम्य शिरसास्माभिरिदमुक्तो महामुनिः ॥ ५५ ॥
बिभ्यतां मरणात्तात त्वमस्माकं महामते ।
क्षन्तुमर्हसि दीनानां जीवितप्रियता हि नः ॥ ५६ ॥
त्वगस्थिमांससंघाते पूयशोणितपूरिते ।
कर्त्तव्या न रतिर्यच्च तच्चास्माकमियं रतिः ॥ ५७ ॥
श्रूयताञ्च महाभाग यथा लोको विमह्यति ।
कामक्रोधादिभिर्दोषैरवशः प्रबलारिभिः ॥ ५८ ॥
प्रज्ञाप्राकारसंयुक्तमस्थिस्थूणं पुरं महत् ।
चर्मभित्तिमहारोधं मांसशोणितलेपनं ॥ ५९ ॥
नवद्वारं महायासं सर्व्वतः स्नायुवेष्टितं ।
नृपश्च पुरुषस्तच्च चेतनावानवस्थितः ॥ ६० ॥
मन्त्रिणौ तस्य बुद्धिश्च मनश्चैव विरोधिनौ ।
यतेते वैरनाशाय तावुभावितरेतरं ॥ ६१ ॥
नृपस्य तस्य चत्वारो नाशमिच्छन्ति विद्विषः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभो मोहश्चान्यस्तथा रिपुः ॥ ६२ ॥
यदा तु स नृपस्तानि द्वाराण्यावृत्य तिष्ठति ।
तदा सुस्थबलश्चैव निरातङ्कश्च जायते ॥ ६३ ॥
जातानुरागो भवति शत्रुभिर्नाभिभूयते ॥ ६४ ॥
यदा तु सर्व्वद्वाराणि विवृतानि स मुञ्चति ।
रागो नाम तदा शत्रुर्नैचादिद्वारमृच्छति ॥ ६५ ॥

सर्व्वव्यापी महायामः पञ्चद्वारप्रवेशनः।
तस्यानुमार्गं विशति तद्वै घोरं रिपुचयं॥ ६६॥
प्रविश्याथ स वै तच्च द्वारैरिन्द्रियसंज्ञकैः।
रागः संश्लेषमायाति मनसा च सहेतरैः॥ ६७॥
इन्द्रियाणि मनश्चैव वशे कृत्वा दुरासदः।
द्वाराणि च वशे कृत्वा प्राकारं नाशयत्यथ॥ ६८॥
मनस्तस्याश्रितं दृष्ट्वा बुद्धिर्नश्यति तत्क्षणात्।
अमात्यरहितस्तच्च पौरवर्गोज्झितस्तथा॥ ६९॥
रिपुभिर्लब्धविवरः स नृपो नाशमृच्छति।
एवं रागस्तथा मोहो लोभः क्रोधस्तथैव च॥ ७०॥
प्रवर्त्तन्ते दुरात्मानो मनुष्यस्मृतिनाशकाः।
रागात् क्रोधः प्रभवति क्रोधाल्लोभोऽभिजायते॥ ७१॥
लोभाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः।
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति॥ ७२॥
एवं प्रणष्टबुद्धीनां रागलोभानुवर्त्तिनां।
जीविते च सलोभानां प्रसादं कुरु सत्तम॥ ७३॥
योऽयं शापो भगवता दत्तः स न भवेत्तथा।
न तामसीं गतिं कष्टां व्रजेम मुनिसत्तम॥ ७४॥

ऋषिरुवाच॥

यन्मयोक्तं न तन्मिथ्या भविष्यति कदाचन।
न मे वागन्वृतं प्राह यावदद्येति पुत्रकाः॥ ७५॥
दैवमत्र परं मन्ये धिक् पौरुषमनर्थकं।

अकार्य्यं कारितो येन बलादहमचिन्तितं ॥ ७६ ॥
यस्माच्च युष्माभिरहं प्रणिपत्य प्रसादितः ।
तस्मात्तिर्य्यक्त्वमापन्नाः परं ज्ञानमवाप्स्यथ ॥ ७७ ॥
ज्ञानदर्शितमार्गाश्च निर्द्धूतक्लेशकल्मषाः ।
मत्प्रसादादसन्दिग्धाः परां सिद्धिमवाप्स्यथ ॥ ७८ ॥
एवं शप्ताः स्म भगवन् पिचा दैववशात् पुरा ।
ततः कालेन महता योन्यन्तरमुपागताः ॥ ७९ ॥
जाताश्च रणमध्ये वै भवता परिपालिताः ।
वयमित्थं द्विजश्रेष्ठ खगत्वं समुपागताः ।
नास्त्यसाविह संसारे यो न दिष्टेन बाध्यते ॥ ८० ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

इति तेषां वचः श्रुत्वा शमीको गगवान् मुनिः ।
प्रत्युवाच महाभागः समीपस्थायिनो द्विजान् ॥ ८१ ॥
पूर्व्वमेव मया प्रोक्तं भवतां सन्निधाविदं ।
सामान्यपक्षिणो नैते केऽप्येते द्विजसत्तमाः ।
ये युद्धेऽपि न संप्राप्ताः पञ्चत्वमतिमानुषे ॥ ८२ ॥
ततः प्रीतिमता तेन तेऽनुज्ञाता महात्मना ।
जग्मुः शिखरिणां श्रेष्ठं विन्ध्यं द्रुमलतायुतं ॥ ८३ ॥
यावदद्य स्थितास्तस्मिन्नचले धर्मपक्षिणः ।
तपःस्वाध्यायनिरताः समाधौ कृतनिश्चयाः ॥ ८४ ॥
इतिमुनिवरलब्धसत्क्रियास्ते
मनितनया विहगत्वमभ्युपेताः ।

गिरिवरगहनेऽस्तिपुण्यतोये
यतमनसो निवसन्ति विन्ध्यपृष्ठे ॥ ८५ ॥

इति मार्कण्डेयपुराणे विन्ध्यप्राप्तिः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

एवन्ते द्रोणतनयाः पक्षिणो ज्ञानिनोऽभवन् ।
वसन्ति ह्यचले विन्ध्ये तानुपास्व च पृच्छ च ॥ १ ॥
इत्यृषेर्वचनं श्रुत्वा मार्कण्डेयस्य जैमिनिः ।
जगाम विन्ध्यशिखरं यत्र ते धर्मपक्षिणः ॥ २ ॥
तन्नगासन्नभूतश्च शुश्राव पठतां ध्वनिं ।
श्रुत्वा च विस्मयाविष्टश्चिन्तयामास जैमिनिः ॥ ३ ॥
स्थानंसौष्ठवसम्पन्नं जितश्वासमविश्रमं ।
विस्पष्टमपदोषञ्च पठ्यते द्विजसत्तमैः ॥ ४ ॥
वियोनिमपि संप्राप्तानेतान्मुनिकुमारकान् ।
चित्रमेतदहं मन्ये न जहाति सरस्वती ॥ ५ ॥
बन्धुवर्गस्तथा मित्रं यच्चेष्टमपरं गृहे ।
त्यक्त्वा गच्छति तत् सर्व्वन्न जहाति सरस्वती ॥ ६ ॥
इति सञ्चिन्तयन्नेव विवेश गिरिकन्दरं ।
प्रविश्य च ददर्शासौ शिलापट्टगतान् द्विजान् ॥ ७ ॥

पठतस्तान् समालोक्य मुखदोषविवर्जितान्।
सोऽथ शोकेन हर्षेण सर्व्वानेवाभ्यभाषत ॥ ८ ॥
स्वस्त्यस्तु वो द्विजश्रेष्ठा जैमिनिं मां निबोधत।
व्यासशिष्यमनुप्राप्तं भवतां दर्शनोत्सुकं ॥ ९ ॥
मन्युर्न खलु कर्त्तव्यो यत् पिचातीवमन्युना।
शप्ताः खगत्वमापन्नाः सर्व्वथा दिष्टमेव तत् ॥ १० ॥
स्फीतद्रव्ये कुले केचिज्जाताः किल मनस्विनः।
द्रव्यनाशे द्विजेन्द्रास्ते शबरेण सुसान्त्विताः ॥ ११ ॥
दत्वा याचन्ति पुरुषा हत्वा वधन्ति चापरे।
पातयित्वा च पात्यन्ते त एव तपसः क्षयात् ॥ १२ ॥
एतद्दृष्टं सुबहुशो विपरीतं तथा मया।
भावाभावसमुच्छेदैरजस्रं व्याकुलं जगत् ॥ १३ ॥
इति संचिन्त्य मनसा न शोकं कर्त्तुमर्हथ।
ज्ञानस्य फलमेतावच्छोकहर्षैरधृष्यता ॥ १४ ॥
ततस्ते जैमिनिं सर्व्वे पाद्यार्घ्याभ्यामपूजयन्।
अनामयञ्च पप्रच्छुः प्रणिपत्य महामुनिं ॥ १५ ॥
अथोचुः खगमाः सर्व्वे व्यासशिष्यं तपोनिधिं।
सुखोपविष्टं विश्रान्तं पक्षानिलहतक्लमं ॥ १६ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

अद्य नः सफलं जन्म जीवितञ्च सुजीवितं।
यत् पश्यामः सुरैर्वन्द्यं तव पादाम्बुजद्वयं ॥ १७ ॥
पितृकोपाग्निरुद्भूतो यो नो देहेषु वर्त्तते।

सोऽद्य शान्तिं गतो विप्र युष्मद्दर्शनवारिणा ॥ १८ ॥
कच्चित्ते कुशलं ब्रह्मन्नाश्रमे मृगपक्षिषु ।
वृक्षेष्वथ लतागुल्मत्वक्सारतृणजातिषु ॥ १९ ॥
अथवा नैतदुक्तं हि सम्यगस्माभिराद्दतैः ।
भवता सङ्गमो येषां तेषामकुशलं कुतः ॥ २० ॥
प्रसादश्च कुरुष्वाच ब्रूह्यागमनकारणं ।
देवानामिव संसर्गो भवतोऽभ्युदयो महान् ।
केनास्मद्भाग्यगुरुणा आनीतो दृष्टिगोचरं ॥ २१ ॥

जैमिनिरुवाच ॥

श्रूयतां द्विजशार्दूलाः कारणं येन कन्दरं ।
विन्ध्यस्येहागतो रम्यं रेवावारिकणोक्षितं ।
सन्देहान् भारते शास्त्रे तान् प्रष्टुं गतवानहं ॥ २२ ॥
मार्कण्डेयं महात्मानं पूर्वं भृगुकुलोद्वहं ।
तमहं पृष्टवान् प्राप्य सन्देहान् भारतं प्रति ॥ २३ ॥
स च पृष्टो मया प्राह सन्ति विन्ध्ये महाचले ।
द्रोणपुत्रा महात्मानस्ते वक्ष्यन्त्यर्थविस्तरं ॥ २४ ॥
तद्वाक्यचोदितश्चेममागतोऽहं महागिरिं ।
तत् शृणुध्वमशेषेण श्रुत्वा व्याख्यातुमर्हथ ॥ २५ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

विषये सति वक्ष्यामो निर्विशङ्कः शृणुष्व तत् ।
कथं तन्न वदिष्यामो यदस्मद्बुद्धिगोचरं ॥ २६ ॥
चतुर्ष्वपि हि वेदेषु धर्मशास्त्रेषु चैव हि ।

समस्तेषु तथाङ्गेषु यच्चान्यद्वेदसम्मितं ॥ २७ ॥
एतेषु गोचरोऽस्माकं बुद्धेर्ब्राह्मणसत्तम ।
प्रतिज्ञान्तु समावोढुं तथापि न हि शक्नुमः ॥ २८ ॥
तस्माद्वदस्व विश्रब्धं सन्दिग्धं यद्धि भारते ।
वच्यामस्तव धर्मज्ञ न चेन्मोहो भविष्यति ॥ २९ ॥

जैमिनिरुवाच ॥

सन्दिग्धानीह वस्तूनि भारतं प्रति यानि मे ।
शृणुध्वममलास्तानि श्रुत्वा व्याख्यातुमर्हथ ॥ ३० ॥
कस्मान्मानुषतां प्राप्तो निर्गुणोऽपि जनार्दनः ।
वासुदेवोऽखिलाधारः सर्व्वकारणकारणं ॥ ३१ ॥
कस्माच्च पाण्डुपुत्राणामेका सा द्रुपदात्मजा ।
पञ्चानां महिषी कृष्णा सुमहानत्र संशयः ॥ ३२ ॥
भेषजं ब्रह्महत्याया बलदेवो महाबलः ।
तीर्थयात्राप्रसङ्गेन कस्माच्चक्रे हलायुधः ॥ ३३ ॥
कथञ्च द्रौपदेयास्तेऽकृतदारा महारथाः ।
पाण्डुनाथा महात्मानो बधमापुरनाथवत् ॥ ३४ ॥
एतत् सर्व्वं कथ्यतां मे सन्दिग्धं भारतं प्रति ।
कृतार्थोऽहं सुखं येन गच्छेयं निजमाश्रमं ॥ ३५ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

नमस्कृत्य सुरेशाय विष्णवे प्रभविष्णवे ।
पुरुषायाप्रमेयाय शाश्वतायाव्ययाय च ॥ ३६ ॥
चतुर्व्यूहात्मने तस्मै त्रिगुणायागुणाय च ।

वरिष्ठाय गरिष्ठाय वरेण्यायामृताय च ॥ ३७ ॥
यस्मादणुतरन्नास्ति यस्मान्नास्ति बृहत्तरं ।
येन विश्वमिदं व्याप्तमजेन जगदादिना ॥ ३८ ॥
आविर्भावतिरोभावदृष्टादृष्टविलक्षणं ।
वदन्ति यत् सृष्टमिदं तथैवान्ते च संहृतं ॥ ३९ ॥
ब्रह्मणे चादिदेवाय नमस्कृत्य समाधिना ।
ऋक्सामान्युद्गिरन्वक्त्रैर्यः पुनाति जगत्त्रयं ॥ ४० ॥
प्रणिपत्य तथेशानमेकबाणविनिर्जितैः ।
यस्यासुरगणैर्यज्ञा विलुप्यन्ते न यज्विनां ॥ ४१ ॥
प्रवक्ष्यामो मतं कृत्स्नं व्यासस्याद्भुतकर्मणः ।
येन भारतमुद्दिश्य धर्माद्याः प्रकटीकृताः ॥ ४२ ॥
आपो नारा इति प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ ४३ ॥
स देवो भगवान् सर्वं व्याप्य नारायणो विभुः ।
चतुर्धा संस्थितो ब्रह्मन् सगुणो निर्गुणस्तथा ॥ ४४ ॥
एका मूर्त्तिरनिर्देश्या शुक्लां पश्यन्ति तां बुधाः ।
ज्वालामालोपरुद्धाङ्गी निष्ठा सा योगिनां परा ॥ ४५ ॥
दूरस्था चान्तिकस्था च विज्ञेया सा गुणातिगा ।
वासुदेवाभिधानोऽसौ निर्ममत्वेन दृश्यते ॥ ४६ ॥
रूपवर्णादयस्तस्या न भावाः कल्पनामयाः ।
अस्त्येव सा सदा शुद्धा सुप्रतिष्ठैकरूपिणी ॥ ४७ ॥
द्वितीया पृथिवीं मूर्ध्ना शेषाख्या धारयत्यधः ।

तामसी सा समाख्याता तिर्य्यक्त्वं समुपाश्रिता ॥ ४८ ॥
तृतीया कर्म कुरुते प्रजापालनतत्परा ।
सत्वोद्रिक्ता तु सा ज्ञेया धर्मसंस्थानकारिणी ॥ ४९ ॥
चतुर्थी जलमध्यस्था शेते पन्नगतल्पगा ।
रजस्तस्या गुणः सर्गं सा करोति सदैव हि ॥ ५० ॥
या तृतीया हरेर्मूर्त्तिः प्रजापालनतत्परा ।
सा तु धर्मव्यवस्थानं करोति नियतं भुवि ॥ ५१ ॥
प्रोद्भूतानसुरान् हन्ति धर्मविच्छत्तिकारिणः ।
पाति देवान् सतश्चान्यान् धर्मरक्षापरायणान् ॥ ५२ ॥
यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति जैमिने ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजत्यसौ ॥ ५३ ॥
भूत्वा पुरा वराहेण तुण्डेनापो निरस्य च ।
एकया दंष्ट्रयोत्खाता नलिनीव वसुन्धरा ॥ ५४ ॥
कृत्वा नृसिंहरूपञ्च हिरण्यकशिपुर्हतः ।
विप्रचित्तिमुखाश्चान्ये दानवा विनिपातिताः ॥ ५५ ॥
वामनादींस्तथैवान्यान्न संख्यातुमिहोत्सहे ।
अवतारांश्च तस्येह माथुरः साम्प्रतं त्वयं ॥ ५६ ॥
इति सा सात्त्विकी मूर्त्तिरवतारान् करोति वै ।
प्रद्युम्नेति च सा ख्याता रक्षाकर्मण्यवस्थिता ॥ ५७ ॥
देवत्वेऽथ मनुष्यत्वे तिर्य्यग्योनौ च संस्थिता ।
गृह्णाति तत्स्वभावञ्च वासुदेवेच्छया सदा ॥ ५८ ॥
इत्येतत्ते समाख्यातं कृतकृत्योऽपि यत्प्रभुः ।

मानुषत्वं गतो विष्णुः शृणुष्वास्योत्तरं पुनः ॥ ५९ ॥

इति मार्कण्डेयपुराणे चतुर्थ्यूहावतारः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ॥

ऋषय ऊचुः ॥

त्वष्टृपुत्रे हते पूर्वं ब्रह्मन्निन्द्रस्य तेजसः ।
ब्रह्महत्याभिभूतस्य परा हानिरजायत ॥ १ ॥
तद्धर्मं प्रविवेशाथ शक्रतेजोऽपचारतः ।
निस्तेजाश्चाभवच्छक्रोधर्मे तेजसि निर्गते ॥ २ ॥
ततः पुत्रं हतं श्रुत्वा त्वष्टा क्रुद्धः प्रजापतिः ।
अवलुच्य जटामेकामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥
अद्य पश्यन्तु मे वीर्यं त्रयो लोकाः सदेवताः ।
स च पश्यतु दुर्बुद्धिर्ब्रह्महा पाकशासनः ॥ ४ ॥
स्वकर्माभिरतो येन मत्सुतो विनिपातितः ।
इत्युक्त्वा कोपरक्ताक्षो जटामग्नौ जुहाव तां ॥ ५ ॥
ततो वृत्रः समुत्तस्थौ ज्वालामाली महासुरः ।
महाकायो महादंष्ट्रो भिन्नाञ्जनचयप्रभः ॥ ६ ॥
इन्द्रशत्रुरमेयात्मा त्वष्टृतेजोऽपबृंहितः ।
अहन्यहनि सोऽवर्द्धदिषुपातं महाबलः ॥ ७ ॥
बधाय चात्मनो दृष्ट्वा वृत्रं शक्रो महासुरं ।
प्रेषयामास सप्तर्षीन् सन्धिमिच्छन् भयातुरः ॥ ८ ॥

सख्यञ्चक्रुस्ततस्तस्य वृत्रेण समयांस्तथा ।
ऋषयः प्रीतमनसः सर्व्वभूतहिते रताः ॥ ९ ॥
समयस्थितिमुल्लङ्घ्य यदा शक्रेण घातितः ।
वृत्रो हत्याभिभूतस्य तदा बलमशीर्य्यत ॥ १० ॥
तच्छक्रदेहविभ्रष्टं बलं मारुतमाविशत् ।
सर्व्वव्यापिनमव्यक्तं बलस्यैवाधिदैवतं ॥ ११ ॥
अहल्याञ्च यदा शक्रो गौतमं रूपमास्थितः ।
धर्षयामास देवेन्द्रस्तदा रूपमहीयत ॥ १२ ॥
अङ्गप्रत्यङ्गलावण्यं यदतीवमनोरमं ।
विहाय दुष्टं देवेन्द्रं नासत्यावगमत्ततः ॥ १३ ॥
धर्मेण तेजसा त्यक्तं बलहीनमरूपिणं ।
ज्ञात्वा सुरेशं दैतेयास्तज्जये चक्रुरुद्यमं ॥ १४ ॥
राज्ञामुद्रिक्तवीर्य्याणां देवेन्द्रं विजिगीषवः ।
कुलेष्वतिबला दैत्या अजायन्त महामुने ॥ १५ ॥
कस्यचित्त्वथ कालस्य धरणी भारपीडिता ।
जगाम मेरुशिखरं सदो यत्र दिवौकसां ॥ १६ ॥
तेषां सा कथयामास भूरिभारावपीडिता ।
दनुजात्मजदैत्योत्थं खेदकारणमात्मनः ॥ १७ ॥
एते भवद्भिरसुरा निहताः पृथुलौजसः ।
ते सर्व्वे मानुषे लोके जाता गेहेषु भूभृतां ॥ १८ ॥
अक्षौहिण्योहि बहुलास्तद्भारार्त्ता व्रजाम्यधः ।
तथा कुरुध्वं चिदृशा यथा शान्तिर्भवेन्मम ॥ १९ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

तेजोभागैस्ततो देवा अवतेरुर्हिवो महीं ।
प्रजानामुपकारार्थं भूभारहरणाय च ॥ २० ॥
यदिन्द्रदेहजं तेजस्तन्मुमोच स्वयं वृषः ।
कुन्त्यां जातो महातेजास्ततो राजा युधिष्ठिरः ॥ २१ ॥
बलं मुमोच पवनस्ततो भीमो व्यजायत ।
शक्रवीर्यार्द्धतश्चैव जज्ञे पार्थो धनञ्जयः ॥ २२ ॥
उत्पन्नौ यमजौ माद्र्यां शक्ररूपौ महाद्युती ।
पञ्चधा भगवानित्थमवतीर्णः शतक्रतुः ॥ २३ ॥
तस्योत्पन्ना महाभागा पत्नी कृष्णा हुताशनात् ॥ २४ ।
शक्रस्यैकस्य सा पत्नी कृष्णा नान्यस्य कस्यचित् ।
योगीश्वराः शरीराणि कुर्व्वन्ति बहुलान्यपि ॥ २५ ॥
पञ्चानामेकपत्नीत्वमित्येतत् कथितं तव ।
श्रूयतां बलदेवोऽपि यथा यातः सरस्वतीं ॥ २६ ॥

इति मार्कण्डेयपुराणे इन्द्रविक्रिया ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥

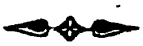

पक्षिण ऊचुः ॥

रामः पार्थे परां प्रीतिं ज्ञात्वा कृष्णस्य लाङ्गली ।
चिन्तयामास बहुधा किं कृतं सुकृतं भवेत् ॥ १ ॥

कृष्णेन हि विना नाहं यास्ये दुर्य्योधनान्तिकं ।
पाण्डवान् वा समाश्रित्य कथं दुर्य्योधनं नृपं ॥ २ ॥
जामातरं तथा शिष्यं घातयिष्ये नरेश्वरं ।
तस्मान्न पार्थं यास्यामि नापि दुर्य्योधनं नृपं ॥ ३॥
तीर्थेष्वाप्लावयिष्यामि तावदात्मानमात्मना ।
कुरूणां पाण्डवानाञ्च यावदन्ताय कल्पते ॥ ४ ॥
इत्यामन्त्र्य हृषीकेशं पार्थदुर्य्योधनावपि ।
जगाम द्वारकां शौरिः स्वसैन्यपरिवारितः ॥ ५ ॥
गत्वा द्वारवतीं रामो हृष्टपुष्टजनाकुलां ।
श्वोगन्तव्येषु तीर्थेषु पपौ पानं हलायुधः ॥ ६ ॥
पीतपानो जगामाथ रैवतोद्यानमृद्धिमत् ।
हस्ते गृहीत्वा समदां रेवतीमप्सरोपमां ॥ ७ ॥
स्त्रीकदम्बकमध्यस्थो ययौ मत्तः पदा स्खलन् ।
ददर्श च वनं वीरो रमणीयमनुत्तमं ॥ ८ ॥
सर्व्वर्त्तुफलपुष्पाढ्यं शाखामृगगणाकुलं ।
पुण्यं पद्मवनोपेतं सपल्वलमहावनं ॥ ९ ॥
स शृण्वन् प्रीतिजननान् बहून्मदकलान् शुभान् ।
श्रोचरम्यान् सुमधुरान् शब्दान् खगमुखेरितान् ॥ १० ॥
सर्व्वर्त्तुफलभाराढ्यान् सर्व्वर्त्तुकुसुमोज्ज्वलान् ।
अपश्यत् पादपांस्तच विहगैरनुनादितान् ॥ ११ ॥
आम्रानाम्रातकान् भव्यान् नारिकेलान् सतिन्दकान् ।
आबिल्वकांस्तथा जीरान् दाडिमान् बीजपूरकान् ॥ १२ ॥

पनसान् लकुचान् मोचान् नीपांश्चातिमनोहरान् ।
पारावतांश्च कङ्कोलान् नलिनानम्लवेतसान् ॥ १३ ॥
भल्लातकानामलकांस्तिन्दुकांश्च महाफलान् ।
इङ्गुदान् करमर्दांश्च हरीतकविभीतकान् ॥ १४ ॥
एतानन्यांश्च स तरून् ददर्श यदुनन्दनः ।
तथैवाशोकपुन्नागकेतकीवकुलानथ ॥ १५ ॥
चम्पकान् सप्तपर्णांश्च कर्णिकारान् समालतीन् ।
पारिजातान् कोविदारान् मन्दारान् बदरांस्तथा ॥ १६ ॥
पाटलान् पुष्पितान् रम्यान् देवदारुद्रुमांस्तथा ।
सालांस्तालांस्तमालांश्च किंशुकान् वञ्जुलान् वरान् ॥ १७ ॥
चकोरैः शतपत्रैश्च भृङ्गराजैस्तथा शुकैः ।
कोकिलैः कलविङ्कैश्च हारीतैर्जीवजीवकैः ॥ १८ ॥
प्रियपुत्रैश्चातकैश्च तथान्यैर्विविधैः खगैः ।
श्रोचरम्यं सुमधुरं कूजद्भिश्चाप्यधिष्ठितं ॥ १९ ॥
सरांसि च मनोज्ञानि प्रसन्नसलिलानि च ।
कुमुदैः पुण्डरीकैश्च तथा नीलोत्पलैः शुभैः ॥ २० ॥
कह्लारैः कमलैश्चापि आचितानि समन्ततः ।
कादम्बैश्चक्रवाकैश्च तथैव जलकुक्कुटैः ॥ २१ ॥
कारण्डवैः प्लवैर्हंसैः कूर्मैर्मद्गुभिरेव च ।
एभिश्चान्यैश्च कीर्णानि समन्ताज्जलचारिभिः ॥ २२ ॥
क्रमेणेत्थं वनं शौरिर्वीक्षमाणो मनोरमं ।
जगामानुगतः स्त्रीभिर्लतागृहमनुत्तमं ॥ २३ ॥

स ददर्श द्विजांस्तत्र वेदवेदाङ्गपारगान् ।
कौशिकान् भार्गवांश्चैव भारद्वाजान् सगौतमान् ॥ २४ ॥
विविधेषु च सम्भूतान् वंशेषु द्विजसत्तमान् ।
कथाश्रवणबद्धोत्कानुपविष्टान्महत्सु च ॥ २५ ॥
कृष्णाजिनोत्तरीयेषु कुशेषु च बृषीषु च ।
सूतञ्च तेषां मध्यस्थं कथयानं कथाः शुभाः ॥ २६ ॥
पौराणिकीः सुरर्षीणामाद्यानां चरिताश्रयाः ।
दृष्ट्वा रामं द्विजाः सर्व्वे मधुपानारुणेक्षणं ॥ २७ ॥
मत्तोऽयमिति मन्वानाः समुत्तस्थुस्त्वरान्विताः ।
पूजयन्तो हलधरमृते तं सूतवंशजं ॥ २८ ॥
ततः क्रोधसमाविष्टो हली सूतं महाबलः ।
निजघान विवृत्ताक्षः क्षोभिताशेषदानवः ॥ २९ ॥
अध्यास्यति पदं ब्राह्मं तस्मिन् सूते निपातिते ।
निष्क्रान्तास्ते द्विजाः सर्व्वे वनात् कृष्णाजिनाम्बराः ॥ ३० ॥
अवधूतं तथात्मानं मन्यमानो हलायुधः ।
चिन्तयामास सुमहन्मया पापमिदं कृतं ॥ ३१ ॥
ब्राह्मं स्थानं गतो ह्येष यत् सूतोविनिपातितः ।
तथा हीमे द्विजाः सर्व्वे मामवेक्ष्य विनिर्गताः ॥ ३२ ॥
शरीरस्य च मे गन्धो लोहस्येवासुखावहः ।
आत्मानञ्चावगच्छामि ब्रह्मघ्नमिव कुत्सितं ॥ ३३ ॥
धिगमर्षं तथा मद्यमतिमानमभीरुतां ।
यैराविष्टेन सुमहन्मया पापमिदं कृतं ॥ ३४ ॥

तत्क्षयार्थं चरिष्यामि व्रतं द्वादशवार्षिकं ।
स्वकर्मख्यापनं कुर्व्वन् प्रायश्चित्तमनुत्तमं ॥ २५ ॥
अथ येयं समारब्धा तीर्थयाचा मयाधुना ।
एतामेव प्रयास्यामि प्रतिलोमां सरस्वतीं ॥ ३६ ॥
अतो जगाम रामोऽसौ प्रतिलोमां सरस्वतीं ।
ततः परं शृणुष्वेमं पाण्डवेयकथाश्रयं ॥ ३७ ॥

इति मार्कण्डेयपुराणे बलदेवब्रह्महत्या ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ॥

धर्मपक्षिण ऊचुः ॥

हरिश्चन्द्रेति राजर्षिरासीच्चेतायुगे पुरा ।
धर्मात्मा पृथिवीपालः प्रोल्लसत्कीर्त्तिरुत्तमः ॥ १ ॥
न दुर्भिक्षं न च व्याधिर्नाकालमरणं नृणां ।
नाधर्मरुचयः पौरास्तस्मिन् शासति पार्थिवे ॥ २ ॥
बभूवुर्न तथोन्मत्ता धनवीर्य्यतपोमदैः ।
नाजायन्त स्त्रियश्चैव काश्चिदप्राप्तयौवनाः ॥ ३ ॥
स कदाचिन्महाबाहुररण्येऽनुसरन् मृगं ।
शुश्राव शब्दमसकृत् चायस्वेति च योषितां ॥ ४ ॥
स विहाय मृगं राजा माभैषीरित्यभाषत ।
मयि शासति दुर्मेधाः कोऽयमन्यायवृत्तिमान् ॥ ५ ॥

तत्क्रन्दितानुसारी च सर्व्वारम्भविघातकृत् ।
एतस्मिन्नन्तरे रौद्रो विघ्नराट् समचिन्तयत् ॥ ६ ॥
विश्वामित्रोऽयमतुलं तप आस्थाय वीर्य्यवान् ।
प्रागसिद्धाभवादीनां विद्याः साधयति व्रती ॥ ७ ॥
साध्यमानाः क्षमामौनचित्तसंयमिनाऽमुना ।
तावै भयार्त्ताः क्रन्दन्ति कथं कार्य्यमिदं मया ॥ ८ ॥
तेजस्वी कौशिकश्रेष्ठो वयमस्य सुदुर्बलाः ।
क्रोशन्त्येतास्तथा भीता दुष्पारं प्रतिभाति मे ॥ ९ ॥
अक्षयायं नृपः प्राप्तो माभैरिति वदन् मुहुः ।
इममेव प्रविश्याशु साधयिष्ये यथेप्सितं ॥ १० ॥
इति संचिन्त्य रौद्रेण विघ्नराजेन वै ततः ।
तेनाविष्टोनृपः कोपादिदं वचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥
कोऽयं बध्नाति वस्त्रान्ते पावकं पापकृन्नरः ।
बलोष्णतेजसा दीप्ते मयि पत्यावुपस्थिते ॥ १२ ॥
सोऽद्य मत्कार्मुकाक्षेपविदीपितदिगन्तरैः ।
शरैर्विभिन्नसर्व्वाङ्गो दीर्घनिद्रां प्रवेक्ष्यति ॥ १३ ॥
विश्वामित्रस्ततः क्रुद्धः श्रुत्वा तन्नृपतेर्वचः ।
क्रुद्धे चर्षिवरे तस्मिन्नेशुर्विद्याः क्षणेन ताः ॥ १४ ॥
स चापि राजा तं दृष्ट्वा विश्वामित्रन्तपोनिधिं ।
भीतः प्रावेपतात्यर्थं सहसाश्वत्थपर्णवत् ॥ १५ ॥
स दुरात्मन्निति यदा मुनिस्तिष्ठेति चाब्रवीत् ।
ततः स राजा विनयात्प्रणिपत्याभ्यभाषत ॥ १६ ॥

भगवन्नेष धर्म्मो मे नापराधो मम प्रभो ।
न क्रोद्धुमर्हसि मुने निजधर्मरतस्य मे ॥ १७ ॥
दातव्यं रक्षितव्यञ्च धर्मज्ञेन महीक्षिता ।
चापञ्चोद्यम्य योद्धव्यं धर्मशास्त्रानुसारतः ॥ १८ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

दातव्यं कस्य के रक्ष्याः कैर्योद्धव्यञ्च ते नृप ।
क्षिप्रमेतत्समाचक्ष्व यद्यधर्मभयन्तव ॥ १९ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

दातव्यं विप्रमुख्येभ्यो ये चान्ये कृशवृत्तयः ।
रक्ष्या भीताः सदा युद्धं कर्त्तव्यं परिपन्थिभिः ॥ २० ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

यदि राजा भवान् सम्यग्राजधर्ममवेक्षते ।
निर्वेष्टुकामो विप्रोऽहं दीयतामिष्टदक्षिणा ॥ २१ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

एतद्राजा वचः श्रुत्वा प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
पुनर्जातमिवात्मानं मेने प्राह च कौशिकं ॥ २२ ॥
उच्यतां भगवन् यत्ते दातव्यमविशङ्कितं ।
दत्तमित्येव तद्विद्धि यद्यपि स्यात् सुदुर्लभं ॥ २३ ॥
हिरण्यं वा सुवर्णं वा पुत्रः पत्नी कलेवरं ।
प्राणा राज्यं पुरं लक्ष्मीर्यदभिप्रेतमात्मनः ॥ २४ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

राजन् प्रतिगृहीतोऽयं यस्ते दत्तः प्रतिग्रहः ।
प्रयच्छ प्रथमं तावद्दक्षिणां राजसूयिकीं ॥ २५ ॥

राजोवाच ॥

ब्रह्मंस्तामपि दास्यामि दक्षिणां भवतो ह्यहं ।
ब्रियतां द्विजशार्दूल यस्तवेष्टः प्रतिग्रहः ॥ २६ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

ससागरां धरामेतां सभूभृद्ग्रामपत्तनां ।
राज्यञ्च सकलं वीर रथाश्वगजसंकुलं ॥ २७ ॥
कोष्टागारञ्च कोषञ्च यच्चान्यद्विद्यते तव ।
विना भार्य्याञ्च पुत्रञ्च शरीरञ्च तवानघ ॥ २८ ॥
धर्मञ्च सर्व्वधर्मज्ञ यो यान्तमनुगच्छति ।
बहुना वा किमुक्तेन सर्व्वमेतत् प्रदीयतां ॥ २९ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

प्रहृष्टेनैव मनसा सोऽविकारमुखो नृपः ।
तस्यर्षेर्व्वचनं श्रुत्वा तथेत्याह कृताञ्जलिः ॥ ३० ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

सर्व्वस्वं यदि मे दत्तं राज्यमुर्व्वी बलं धनं ।
प्रभुत्वं कस्य राजर्षे राज्यस्थे तापसे मयि ॥ ३१ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

यस्मिन्नपि मया काले ब्रह्मन्दत्ता वसुन्धरा ।
तस्मिन्नपि भवान् स्वामी किमुताद्य महीपतिः ॥ ३२ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

यदि राजंस्त्वया दत्ता मम सर्व्वा वसुन्धरा ।
यच्च मे विषये स्वाम्यं तस्मान्निष्क्रान्तुमर्हसि ॥ ३३ ॥
श्रोणीसूत्रादिसकलं मुक्त्वा भूषणसंग्रहं ।
तरुवल्कलमाबध्य सह पत्न्या सुतेन च ॥ ३४ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

तथेति चोक्त्वा कृत्वा च राजा गन्तुं प्रचक्रमे ।
स्वपत्न्या शैव्यया सार्द्धं बालकेनात्मजेन च ॥ ३५ ॥
व्रजतः स ततो रुद्ध्वा पन्थानं प्राह तं नृपं ।
क्व यास्यसीत्यदत्वा मे दक्षिणां राजसूयिकीं ॥ ३६ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

भगवन्राज्यमेतत्ते दत्तं निहतकण्टकं ।
अवशिष्टमिदं ब्रह्मन्नद्य देहचयं मम ॥ ३७ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

तथापि खलु दातव्या त्वया मे यन्नदक्षिणा ।
विशेषतो ब्राह्मणानां हन्त्यदत्तं प्रतिश्रुतं ॥ ३८ ॥
यावत्तोषो राजसूये ब्राह्मणानां भवेन्नृप ।
तावदेव तु दातव्या दक्षिणा राजसूयिकी ॥ ३९ ॥
प्रतिश्रुत्य च दातव्यं योद्धव्यं चाततायिभिः ।
रक्षितव्यास्तथा चार्त्तास्त्वयैव प्राक् प्रतिश्रुतं ॥ ४० ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

भगवन् साम्प्रतं नास्ति दास्ये कालक्रमेण ते ।
प्रसादं कुरु विप्रर्षे सद्भावमनुचिन्त्य च ॥ ४१ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

किंप्रमाणो मया कालः प्रतीक्ष्यस्ते जनाधिप ।
शीघ्रमाचक्ष्व शापाग्निरन्यथा त्वां प्रधक्ष्यति ॥ ४२ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

मासेन तव विप्रर्षे प्रदास्ये दक्षिणाधनं ।
साम्प्रतं नास्ति मे वित्तमनुज्ञां दातुमर्हसि ॥ ४३ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

गच्छ गच्छ नृपश्रेष्ठ स्वधर्ममनुपालय ।
शिवश्च तेऽध्वा भवतु मा सन्तु परिपन्थिनः ॥ ४४ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

अनुज्ञातः स गच्छेति जगाम वसुधाधिपः ।
प्रङ्क्षामनुचिना गन्तुमन्वगच्छत तं प्रिया ॥ ४५ ॥
तं सभार्यं नृपश्रेष्ठं निर्यान्तं ससुतं पुरात् ।
दृष्ट्वा प्रचुक्रुशुः पौरा राज्ञश्चैवानुयायिनः ॥ ४६ ॥
हा नाथ किं जहास्यस्मान् नित्यार्त्तिपरिपीडितान् ।
त्वं धर्मतत्परो राजन् पौरानुग्रहकृत्तथा ॥ ४७ ॥
नयास्मानपि राजर्षे यदि धर्ममवेक्षसे ।
मुहूर्त्तं तिष्ठ राजेन्द्र भवतो मुखपङ्कजं ॥ ४८ ॥
पिबामो नेत्रभ्रमरैः कदा द्रक्ष्यामहे पुनः ।
यस्य प्रयातस्य पुरो यान्ति पृष्ठे च पार्थिवाः ॥ ४९ ॥
तस्यानुयाति भार्य्यैयं गृहीत्वा बालकं सुतं ।
यस्य भृत्याः प्रयातस्य यान्त्यग्रे कुञ्जरस्थिताः ॥ ५० ॥

स एष पद्भ्यां राजेन्द्रो हरिश्चन्द्रोऽद्य गच्छति ।
हा राजन् सुकुमारं ते सुभ्रु सुत्वचमुन्नसं ॥ ५१ ॥
पथि पांशुपरिक्लिष्टं मुखं कीदृग्भविष्यति ।
तिष्ठ तिष्ठ नृपश्रेष्ठ स्वधर्ममनुपालय ॥ ५२ ॥
आनृशंस्यं परो धर्मः क्षत्रियाणां विशेषतः ।
किं दारैः किं सुतैर्नाथ धनैर्धान्यैरथापि वा ॥ ५३ ॥
सर्व्वमेतत् परित्यज्य छायाभूता वयं तव ।
हा नाथ हा महाराज हा स्वामिन् किं जहासि नः ॥५४॥
यच्च त्वं तच्च हि वयं तत् सुखं यच्च वै भवान् ।
नगरन्तद्गवान् यच्च स स्वर्गो यच्च नो नृपः ॥ ५५ ॥
इति पौरवचः श्रुत्वा राजा शोकपरिप्लुतः ।
अतिष्ठत् स तदा मार्गे तेषामेवानुकम्पया ॥ ५६ ॥
विश्वामित्रोऽपि तं दृष्ट्वा पौरवाक्याकुलीकृतं ।
रोषामर्षविवृत्ताक्षः समागम्य वचोऽब्रवीत् ॥ ५७ ॥
धिक् त्वां दुष्टसमाचारमनृतं जिह्मभाषिणं ।
मम राज्यञ्च दत्वा यः पुनः प्राक्रष्टुमिच्छसि ॥ ५८ ॥
इत्युक्तः परुषन्तेन गच्छामीति सवेपथुः ।
ब्रुवन्नेवं ययौ शीघ्रमाकर्षन्दयितां करे ॥ ५९ ॥
कर्षतस्तां ततो भार्य्यां सुकुमारीं श्रमातुरां ।
सहसा दण्डकाष्ठेन ताडयामास कौशिकः ॥ ६० ॥
तां तथा ताडितां दृष्ट्वा हरिश्चन्द्रो महीपतिः ।
गच्छामीत्याह दुःखार्त्तो नान्यत् किञ्चिदुदाहरत् ॥ ६१ ॥

अथ विश्वे तदा देवाः पञ्च प्राहुः कृपालवः ।
विश्वामित्रःसुपापोऽयं लोकान् कान् समवाप्स्यति ॥ ६२ ॥
येनायं यज्वनां श्रेष्ठः स्वराज्यादवरोपितः ।
कस्य वा श्रद्धया पूतं सुतं सोमं महाध्वरे ।
पीत्वा वयं प्रयास्यामो मुदं मन्त्रपुरःसरं ॥ ६३ ॥

पञ्चिका ऊचुः ॥

इति तेषां वचः श्रुत्वा कौशिकोऽतिरुषान्वितः ।
शशाप तान् मनुष्यत्वं सर्व्वे यूयमवाप्स्यथ ॥ ६४ ॥
प्रसादितश्च तैः प्राह पुनरेव महामुनिः ।
मानुषत्वेऽपि भवतां भविची नैव सन्ततिः ॥ ६५ ॥
न दारसंग्रहश्चैव भविता नच मत्सरः ।
कामक्रोधविनिर्मुक्ता भविष्यथ सुराः पुनः ॥ ६६ ॥
ततोऽवतेरुरंशैः स्वैर्देवास्ते कुरुवेश्मनि ।
द्रौपदीगर्भसम्भूताः पञ्च वै पाण्डुनन्दनाः ॥ ६७ ॥
एतस्मात् कारणात् पञ्च पाण्डवेया महारथाः ।
न दारसंग्रहं प्राप्ताः शापात्तस्य महामुनेः ॥ ६८ ॥
एतत्ते सर्व्वमाख्यातं पाण्डवेयकथाश्रयं ।
प्रश्नं चतुष्टयं गीतं किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ ६९ ॥

इति मार्कण्डेयपुराणे द्रौपदेयोत्पत्तिः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥

जैमिनिरुवाच ॥

भवद्भिरिदमाख्यातं यथाप्रश्नमनुक्रमात् ।
महत् कौतूहलं मेऽस्ति हरिश्चन्द्रकथां प्रति ॥ १ ॥
अहो महात्मना तेन प्राप्तं कृच्छ्रमनुत्तमं ।
कच्चित् सुखमनुप्राप्तं तादृगेव द्विजोत्तमाः ॥ २ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा स राजा प्रययौ शनैः ।
शैव्ययानुगतो दुःखी भार्य्यया बालपुत्रया ॥ ३ ॥
स गत्वा वसुधापालो दिव्यां वाराणसीं पुरीं ।
नैषा मनुष्यभोग्येति शूलपाणेः परिग्रहः ॥ ४ ॥
जगाम पद्भ्यां दुःखार्त्तः सह पत्न्यानुकूलया ।
पुरीप्रवेशे ददृशे विश्वामित्रमुपस्थितं ॥ ५ ॥
तं दृष्ट्वा समनुप्राप्तं विनयावनतोऽभवत् ।
प्राह चैवाञ्जलिं कृत्वा हरिश्चन्द्रो महामुनिं ॥ ६ ॥
इमे प्राणाः सुतश्चायमियं पत्नी मुने मम ।
येन ते कृत्यमस्त्याशु तद्गृहाणार्घ्यमुत्तमं ॥ ७ ॥
यद्वान्यत् कार्य्यमस्माभिस्तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ८ ॥

विश्वामित्र उवाच

पूर्णः स मासो राजर्षे दीयतां मम दक्षिणा ।
राजसूयनिमित्तं हि स्मर्य्यते स्ववचो यदि ॥ ९ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

ब्रह्मन्नद्यैव संपूर्णो मासोऽम्लानतपोधन ।
तिष्ठत्येतद्दिनार्द्धं यत्तत् प्रतीक्षस्व मा चिरं ॥ १० ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

एवमस्तु महाराज आगमिष्याम्यहं पुनः ।
शापं तव प्रदास्यामि नचेद्य प्रदास्यसि ॥ ११ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

इत्युक्त्वा प्रययौ विप्रो राजा चाचिन्तयत्तदा ।
कथमस्मै प्रदास्यामि दक्षिणा या प्रतिश्रुता ॥ १२ ॥
कुतः पुष्टानि मित्राणि कुतोऽर्थः साम्प्रतं मम ।
प्रतिग्रहः प्रदुष्टो मे नाहं यायामधः कथं ॥ १३ ॥
किमु प्राणान् विमुञ्चामि कान्दिशं यामकिञ्चनः ।
यदि नाशं गमिष्यामि अप्रदाय प्रतिश्रुतं ॥ १४ ॥
ब्रह्मस्वहृत् कृमिः पापो भविष्याम्यधमाधमः ।
अथवा प्रेष्यतां यास्ये वरमेवात्मविक्रयः ॥ १५ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

राजानं व्याकुलं दीनं चिन्तयानमधोमुखं ।
प्रत्युवाच तदा पत्नी बाष्पगद्गदया गिरा ॥ १६ ॥
त्यज चिन्तां महाराज स्वसत्यमनुपालय ।
श्मशानवद्वर्जनीयो नरः सत्यबहिष्कृतः ॥ १७ ॥
नातः परतरं धर्मं वदन्ति पुरुषस्य तु ।
यादृशं पुरुषव्याघ्र स्वसत्यपरिपालनं ॥ १८ ॥

अग्निहोत्रमधीतं वा दानाद्याश्चाखिलाः क्रियाः ।
भजन्ते तस्य वैफल्यं यस्य वाक्यमकारणं ॥ १९ ॥
सत्यमत्यन्तमुदितं धर्मशास्त्रेषु धीमतां ।
तारणायान्वृतं तद्वत् पातनायाकृतात्मनां ॥ २० ॥
सप्ताश्वमेधानाहृत्य राजसूयञ्च पार्थिवः ।
कृतिर्नाम च्युतः स्वर्गादसत्यवचनात् सकृत् ॥ २१ ॥
राजन् जातमपत्यं मे इत्युक्ता प्ररुरोद ह ।
बाष्पाम्बुप्लुतनेचान्तामुवाचेदं महीपतिः ॥ २२ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

विमुञ्च भद्रे सन्तापमयं तिष्ठति बालकः ।
उच्यतां वक्तुकामासि यद्वा त्वं गजगामिनि ॥ २३ ॥

पत्न्युवाच ॥

राजन् जातमपत्यं मे सतां पुञ्जफलाः स्त्रियः ।
स मां प्रदाय वित्तेन देहि विप्राय दक्षिणां ॥ २४ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

एतद्वाक्यमुपश्रुत्य ययौ मोहं महीपतिः ।
प्रतिलभ्य च संज्ञां स विललापातिदुःखितः २५ ॥
महद्दुःखमिदं भद्रे यत्त्वमेवं ब्रवीषि मां ।
किन्तव स्मितसंलापा मम पापस्य विस्मृताः ॥ २६ ॥
हाहा कथं त्वया शक्यं वक्तुमेतत् शुचिस्मिते ।
दुर्व्वाच्यमेतद्वचनं कर्त्तुं शक्नोम्यहं कथं ॥ २७ ॥

इत्युक्त्वा स नरश्रेष्ठो धिग्धिगित्यसकृद्ब्रुवन् ।
निपपात महीपृष्ठे मूर्च्छयाभिपरिप्लुतः ॥ २८ ॥
शयानं भुवि तं दृष्ट्वा हरिश्चन्द्रं महीपतिं ।
उवाचेदं सकरुणं राजपत्नी सुदुःखिता ॥ २९ ॥

पत्न्युवाच ॥

हा महाराज कस्येदमपध्यानमुपस्थितं ।
यत्त्वं निपतितो भूमौ राङ्कवास्तरणोचितः ॥ ३० ॥
येन कोट्यग्रगोवित्तं विप्राणामपवर्जितं ।
स एष पृथिवीनाथो भूमौ स्वपिति मे पतिः ॥ ३१ ॥
हा कष्टं किं तवानेन कृतं देव महीक्षिता ।
यदिन्द्रोपेन्द्रतुल्योऽयं नीतः प्रस्वापनीं दशां ॥ ३२ ॥
इत्युक्त्वा सापि सुश्रोणी मूर्च्छिता निपपात ह ।
भर्तृदुःखमहाभारेणासह्येन निपीडिता ॥ ३३ ॥
तौ तथा पतितौ भूमावनाथौ पितरौ शिशुः ।
दृष्ट्वात्यन्तं क्षुधाविष्टः प्राह वाक्यं सुदुःखितः ॥ ३४ ॥
तात तात ददस्वान्नमम्बाम्ब भोजनं दद ।
क्षुन्मे बलवती जाता जिह्वाग्रं शुष्यते तथा ॥ ३५ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

एतस्मिन्नन्तरे प्राप्तो विश्वामित्रो महातपाः ।
दृष्ट्वा तु तं हरिश्चन्द्रं पतितं भुवि मूर्च्छितं ॥ ३६ ॥
स वारिणा समभ्युक्ष्य राजानमिदमब्रवीत् ।
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ राजेन्द्र तां ददस्वेष्टदक्षिणां ॥ ३७ ॥

ऋणं धारयतो दुःखमहन्यहनि वर्द्धते ।
आप्याय्यमानः स तदा हिमशीतेन वारिणा ॥ ३८ ॥
अवाप्य चेतनां राजा विश्वामित्रमवेक्ष्य च ।
पुनर्म्मोहं समापेदे स च क्रोधं ययौ मुनिः ॥ ३९ ॥
स समाश्वास्य राजानं वाक्यमाह द्विजोत्तमः ।
दीयतां दक्षिणा सा मे यदि धर्म्ममवेक्षसे ॥ ४० ॥
सत्येनार्कः प्रतपति सत्ये तिष्ठति मेदिनी ।
सत्यञ्चोक्तं परो धर्म्मः स्वर्गः सत्ये प्रतिष्ठितः ॥ ४१ ॥
अश्वमेधसहस्रञ्च सत्यञ्च तुलया धृतं ।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥ ४२ ॥
अथवा किं ममैतेन साम्ना प्रोक्तेन कारणं ।
अनार्य्ये पापसंकल्पे क्रूरे चानृतवादिनि ॥ ४३ ॥
त्वयि राज्ञि प्रभवति सद्भावः श्रूयतामयं ।
अद्य मे दक्षिणां राजन्न दास्यति भवान् यदि ॥ ४४ ॥
अस्ताचलं प्रयातेऽर्के शप्स्यामि त्वां ततो ध्रुवं ।
इत्युक्त्वा स ययौ विप्रो राजा चासीद्भयातुरः ॥ ४५ ॥
कान्दिग्भूतोऽधमो निःस्वो नृशंसधनिनार्हितः ।
भार्य्यास्य भूयः प्राहेदं क्रियतां वचनं मम ॥ ४६ ॥
मा शापानलनिर्द्दग्धः पञ्चत्वमुपयास्यसि ।
स तथा चोद्यमानस्तु राजा पत्न्या पुनः पुनः ॥ ४७ ॥
प्राह भद्रे करोम्येष विक्रयं तव निर्घृणः ।
नृशंसैरपि यत् कर्त्तुं न शक्यं तत् करोम्यहं ॥ ४८ ॥

यदि मे शक्यते वाणी वक्तुमीदृक् सुदुर्व्वचः ।
एवमुक्त्वा ततो भार्य्यां गत्वा नगरमातुरः ।
बाष्पापिहितकण्ठाक्षस्ततो वचनमब्रवीत् ॥ ४९ ॥

राजोवाच :

भो भो नागरिकाः सर्व्वे शृणुध्वं वचनं मम ।
किं मां पृच्छथ कस्त्वं भो नृशंसोऽहममानुषः ॥ ५० ॥
राक्षसो वातिकठिनस्ततः पापतरोऽपि वा ।
विक्रेतुं दयितां प्राप्तो यो न प्राणांस्त्यजाम्यहं ॥ ५१ ॥
यदि वः कस्यचित् कार्य्यं दास्या प्राणेष्टया मम ।
स ब्रवीतु त्वरायुक्तो यावत् सन्धारयाम्यहं ॥ ५२ ॥

पद्मिण ऊचुः ॥

अथ दृष्ट्वो द्विजः कश्चिदागत्याह नराधिपं ।
समर्पयस्व मे दासीमहं क्रेता धनप्रदः ॥ ५३ ॥
अस्ति मे वित्तमस्तोकं सुकुमारी च मे प्रिया ।
गृहकर्म्म न शक्नोति कर्त्तुमस्मात् प्रयच्छ मे ॥ ५४ ॥
कर्म्मण्यतावयोरूपशीलानां तव योषितः ।
अनुरूपमिदं वित्तं गृहाणार्पय मेऽबलां ॥ ५५ ॥
एवमुक्तस्य विप्रेण हरिश्चन्द्रस्य भूपतेः ।
व्यदीर्य्यत मनो दुःखान्न चैनं किञ्चिदब्रवीत् ॥ ५६ ॥
ततः स विप्रो नृपतेर्वल्कलान्ते दृढं धनं ।
बद्ध्वा केशेष्वथादाय नृपपत्नीमकर्षयत् ॥ ५७ ॥

रुरोद रोहितास्योऽपि दृष्ट्वा कृष्टान्तु मातरं ।
हस्तेन वस्त्रमाकर्षन् काकपक्षधरः शिशुः ॥ ५८ ॥

राजपत्न्युवाच ॥

मुञ्चार्य्य मुञ्च तावन्मां यावत् पश्याम्यहं शिशुं ।
दुर्लभं दर्शनं तात पुनरस्य भविष्यति ॥ ५९ ॥
पश्यैहि वत्स मामेवं मातरं दास्यतां गतां ।
मां मा स्पार्क्षीराजपुत्र अस्पृश्याहं तवाधुना ॥ ६० ॥
ततः स बालः सहसा दृष्ट्वा कृष्टान्तु मातरं ।
समभ्यधावदम्बेति रुदन् सास्राविलेक्षणः ॥ ६१ ॥
तमागतं द्विजः क्रेता बालमभ्याहनत् पदा ।
वदंस्तथापि सोऽम्बेति नैवामुञ्चत मातरं ॥ ६२ ॥

राजपत्न्युवाच ॥

प्रसादं कुरु मे नाथ क्रीणीष्वेमञ्च बालकं ।
क्रीतापि नाहं भवतो विनैनं कार्य्यसाधिका ॥ ६३ ॥
इत्थं ममाल्पभाग्यायाः प्रसादसुमुखो भव ।
मां संयोजय बालेन वत्सेनेव पयस्विनीं ॥ ६४ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

गृह्यतां वित्तमेतत्ते दीयतां बालको मम ।
स्त्रीपुंसोर्धर्मशास्त्रज्ञैः कृतमेव हि वेतनं ।
शतं सहस्रं लक्षञ्च कोटिमूल्यं तथा परैः ॥ ६५ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

तथैव तस्य तद्वित्तं बद्ध्वोत्तरपटे ततः ।
प्रगृह्य बालकं माता सहैकस्थमबन्धयत् ॥ ६६ ॥
नीयमानौ तु तौ दृष्ट्वा भार्य्यापुत्रौ स पार्थिवः ।
विललाप सुदुःखार्त्तो निःश्वस्योष्णं पुनः पुनः ॥ ६७ ॥
यां न वायुर्न चादित्यो नेन्दुर्न च पृथग्जनः ।
दृष्टवन्तः पुरा पत्नीं सेयं दासीत्वमागता ॥ ६८ ॥
सुर्य्यवंशप्रसूतोऽयं सुकुमारकराङ्गुलिः ।
संप्राप्तो विक्रयं बालो धिङ्मामस्तु सुदुर्म्मतिं ॥ ६९ ॥
हा प्रिये हा शिशो वत्स ममानार्य्यस्य दुर्नयैः ।
दैवाधीनां दशां प्राप्तो न मृतोऽस्मि तथापि धिक् ॥ ७० ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

एवं विलपतो राज्ञः स विप्रोऽन्तरधीयत ।
वृक्षगेहादिभिस्तुङ्गैस्तावादाय त्वरान्वितः ॥ ७१ ॥
विश्वामित्रस्ततः प्राप्तो नृपं वित्तमयाचत ।
तस्मै समर्पयामास हरिश्चन्द्रोऽपि तद्धनं ॥ ७२ ॥
तद्वित्तं स्तोकमालोक्य दारविक्रयसम्भवं ।
शोकाभिभूतं राजानं कुपितः कौशिकोऽब्रवीत् ॥ ७३ ॥
क्षत्रबन्धो ममेमां त्वं सदृशीं यज्ञदक्षिणां ।
मन्यसे यदि तत् क्षिप्रं पश्य त्वं मे बलं परं ॥ ७४ ॥
तपसोऽच सुतप्तस्य ब्राह्मण्यस्यामलस्य च ।
मत्प्रभावस्य चोग्रस्य शुद्धस्याध्ययनस्य च ॥ ७५ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

अन्यां दास्यामि भगवन् कालः कश्चित् प्रतीच्यतां ।
साम्प्रतं नास्ति विक्रीता पत्नी पुत्रश्च बालकः ॥ ७६ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

चतुर्भागः स्थितो योऽयं दिवसस्य नराधिप ।
एष एव प्रतीच्यो मे वक्तव्यं नोत्तरं त्वया ॥ ७७ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

तमेवमुक्त्वा राजेन्द्रं निष्ठुरं निर्घृणं वचः ।
तदादाय धनं तूर्णं कुपितः कौशिको ययौ ॥ ७८ ॥
विश्वामित्रे गते राजा भयशोकाब्धिमध्यगः ।
सर्व्वाकारं विनिश्चित्य प्रोवाचोच्चैरधोमुखः ॥ ७९ ॥
वित्तक्रीतेन यो ह्यर्थी मया प्रेष्येण मानवः ।
स ब्रवीतु त्वरायुक्तो यावत्तपति भास्करः ॥ ८० ॥
अथाजगाम त्वरितो धर्मश्चण्डालरूपधृक् ।
दुर्गन्धो विकृतो रूक्षः श्मश्रुलो दन्तुरो घृणी ॥ ८१ ॥
कृष्णो लम्बोदरः पिङ्गरूक्षाक्षः परुषाक्षरः ।
गृहीतपक्षिपुञ्जश्च श्वमाल्यैरलङ्कृतः ॥ ८२ ॥
कपालहस्तो दीर्घास्यो भैरवोऽतिवदन् मुहुः ।
श्वगणाभिवृतो घोरो यष्टिहस्तो निराकृतिः ॥ ८३ ॥

चण्डाल उवाच ॥

अहमर्थी त्वया शीघ्रं कथयस्वात्मवेतनं ।
स्तोकेन बहुना वापि येन वै लभ्यते भवान् ॥ ८४ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

तं तादृशमथालक्ष्य क्रूरदृष्टिं सुनिष्ठुरं ।
वदन्तमतिदुःशीलं कस्त्वमित्याह पार्थिवः ॥ ८५ ॥

चण्डाल उवाच ॥

चण्डालोऽहमिहाख्यातः प्रवीरेति पुरोत्तमे ।
विख्यातो बध्यबधको मृतकम्बलहारकः ॥ ८६ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

नाहं चण्डालदासत्वमिच्छेयं सुविगर्हितं ।
वरं शापाग्निना दग्धो न चण्डालवशं गतः ॥ ८७ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

तस्यैवं वदतः प्राप्तो विश्वामित्रस्तपोनिधिः ।
कोपामर्षविवृत्ताक्षः प्राह चेदं नराधिपं ॥ ८८ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

चण्डालोऽयमनल्पं ते दातुं वित्तमुपस्थितः ।
कस्मान्न दीयते मह्यमशेषा यज्ञदक्षिणा ॥ ८९ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

भगवन् सूर्य्यवंशोत्थमात्मानं वेद्मि कौशिक ।
कथं चण्डालदासत्वं गमिष्ये वित्तकामुकः ॥ ९० ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

यदि चण्डालवित्तं त्वमात्मविक्रयजं मम ।
न प्रदास्यसि कालेन शप्स्यामि त्वामसंशयं ॥ ९१ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

हरिश्चन्द्रस्ततो राजा चिन्तावस्थितजीवितः ।
प्रसीदेति वदन् पादावृषेर्जग्राह विह्वलः ॥ ९२ ॥
दासोऽस्म्यात्तोऽस्मि भीतोऽस्मि त्वद्भक्तश्च विशेषतः ।
कुरु प्रसादं विप्रर्षे कष्टश्वण्डालसङ्करः ॥ ९३ ॥
भवेयं वित्तशेषेण सर्व्वकर्मकरो वशः ।
तवैव मुनिशार्दूल प्रेष्यश्चित्तानुवर्त्तकः ॥ ९४ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

यदि प्रेष्यो मम भवान् चण्डालाय ततो मया ।
दासभावमनुप्राप्तो दत्तो वित्तार्व्वुदेन वै ॥ ९५ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

एवमुक्ते तदा तेन श्वपाको हृष्टमानसः ।
विश्वामित्राय तद्द्रव्यं दत्वा बद्ध्वा नरेश्वरं ॥ ९६ ॥
दण्डप्रहारसंभ्रान्तमतीवव्याकुलेन्द्रियं ।
दृष्टबन्धुवियोगार्त्तमनयन्निजपत्तनं ॥ ९७ ॥
हरिश्चन्द्रस्ततो राजा वसंश्चण्डालपत्तने ।
प्रातर्मध्याह्नसमये सायञ्चैतदगायत ॥ ९८ ॥
बाला दीनमुखी दृष्ट्वा बालं दीनमुखं पुरः ।
मां स्मरत्यसुखाविष्टा मोचयिष्यति नौ नृपः ॥ ९९ ॥
उपात्तवित्तो विप्राय दत्वा वित्तमतोऽधिकं ।
न सा मां मृगशावाक्षी वेत्ति पापतरं कृतं ॥ १०० ॥

राज्यनाशः सुहृत्त्यागो भार्यातनयविक्रयः ।
प्राप्ता चण्डालता चेयमहो दुःखपरम्परा ॥ १०१ ॥
एवं स निवसन्नित्यं सस्मार दयितं सुतं ।
भार्याञ्चात्मसमाविष्टां हृतसर्व्वस्व आतुरः ॥ १०२ ॥
कस्य चित्त्वथ कालस्य मृतचेलापहारकः ।
हरिश्चन्द्रोऽभवद्राजा श्मशाने तद्वशानुगः ॥ १०३ ॥
चण्डालेनानुशिष्टश्च मृतचेलापहारिणा ।
शवागमनमन्विच्छन्निह तिष्ठ दिवानिशं ॥ १०४ ॥
इदं राज्ञेऽपि देयञ्च षड्भागन्तु शवं प्रति ।
त्वयस्तु मम भागाः स्युर्द्वौ भागौ तव वेतनं ॥ १०५ ॥
इति प्रतिसमादिष्टो जगाम शवमन्दिरं ।
दिशं तु दक्षिणां यत्र वाराणस्यां स्थितं तदा ॥ १०६ ॥
श्मशानं घोरसंनादं शिवाशतसमाकुलं ।
शवमौलिसमाकीर्णं दुर्गन्धं बहुधूमकं ॥ १०७ ॥
पिशाचभूतवेतालडाकिनीयक्षसंकुलं ।
गृध्रगोमायुसंकीर्णं श्वद्वन्दपरिवारितं ॥ १०८ ॥
अस्थिसंघातसंकीर्णं महादुर्गन्धसंकुलं ।
नानामृतसुहृन्नादरौद्रकोलाहलायुतं ॥ १०९ ॥
हा पुत्र मित्र हा बन्धो भ्रातर्वत्स प्रियाद्य मे ।
हा पते भगिनि मातर्हा मातुल पितामह ॥ ११० ॥
मातामह पितः पौत्र क्व गतोऽस्येहि बान्धव ।
इत्येवं वदतां यत्र ध्वनिः संश्रूयते महान् ॥ १११ ॥

ज्वलन्मांसवसामेदच्छमच्छुमितसंकुलं ॥ ११२ ॥
अर्द्धदग्धाः शवाः श्यामाविकसद्दन्तपंक्तयः ।
हसन्तीवाग्निमध्यस्थाः कायस्येयं दशा त्विति ॥ ११३ ॥
अग्नेश्चटचटाशब्दो वयसामस्थिपंक्तिषु ।
बान्धवाक्रन्दशब्दश्च पुक्कसेषु प्रहर्षजः ॥ ११४ ॥
गायतां भूतवेतालपिशाचगणरक्षसां ।
श्रूयते सुमहान् घोरः कल्पान्त इव निःस्वनः ॥ ११५ ॥
महामहिषकारीषगोशुष्कद्राक्षिसंकुलं ॥
तदुत्थभस्मकूटैश्च वृतं सास्थिभिरुन्नतैः ॥ ११६ ॥
नानोपहारसद्दीपकाकविक्षेपकालिकं ।
अनेकशब्दबहुलं श्मशानं नरकायते ॥ ११७ ॥
सवह्निगर्भैरशिवैः शिवारुतैर्निनादितं भीषणरावगह्वरं ।
भयं भयस्याप्युपसञ्जनैर्भृशं श्मशानमाक्रन्दविरावदारुणं ।
स राजा तच्च संप्राप्तो दुःखितः शोचनोद्यतः ॥ [११८॥]
हा भृत्या मन्त्रिणो विप्राः क्व तद्राज्यं विधे गतं ॥ ११९ ॥
हा शैव्ये पुत्र हा बाल मां त्यक्त्वा मन्दभाग्यकं ।
विश्वामित्रस्य दोषेण गताः कुत्रापि ते मम ॥ १२० ॥
इत्येवं चिन्तयंस्तच्च चण्डालोक्तं पुनः पुनः ।
मलिनो रूक्षसर्वाङ्गः केशवान् गन्धवान् ध्वजी ॥ १२१ ॥
लकुटी कालकल्पश्च धावंश्चापि ततस्ततः ।
अस्मिन् शव इदं मूल्यं प्राप्तं प्राप्स्यामि चाप्युत ॥ १२२ ॥
इदं मम इदं राज्ञे मुख्यचण्डालके त्विदं ।

इति धावन् दिशो राजा जीवन् योन्यन्तरं गतः ॥ १२३ ॥
जीर्णकर्पटसुग्रन्थिकृतकन्थापरिग्रहः ।
चिताभस्मरजोलिप्तमुखबाहूदराङ्घ्रिकः ॥ १२४ ॥
नानामेदोवसामज्जलिप्तपाण्यङ्गुलिः ग्रसन् ।
नानाश्वोदनकृताहारतृप्तिपरायणः ॥ १२५ ॥
तदीयमाल्यसंश्लेषकृतमस्तकमण्डनः ।
न रात्रौ न दिवा शेते हा हेति प्रवदन् मुहुः ॥ १२६ ॥
एवं द्वादशमासास्तु नीताः शतसमोपमाः ।
स कदाचिन्नृपश्रेष्ठः श्रान्तो बन्धुवियोगवान् ॥ १२७ ॥
निद्राभिभूतो रूक्षाङ्गो निश्चेष्टः सुप्त एव च ।
तत्रापि शयनीये स दृष्टवानद्भुतं महत् ॥ १२८ ॥
श्मशानाभ्यासयोगेन दैवस्य बलवत्तया ।
अन्यदेहेन दत्वा तु गुरवे गुरुदक्षिणां ॥ १२९ ॥
तदा द्वादश वर्षाणि दुःखदानात्तु निष्कृतिः ।
आत्मानं स ददर्शाथ पुक्कसीगर्भसम्भवं ॥ १३० ॥
तत्रस्थश्चाप्यसौ राजा सोऽचिन्तयदिदं तदा ।
इतो निष्क्रान्तमात्रो हि दानधर्मं करोम्यहम् ॥ १३१ ॥
अनन्तरं स जातस्तु तदा पुक्कसबालकः ।
श्मशानमृतसंस्कारकरणेषु सदोद्यतः ॥ १३२ ॥
प्राप्ते तु सप्तमे वर्षे श्मशानेऽथ मृतो द्विजः ।
आनीतो बन्धुभिर्दृष्टस्तेन तत्राधनो गुणी ॥ १३३ ॥
मूल्यार्थिनां तु तेनापि परिभूतास्तु ब्राह्मणाः ।

ऊचुस्ते ब्राह्मणास्तत्र विश्वामित्रस्य चेष्टितम् ॥ १३४ ॥
पापिष्ठमशुभं कर्म्म कुरु त्वं पापकारक ।
हरिश्चन्द्रः पुरा राजा विश्वामित्रेण पुक्कसः ॥ १३५ ॥
कृतः पुण्यविनाशेन ब्राह्मणस्वापनाशनात् ।
यदा न क्षमते तेषां तैः स शप्तो रुषा तदा ॥ १३६ ॥
गच्छ त्वं नरकं घोरमधुनैव नराधम ।
इत्युक्तमात्रे वचने स्वप्नस्थः स नृपस्तदा ॥ १३७ ॥
अपश्यद्यमदूतान् वै पाशहस्तान् भयावहान् ।
तैः सङ्गृहीतमात्मानं नीयमानं तदा बलात् ॥ १३८ ॥
पश्यति स्म भृशं खिन्नो हा मातः पितरद्य मे ।
एवं वादी स नरके तैलद्रोण्यां निपातितः ॥ १३९ ॥
क्रकचैः पाट्यमानस्तु क्षुरधाराभिरप्यधः ।
अन्धे तमसि दुःखार्त्तः पूयशोणितभोजनः ॥ १४० ॥
सप्तवर्षं मृतात्मानं पुक्कसत्वे ददर्श ह ।
दिनं दिनं तु नरके दह्यते पच्यतेऽन्यतः ॥ १४१ ॥
खिद्यते क्षोभ्यतेऽन्यत्र मार्यते पाट्यतेऽन्यतः ।
क्षार्यते दीप्यतेऽन्यत्र शीतवाताहतोऽन्यतः ॥ १४२ ॥
एकं दिनं वर्षशतप्रमाणं नरकेऽभवत् ।
तथा वर्षशतं तत्र श्वावितं नरके भटैः ॥ १४३ ॥
ततो निपातितो भूमौ विष्ठाशी श्वा व्यजायत ।
वान्ताशी शीतदग्धश्च मासमात्रे मृतोऽपि सः ॥ १४४ ॥
अथापश्यत् खरं देहं हस्तिनं वानरं पशुं ।

छागं विडालं कङ्कं च गामविं पक्षिणं कृमिम् ॥ १४५ ॥
मत्स्यं कूर्मं वराहञ्च श्वाविधं कुक्कुटं शुकं ।
शारिकां स्थावरांश्चैव सर्पमन्यांश्च देहिनः ॥ १४६ ॥
दिवसे दिवसे जन्म प्राणिनः प्राणिनस्तदा ।
अपश्यद्दुःखसन्तप्तो दिनं वर्षशतं तथा ॥ १४७ ॥
एवं वर्षशतं पूर्णं गतं तच्च कुयोनिषु ।
अपश्यच्च कदाचित् स राजा तत् स्वकुलोद्भवम् ॥ १४८ ॥
तच्च स्थितस्य तस्यापि राज्यं द्यूतेन हारितम् ।
भार्या हृता च पुत्रश्च स चैकाकी वनं गतः ॥ १४९ ॥
तचापश्यत् स सिंहं वै व्यादितास्यं भयावहम् ।
बिभक्षयिषुमायातं शरभेण समन्वितम् ॥ १५० ॥
पुनश्च भक्षितः सोऽपि भार्यां शोचितुमुद्यतः ।
हा शैव्ये क्व गतास्यद्य मामिहापास्य दुःखितं ॥ १५१ ॥
अपश्यत् पुनरेवापि भार्यां स्वां सहपुत्रकां ।
त्यजस्व त्वं हरिश्चन्द्र किं द्यूतेन तव प्रभो ॥ १५२ ॥
पुत्रस्ते शोच्यतां प्राप्तो भार्यया शैव्यया सह ।
स नापश्यत् पुनरपि धावमानः पुनः पुनः ॥ १५३ ॥
अथापश्यत् पुनरपि स्वर्गस्थः स नराधिपः ।
नीयते मुक्तकेशी सा दीना विवसना बलात् ॥ १५४ ॥
हाहावाक्यं प्रमुञ्चन्ती त्यजस्वेत्यसकृत्स्वना ।
अथापश्यत् पुनस्तच्च धर्मराजस्य शासनात् ॥ १५५ ॥
आक्रन्दन्त्यन्तरिक्षस्था आगच्छेह नराधिप ।

विश्वामित्रेण विप्राग्नौ यमो राजंस्तवार्थतः ॥ १५६ ॥
इत्युक्ता सर्पपाशैस्तु नीयते बलवद्भिभुः ।
आद्यदेवेन कथितं विश्वामित्रस्य चेष्टितं ॥ १५७ ॥
तत्रापि तस्य विकृतिर्नाधर्म्मोत्या व्यवर्द्धत ।
एताः सर्व्वा दशास्तस्य याः स्वप्ने सम्प्रदर्शिताः ॥ १५८ ॥
सर्व्वास्तास्तेन सम्भुक्ता यावद्वर्षाणि द्वादश ।
अतीते द्वादशे वर्षे नीयमानो भटैर्बलात् ॥ १५९ ॥
यमं सोऽपश्यदाकारादुवाच च नराधिपम् ।
विश्वामित्रस्य कोपोऽयं दुर्निवार्य्यो महात्मनः ॥ १६० ॥
पुत्रस्य ते मृत्युमपि प्रदास्यति स कौशिकः ।
गच्छ त्वं मानुषं लोकं दुःखशेषं च भुंक्ष्व वै ॥
गतस्य तत्र राजेन्द्र श्रेयस्तव भविष्यति ॥ १६१ ॥
व्यतीते द्वादशे वर्षे दुःखस्यान्ते नराधिपः ।
अन्तरिक्षाच्च पतितो यमदूतैः प्रणोदितः ॥ १६२ ॥
पतितो यमलोकाच्च विबुद्धो भयसम्भ्रमात् ।
अहो कष्टमिति ध्यात्वा क्षते क्षारावसेवनं ॥ १६३ ॥
स्वप्ने दुःखं महद्दृष्टं यस्यान्तो नोपलभ्यते ।
स्वप्ने दृष्टं मया यत्तु किन्तु मे द्वादशाः समाः ॥ १६४ ॥
गतेत्यपृच्छत्तत्रस्थान् पुक्कसांस्तु स सम्भ्रमात् ।
नेत्युचुः केचित्तत्रस्था एवमेवापरेऽब्रवन् ॥ १६५ ॥
श्रुत्वा दुःखी तदा राजा देवान् शरणमीयिवान् ।
स्वस्ति कुर्व्वन्तु मे देवाः शैव्याया बालकस्य च ॥ १६६ ॥

नमो धर्म्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे ।
परावराय गुह्याय पुराणायाव्ययाय च ॥ १६७ ॥
नमो बृहस्पते तुभ्यं नमस्ते वासवाय च ।
एवमुक्त्वा स राजा तु युक्तः पुक्कसकर्म्मणि ॥ १६८ ॥
श्वानां मूल्यकरणे पुनर्नष्टस्मृतिर्यथा ।
मलिनो जटिलः कृष्णो लकुटी विच्छ्वलो नृपः ॥ १६९ ॥
नैव पुत्रो न भार्य्या तु तस्य वै स्मृतिगोचरे ।
नष्टोत्साहो राज्यनाशाच्छ्मशाने निवसंस्तदा ॥ १७० ॥
अथाजगाम स्वसुतं मृतमादाय लापिनी ।
भार्य्या तस्य नरेन्द्रस्य सर्पदष्टं हि बालकं ॥ १७१ ॥
हा वत्स हा पुत्र शिशो इत्येवं वदती मुहुः ।
कृशा विवर्णा विमनाः पांशुध्वस्तशिरोरुहा ॥ १७२ ॥

राजपत्न्युवाच ॥

हा राजन्नाद्य बालं त्वं पश्यसोमं महीतले ।
रममाणं पुरा दृष्टं दष्टं पुष्टाहिना मृतं ॥ १७३ ॥
तस्या विलापशब्दन्तमाकर्ण्य स नराधिपः ।
जगाम त्वरितोऽचेति भविता मृतकम्बलः ॥ १७४ ॥
स तां रोरुदतीं भार्य्यां नाभ्यजानात्तु पार्थिवः ।
चिरप्रवाससन्तप्तां पुनर्जातामिवाबलां ॥ १७५ ॥
सापि तं चारुकेशान्तं पुरा दृष्ट्वा जटालकं ।
नाभ्यजानान्नृपसुता शुष्कवृक्षोपमं नृपं ॥ १७६ ॥
सोऽपि कृष्णपटे बालं दृष्ट्वाशीविषपीडितं ।

नरेन्द्रलक्षणोपेतं चिन्तामाप नरेश्वरः ॥ १७७ ॥
अहो कष्टं नरेन्द्रस्य कस्याप्येष कुले शिशुः ।
जातो नीतः कृतान्तेन कामप्याशां दुरात्मना ॥ १७८ ॥
एवं दृष्ट्वा हि मे बालं मातुरुत्सङ्गशायिनं ।
स्मृतिमभ्यागतो बालो रोहितास्योऽञ्जलोचनः ॥ १७९ ॥
सोऽप्येतामेव मे वत्सो वयोऽवस्थामुपागतः ।
नीतो यदि न घोरेण कृतान्तेनात्मनो वशं ॥ १८० ॥

राजपत्न्युवाच ॥

हा वत्स कस्य पापस्य अपध्यानादिदं महत् ।
दुःखमापतितं घोरं यस्यान्तो नोपलभ्यते ॥ १८१ ॥
हा नाथ राजन् भवता मामनाश्वास्य दुःखितां ।
क्वापि सन्तिष्ठता स्थाने विश्रब्धं स्थीयते कथं ॥ १८२ ॥
राज्यनाशः सुहृत्त्यागो भार्यातनयविक्रयः ।
हरिश्चन्द्रस्य राजर्षेः किं विधे न कृतं त्वया ॥ १८३ ॥
इति तस्या वचः श्रुत्वा राजा स्वस्थानतश्च्युतः ।
प्रत्यभिज्ञाय दयितां पुत्रञ्च निधनं गतं ॥ १८४ ॥
कष्टं शैव्येयमेषा हि स बालोऽयमितीरयन् ।
रुरोद दुःखसन्तप्तो मूर्च्छामभिजगाम च ॥ १८५ ॥
सा च तं प्रत्यभिज्ञाय तामवस्थामुपागतं ।
मूर्च्छिता निपपातार्त्ता निश्चेष्टा धरणीतले ॥ १८६ ॥
चेतः संप्राप्य राजेन्द्रो राजपत्नी च तौ समं ।
विलेपतुः सुसन्तप्तौ शोकभारावपीडितौ ॥ १८७ ॥

राजोवाचः ॥

हा वत्स सुकुमारं ते स्वक्षिभ्रूनासिकालकं ।
पश्यतो मे मुखं दीनं हृदयं किं न दीर्य्यते ॥ १८८ ॥
तात तातेति मधुरं ब्रुवाणं स्वयमागतं ।
उपगुह्य वदिष्ये कं वत्स वत्सेति सौहृदात् ॥ १८९ ॥
कस्य जानुप्रणीतेन पिङ्गेन च्छितिरेणुना ।
ममोत्तरीयमुत्सङ्गं तथाङ्गं मलमेष्यति ॥ १९० ॥
अङ्गप्रत्यङ्गसम्भूतो मनोहृदयनन्दनः ।
मया कुपित्वा हा वत्स विक्रीतो येन वस्तुवत् ॥ १९१ ॥
हृत्वा राज्यमशेषं मे ससाधनधनं महत् ।
दैवाहिना नृशंसेन दष्टो मे तनयस्ततः ॥ १९२ ॥
अहं दैवाहिदष्टस्य पुत्रस्याननपङ्कजं ।
निरीक्षन्नपि घोरेण विषेणान्धीकृतोऽधुना ॥ १९३ ॥
एवमुक्त्वा तमादाय बालकं बाष्पगद्गदः ।
परिष्वज्य च निश्चेष्टो मूर्च्छया निपपात ह ॥ १९४ ॥

राजपत्न्युवाच ॥

अयं स पुरुषव्याघ्रः स्वरेणैवोपलक्ष्यते ।
विद्वज्जनमनश्चन्द्रो हरिश्चन्द्रो न संशयः ॥ १९५ ॥
तथास्य नासिका तुङ्गा अग्रतोऽधोमुखं गता ।
दन्ताश्च मुकुलप्रख्याः ख्यातकीर्त्तेर्महात्मनः ॥ १९६ ॥
श्मशानमागतः कस्मादद्यैष स नरेश्वरः ।
अपहाय पुत्रशोकं सापश्यत् पतितं पतिं ॥ १९७ ॥

प्रकृष्टा विस्मिता दीना भर्त्तृपुत्राधिपीडिता ।
वीक्षन्ती सा ततोऽपश्यत् भर्त्तृदण्डं जुगुप्सितं ॥ १९८ ॥
श्वपाकार्हमतो मोहं जगामायतलोचना ।
प्राप्य चेतश्च शनकैः सगद्गदमभाषत ॥ १९९ ॥
धिक् त्वां दैवातिकरुणं निर्म्मर्य्यादं जुगुप्सितं ।
येनायममरप्रख्यो नीतो राजा श्वपाकतां ॥ २०० ॥
राज्यनाशं सुहृत्त्यागं भार्य्यातनयविक्रयं ।
प्रापयित्वापि नो मुक्तश्चण्डालोऽयं कृतो नृपः ॥ २०१ ॥
हा राजन् जातसन्तापामित्थं मां धरणीतलात् ।
उत्थाप्य नाद्य पर्य्यङ्कमारोहेति किमुच्यते ॥ ॥ २०२ ॥
नाद्य पश्यामि ते छत्रं भृङ्गारमथवा पुनः ।
चामरं व्यजनञ्चापि कोऽयं विधिविपर्य्ययः ॥ २०३ ॥
यस्याग्रे व्रजतः पूर्व्वं राजानो भृत्यतां गताः ।
स्वोत्तरीयैरकुर्व्वन्त नीरजस्कं महीतलं ॥ २०४ ॥
सोऽयं कपालसंलग्नघटीघटनिरन्तरे ।
मृतनिर्म्माल्यसूचान्तर्गूढकेशे सुदारुणे ॥ २०५ ॥
वसानिस्यन्दसंशुष्कमहीपुटकमण्डिते ।
भस्माङ्गारार्द्धदग्धास्थिमज्जसंघट्टभीषणे ॥ २०६ ॥
गृध्रगोमायुनादार्त्तनष्टक्षुद्रविहङ्गमे ।
चिताधूमाततिरुचा नीलीकृतदिगन्तरे ॥ २०७ ॥
कुणपास्वादनमुदा संप्रहृष्टनिशाचरे ।
चरत्यमेध्ये राजेन्द्रः श्मशाने दुःखपीडितः ॥ २०८ ॥

एवमुक्ता समाश्लिष्य कण्ठं राज्ञो नृपात्मजा ।
कष्टशोकशताधारा विललापार्त्तया गिरा ॥ २०९ ॥

राजपत्न्युवाच ॥

राजन् स्वप्नोऽथ तथ्यं वा यदेतन्मन्यते भवान् ।
तत् कथ्यतां महाभाग मनो वै मुह्यते मम ॥ २१० ॥
यद्येतदेवं धर्म्मज्ञ नास्ति धर्म्मे सहायता ।
तथैव विप्रदेवादिपूजने पालने भुवः ॥ २११ ॥
नास्ति धर्म्मः कुतः सत्यमार्जवं चान्वशंसता ।
यच्च त्वं धर्म्मपरमः स्वराज्यादवरोपितः ॥ २१२ ॥
इति तस्या वचः श्रुत्वा निःश्वस्योष्णं सगद्गदं ।
कथयामास तन्वङ्ग्या यथा प्राप्ता श्वपाकता ॥ २१३ ॥
रुदित्वा सापि सुचिरं निःश्वस्योष्णञ्च दुःखिता ।
स्वपुत्रमरणं भीरुर्यथा वृत्तं न्यवेदयत् ॥ २१४ ॥

राजोवाच ॥

प्रिये न रोचये दीर्घं कालं क्लेशमुपासितुम् ।
नात्मायत्तश्च तन्वङ्गि पश्य मे मन्दभाग्यतां ॥ २१५ ॥
चण्डालेनाननुज्ञातः प्रवेक्ष्ये ज्वलनं यदि ।
चण्डालदासतां यास्ये पुनरप्यन्यजन्मनि ॥ २१६ ॥
नरके च पतिष्यामि कीटकः कृमिभोजनः ।
वैतरण्यां महापूयवसास्रक्कृमायुपिच्छिले ॥ २१७ ॥
असिपत्रवने प्राप्य च्छेदं प्राप्स्यामि दारुणं ।
तापं प्राप्स्यामि वा प्राप्य महारौरवरौरवौ ॥ २१८ ॥

मग्नस्य दुःखजलधौ पारः प्राणवियोजनं ।
एकोऽपि बालको योऽयमासीद्वंशकरः सुतः ॥ २१९ ॥
मम दैवाम्बुवेगेन मग्नः सोऽपि बलीयसा ।
कथं प्राणान् विमुञ्चामि परायत्तोऽस्मि दुर्गतः ॥ २२० ॥
अथवा नार्त्तिना क्लिष्टो नरः पापमवेक्षते ।
तिर्य्यक्त्वे नास्ति तद्दुःखं नासिपत्रवने तथा ॥ २२१ ॥
वैतरण्यां कुतस्तादृग् यादृशं पुत्रविप्लवे ।
सोऽहं सुतशरीरेण दीप्यमाने हुताशने ॥ २२२ ॥
निपतिष्यामि तन्वङ्गि क्षन्तव्यं कुकृतं मम ।
अनुज्ञाता च गच्छ त्वं विप्रवेश्म शुचिस्मिते ॥ २२३ ॥
मम वाक्यञ्च तन्वङ्गि निबोधादृतमानसा ।
यदि दत्तं यदि हुतं गुरवो यदि तोषिताः ॥ २२४ ॥
परत्र सङ्गमो भूयात् पुत्रेण सह च त्वया ।
इह लोके कुतस्त्वेतद्भविष्यति ममेङ्गितम् ॥ २२५ ॥
त्वया सह मम श्रेयो गमनं पुत्रमार्गणे ।
यन्मया हसता किञ्चिद्रहस्ये वा शुचिस्मिते ॥ २२६ ॥
अश्लीलमुक्तं तत् सर्वं क्षन्तव्यं मम याचतः ।
राजपत्नीति गर्व्वेण नावज्ञेयः स ते द्विजः ॥
सर्व्वयत्नेन ते तोष्यः स्वामिदैवतवच्छुभे ॥ २२७ ॥

राजपत्न्युवाच ॥

अहमप्यत्र राजर्षे दीप्यमाने हुताशने ।
दुःखभारासहाद्यैव सह यास्यामि वै त्वया ॥ २२८ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

ततः कृत्वा चितां राजा आरोप्य तनयं स्वकं ।
भार्य्यया सहितश्चासौ बद्धाञ्जलिपुटस्तदा ॥ २२८ ॥
चिन्तयन् परमात्मानमीशं नारायणं हरिं ।
हृत्कोटरगुहासीनं वासुदेवं सुरेश्वरं ॥
अनादिनिधनं ब्रह्म कृष्णं पीताम्बरं शुभं ॥ २२९ ॥
तस्य चिन्तयमानस्य सर्वे देवाः सवासवाः ।
धर्म्मं प्रमुखतः कृत्वा समाजग्मुस्त्वरान्विताः ॥ २३१ ॥
आगत्य सर्व्वे प्रोचुस्ते भो भो राजन् शृणु प्रभो ।
अयं पितामहः साक्षाद्धर्म्मश्च भगवान् स्वयं ॥ २३२ ॥
साध्याश्च विश्वे मरुतो लोकपालाः सवाहनाः ।
नागाः सिद्धाः सगन्धर्व्वा रुद्रांश्चैव तथाश्विनौ ॥ २३३ ॥
एते चान्ये च बहवो विश्वामित्रस्तथैव च ।
विश्वचयेण यो मित्रं कर्त्तुं न शकितः पुरा ॥ २३४ ॥
विश्वामित्रस्तु ते मैचोमिष्टच्चाहर्त्तुमिच्छति ।
आरुरोह ततः प्राप्तो धर्म्मः शक्रोऽथ गाधिजः ॥ २३५ ॥

धर्म्म उवाच ॥

मा राजन् साहसं कार्षीर्धर्म्मोऽहं त्वामुपागतः ।
तितिक्षादमसत्याद्यैः स्वगुणैः परितोषितः ॥ २३६ ॥

इन्द्र उवाच ॥

हरिश्चन्द्र महाभाग प्राप्तः शक्रोऽस्मि तेऽन्तिकं ।
त्वया सभार्य्यपुत्रेण जिता लोकाः सनातनाः ॥ २३७ ॥

आरोह चिदिवं राजन् भार्य्यापुत्रसमन्वितः ।
सुदुष्प्रापं नरैरन्यैर्जितमात्मीयकर्म्मभिः ॥ २३८ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

ततोऽमृतमयं वर्षमपमृत्युविनाशनं ।
इन्द्रः प्रावृजदाकाशाच्चितास्थानगतः प्रभुः ॥ २३९ ॥
पुष्पवर्षञ्च सुमहद्देवदुन्दुभिनिस्वनं ।
ततस्ततो वर्त्तमाने समाजे देवसंकुले ॥ २४० ॥
समुत्तस्थौ ततः पुत्री राज्ञस्तस्य महात्मनः ।
सुकुमारतनुः सुस्थः प्रसन्नेन्द्रियमानसः ॥ २४१ ॥
ततो राजा हरिश्चन्द्रः परिष्वज्य सुतं क्षणात् ।
सभार्य्यः स्वश्रिया युक्तो दिव्यमाल्याम्बरान्वितः ॥ २४२ ॥
सुस्थः सम्पूर्णहृदयो मुदा परमया युतः ।
बभूव तत्क्षणादिन्द्रो भूयश्चैनमभाषत ॥ २४३ ॥
सभार्य्यस्त्वं सपुत्रश्च प्राप्स्यसे सद्गतिं परां ।
समारोह महाभाग निजानां कर्म्मणां फलैः ॥ २४४ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

देवराजाननुज्ञातः स्वामिना श्वपचेन वै ।
अगत्वा निष्कृतिं तस्य नारोच्ष्येऽहं सुरालयं ॥ २४५ ॥

धर्म्म उवाच ॥

तवैनं भाविनं क्लेशमवगम्यात्ममायया ।
आत्मा श्वपाकतां नीतो दर्शितं तच्च चापलं ॥ २४६ ॥

इन्द्र उवाच ॥

प्रार्थ्यते यत् परं स्थानं समस्तैर्मनुजैर्भुवि ।
तदारोह हरिश्चन्द्र स्थानं पुण्यकृतां नृणां ॥ २४७ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

देवराज नमस्तुभ्यं वाक्यञ्चैतन्निबोध मे ।
प्रसादसुमुखं यत्त्वां ब्रवीमि प्रश्रयान्वितः ॥ २४८ ॥
मच्छोकमग्नमनसः कोशलानगरे जनाः ।
तिष्ठन्ति तानपोह्याद्य कथं यास्याम्यहं दिवं ॥ २४९ ॥
ब्रह्महत्या गुरोर्घातो गोबधः स्त्रीबधस्तथा ।
तुल्यमेभिर्महापापं भक्तत्यागेऽप्युदाहृतं ॥ २५० ॥
भजन्तं भक्तमत्याज्यमदुष्टं त्यजतः सुखं ।
नेह नामुच पश्यामि तस्माच्छक्र दिवं व्रज ॥ २५१ ॥
यदि ते सहिताः स्वर्गं मया यान्ति सुरेश्वर ।
ततोऽहमपि यास्यामि नरकं वापि तैः सह ॥ २५२ ॥

इन्द्र उवाच ॥

बहूनि पुण्यपापानि तेषां भिन्नानि वै पृथक् ।
कथं संघातभोग्यं त्वं भूयः स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ २५३ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

शक्र भुङ्क्ते नृपो राज्यं प्रभावेण कुटुम्बिनां ।
यजते च महायज्ञैः कर्म्म पौर्त्तं करोति च ॥ २५४ ॥
तच्च तेषां प्रभावेण मया सर्व्वमनुष्ठितं

उपकर्त्तृन् न सन्त्यस्मे तानहं स्वर्गलिप्सया ॥ २५५ ॥
तस्माद्यन्मम देवेश किञ्चिदस्ति सुचेष्टितं ।
दत्तमिष्टमथो जप्तं सामान्यं तैस्तदस्तु नः ॥ २५६ ॥
बहुकालोपभोग्यं हि फलं यन्मम कर्म्मणः ।
तदस्तु दिनमप्येकं तैः समं त्वत्प्रसादतः ॥ २५७ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

एवं भविष्यतीत्युक्त्वा शक्रस्त्रिभुवनेश्वरः ।
प्रसन्नचेता धर्म्मश्च विश्वामित्रश्च गाधिजः ॥ २५८ ॥
विमानकोटिसम्बद्धं स्वर्गलोकान्महीतलं ।
गत्वायोध्याजनं प्राह दिवमारुह्यतामिति ॥ २५९ ॥
तदिन्द्रस्य वचः श्रुत्वा प्रीत्या तस्य च भूपतेः ।
आनीय रोहितास्यञ्च विश्वामित्रो महातपाः ॥ २६० ॥
अयोध्याख्ये पुरे रम्ये सोऽभ्यसिञ्चन्नृपात्मजं ।
देवैश्च मुनिभिः सिद्धैरभिषिच्य नराधिपं ॥ २६१ ॥
राज्ञा सह तदा सर्व्वे हृष्टपुष्टसुहृज्जनाः ।
सपुत्रभृत्यदारास्ते दिवमारुरुहुर्जनाः ॥ २६२ ॥
पदे पदे विमानास्ते विमानमगमन्नराः ।
तदा सम्भूतहर्षोऽसौ हरिश्चन्द्रश्च पार्थिवः ॥ २६३ ॥
सम्प्राप्य भूतिमतुलां विमानैः स महीपतिः ।
आसाद्यके पुराकारे वप्रप्राकारसंवृते ॥ २६४ ॥
ततस्तस्यर्द्धिमालोक्य श्लोकं तचोशना जगौ ।
दैत्याचार्य्यो महाभागः सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥ २६५

शुक्र उवाच ॥

हरिश्चन्द्रसमो राजा न भूतो न भविष्यति ।
यः शृणोति स्वदुःखार्त्तः स सुखं महदाप्नुयात् ॥ २६६ ॥
स्वर्गार्थी प्राप्नुयात् स्वर्गं पुत्रार्थी पुत्रमाप्नुयात् ।
भार्य्यार्थी प्राप्नुयाद्भार्य्यां राज्यार्थी राज्यमाप्नुयात् ॥ २६७ ॥
अहो तितिक्षामाहात्म्यमहो दानफलं महत् ।
यदागतो हरिश्चन्द्रः पुरीन्द्रेन्द्रत्वमाप्तवान् ॥ २६८ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

एतत्ते सर्व्वमाख्यातं हरिश्चन्द्रविचेष्टितं ।
अतःपरं कथाशेषः श्रूयतां मुनिसत्तम ॥ २६९ ॥
विपाको राजसूयस्य पृथिवीक्षयकारणं ।
तद्विपाकनिमित्तञ्च युद्धमाडिवकं महत् ॥ २७० ॥

इति मार्कण्डेयपुराणे हरिश्चन्द्रोपाख्यानं ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

राज्यच्युते हरिश्चन्द्रे गते च चिदशालयं ।
निश्चक्राम महातेजा जलवासात् पुरोहितः ॥ १ ॥
वशिष्ठो द्वादशाब्दान्ते गङ्गापर्य्युषितो मुनिः ।
शुश्राव च समस्तन्तु विश्वामित्रविचेष्टितं ॥ २ ॥

हरिश्चन्द्रस्य नाशश्च राज्ञश्चोदारकर्म्मणः ।
चण्डालसंप्रयोगश्च भार्य्यातनयविक्रयं ॥ ३ ॥
स श्रुत्वा सुमहाभागः प्रीतिमानवनीपतौ ।
चकार कोपं तेजस्वी विश्वामित्रमृषिम्प्रति ॥ ४ ॥

वशिष्ठ उवाच ॥

मम पुत्रशतं तेन विश्वामित्रेण घातितं ।
तत्रापि नाभवत्क्रोधस्तादृशो याद्दशोऽद्य मे ॥ ५ ॥
श्रुत्वा नराधिपमिमं स्वराज्यादवरोपितं ।
महात्मानं महाभागं देवब्राह्मणपूजकं ॥ ६ ॥
यस्मात् स सत्यवाक् शान्तः शुचावपि विमत्सरः ।
ऋनाशश्चैव धर्म्मात्मा अप्रमत्तो मदाश्रयः ॥ ७ ॥
सपत्नीभृत्यपुत्रस्तु प्रापितोऽन्त्यां दशां नृपः ।
स राज्याच्चावितोऽनेन बहुशश्च खिलीकृतः ॥ ८ ॥
तस्माद्दुरात्मा ब्रह्मद्विट् प्राज्ञानामवरोपितः ।
मच्छापोपहतो मूढः स वकत्वमवाप्स्यति ॥ ९ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

श्रुत्वा शापं महातेजा विश्वामित्रोऽपि कौशिकः ।
त्वमप्याडिर्भवस्वेति प्रतिशापमयच्छत ॥ १० ॥
अन्योन्यशापात्तौ प्राप्तौ तिर्य्यक्त्वं परमद्युती ।
वशिष्ठः स महातेजा विश्वामित्रश्च कौशिकः ॥ ११ ॥
अन्यजातिसमायोगं गतावप्यमितौजसौ ।
युयुधातेऽतिसंरब्धौ महाबलपराक्रमौ ॥ १२ ॥

योजनानां सहस्रे द्वे प्रमाणेनाडिरुच्छ्रितः ।
यन्नवत्यधिकं ब्रह्मन् सहस्रचितयं वकः ॥ १३ ॥
तौ तु पक्षप्रहाराभ्यामन्योन्यस्योरुविक्रमौ ।
प्रहरन्तौ भयं तीव्रं प्रजानाञ्चक्रतुस्तदा ॥ १४ ॥
विधूय पक्षाणि वको रक्तोद्वृत्ताक्षिराहनत् ।
आडिं सोऽप्युन्नतग्रीवो वकं पद्भ्रामताडयत् ॥ १५ ॥
तयोः पक्षानिलापास्ताः प्रपेतुर्गिरयो भुवि ।
गिरिप्रपाताभिहता चकम्पे च वसुन्धरा ॥ १६ ॥
क्ष्मा कम्पमाना जलधीनुद्वृत्ताम्भूंश्चकार च ।
ननाम चैकपार्श्वेन पातालगमनोन्मुखी ॥ १७ ॥
केचिद्गिरिनिपातेन केचिदम्भोधिवारिणा ।
केचिन्महीसञ्चलनात् प्रययुः प्राणिनः क्षयं ॥ १८ ॥
इति सर्वं परिचस्तं हाहाभूतमचेतनं ।
जगदासीत्सुसम्भ्रान्तं पर्य्यस्तक्षितिमण्डलं ॥ १९ ॥
हा वत्स हा कान्त शिशो प्रयाह्येषोऽस्मि संस्थितः ।
हा प्रिये कान्त शैलोऽयं पतत्याशु पलायतां ॥ २० ॥
इत्याकुलीकृते लोके सन्त्रासविमुखे तदा ।
सुरैः परिवृतः सर्वैराजगाम पितामहः ॥ २१ ॥
प्रत्युवाच च विश्वेशस्तावुभावतिकोपितौ ।
युद्धं वां विरमत्वेतल्लोकाः स्वास्थ्यं व्रजन्तु च ॥ २२ ॥
शृण्वन्तावपि तौ वाक्यं ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ।
कोपामर्षसमाविष्टौ युयुधाते न तस्थतुः ॥ २३ ॥

ततः पितामहो देवस्तं दृष्ट्वा लोकसंक्षयं ।
तयोश्च हितमन्विच्छन् तिर्य्यग्भावमपानुदत् ॥ २४ ॥
ततस्तौ पूर्व्वदेहस्थौ प्राह देवः प्रजापतिः ।
व्युदस्ते तामसे भावे वशिष्ठकौशिकर्षभौ ॥ २५ ॥
जहि वत्स वशिष्ठ त्वं त्वञ्च कौशिक सत्तम ।
तामसं भावमाश्रित्य ईदृग्युद्धं चिकीर्षितं ॥ २६ ॥
राजसूयविपाकोऽयं हरिश्चन्द्रस्य भूपतेः ।
युवयोर्विग्रहश्चायं पृथिवीक्षयकारकः ॥ २७ ॥
नचापि कौशिकश्रेष्ठस्तस्य राज्ञोऽपराध्यते ।
स्वर्गप्राप्तिकरो ब्रह्मन्नुपकारपदे स्थितः ॥ २८ ॥
तपोविघ्नस्य कर्त्तारौ कामक्रोधवशं गतौ ।
परित्यजत भद्रं वो ब्रह्म हि प्रचुरं बलं ॥ २९ ॥
एवमुक्तौ ततस्तेन लज्जितौ तावुभावपि ।
क्षमयामासतुः प्रीत्या परिष्वज्य परस्परं ॥ ३० ॥
ततः सुरैर्वन्द्यमानो ब्रह्मा लोकं निजं ययौ ।
वशिष्ठोऽप्यात्मनः स्थानं कौशिकोऽपि स्वमाश्रमं ॥ ३१ ॥
एतदाडिवकं युद्धं हरिश्चन्द्रकथान्तथा ।
कथयिष्यन्ति ये मर्त्याः सम्यक् श्रोष्यन्ति चैव ये ॥ ३२ ॥
तेषां पापापनोदन्तु श्रुतं ह्येव करिष्यति ।
नचैव विघ्नकार्य्याणि भविष्यन्ति कदाचन ॥ ३३ ॥

इति मार्कण्डेयपुराणे आडिवकयुद्धं ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ॥

जैमिनिरुवाच ॥

संशयं द्विजशार्दूलाः प्रब्रूत मम पृच्छतः ।
आविर्भावतिरोभावौ भूतानां यच्च संस्थितौ ॥ १ ॥
कथं सञ्जायते जन्तुः कथं वा स विवर्द्धते ।
कथं वोदरमध्यस्थस्तिष्ठत्यङ्गनिपीडितः ॥ २ ॥
निष्क्रान्तिमुदरात् प्राप्य कथं वा वृद्धिमृच्छति ।
उत्क्रान्तिकाले च कथं चिद्भावेन वियुज्यते ॥ ३ ॥
कृत्स्नो मृतस्तथाश्नाति उभे सुकृतदुष्कृते ।
कथन्ते च तथा तस्य फलं सम्पादयन्त्युत ॥ ४ ॥
कथं न जीर्य्यते तच्च पिण्डीकृत इवाशये ।
स्त्रीकोष्ठे यच्च जीर्य्यन्ते भुक्तानि सुगुरूण्यपि ॥
भक्ष्याणि तच्च नो जन्तुर्जीर्य्यते कथमल्पकः ॥ ५ ॥
एतन्मे ब्रूत सकलं सन्देहोक्तिविवर्जितं ।
तदेतत् परमं गुह्यं यच्च मुह्यन्ति जन्तवः ॥ ६ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

प्रश्नभारोऽयमतुलस्त्वयास्मासु निवेशितः ।
दुर्भाव्यः सर्व्वभूतानां भावाभावसमाश्रितः ॥ ७ ॥
तं शृणुष्व महाभाग यथा प्राह पितुः पुरा ।
पुत्रः परमधर्म्मात्मा समतिर्नाम नामतः ॥ ८ ॥
ब्राह्मणो भार्गवः कश्चित् सुतमाह महामतिः ।

कृतोपनयनं शान्तं सुमतिं जडरूपिणं ॥ ९ ॥
वेदानधीस्व सुमते यथानुक्रममादितः ।
गुरुशुश्रूषणे व्यग्रो भैक्षान्नकृतभोजनः ॥ १० ॥
ततो गार्हस्थ्यमास्थाय चेष्ट्वा यज्ञाननुत्तमान् ।
इष्टमुत्पादयापत्यमाश्रयेथा वनन्ततः ॥ ११ ॥
वनस्थश्च ततो वत्स परिव्राट निष्परिग्रहः ।
एवमाप्स्यसि तद्ब्रह्म यच्च गत्वा न शोचसि ॥ १२ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

इत्येवमुक्तो बहुशो जडत्वान्नाह किञ्चन ।
पितापि तं सुबहुशः प्राह प्रीत्या पुनः पुनः ॥ १३ ॥
इति पित्रा सुतस्नेहात् प्रलोभि मधुराक्षरं ।
स चोद्यमानो बहुशः प्रहस्येदमथाब्रवीत् ॥ १४ ॥
तातैतत् बहुशोऽभ्यस्तं यत्त्वयाद्योपदिश्यते ।
तथैवान्यानि शास्त्राणि शिल्पानि विविधानि च ॥ १५ ॥
जन्मनामयुतं साग्रं मम स्मृतिपथं गतं ।
निर्वेदाः परितोषाश्च क्षयबुद्ध्युदये रताः ॥ १६ ॥
शुचिमिचकलचानां वियोगाः सङ्गमास्तथा ।
मातरो विविधा दृष्टाः पितरो विविधास्तथा ॥ १७ ॥
अनुभूतानि सौख्यानि दुःखानि च सहस्रशः ।
बान्धवा बहवः प्राप्ताः पितरश्च पृथग्विधाः । १८ ॥
विण्मूत्रपिच्छिले स्त्रीणां तथा कोष्ठे मयोषितं ।
पीडाश्च सुभृशं प्राप्ता रोगाणाञ्च सहस्रशः ॥ १९ ॥

गर्भदुःखान्यनेकानि बालत्वे यौवने तथा ।
वृद्धतायां तथाप्तानि तानि सर्व्वाणि संस्मरे ॥ २० ॥
ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणाञ्चापि योनिषु ।
पुनश्च पशुकीटानां मृगाणामथ पक्षिणां ॥ २१ ॥
तथैव राजभृत्यानां राज्ञाञ्चाहवशालिनाम् ।
समुत्पन्नोऽस्मि गेहेषु तथैव तव वेश्मनि ॥ २२ ॥
भृत्यतां दासताञ्चैव गतोऽस्मि बहुशो नृणां ।
स्वामित्वमीश्वरत्वञ्च दरिद्रत्वं तथा गतः ॥ २३ ॥
हतं मया हतश्चान्यैर्हतं मे घातितं तथा ।
दत्तं ममान्यैरन्येभ्यो मया दत्तमनेकशः ॥ २४ ॥
पितृमातृसुहृद्भ्रातृकलत्रादिकृतेन च ।
तुष्टोऽसकृत्तथा दैन्यमश्रुधौताननो गतः ॥ २५ ॥
एवं संसारचक्रेऽस्मिन् भ्रमता तात सङ्कटे ।
ज्ञानमेतन्मया प्राप्तं मोक्षसम्प्राप्तिकारकं ॥ २६ ॥
विज्ञाते यच्च सर्व्वोऽयमृग्यजुःसामसंज्ञितः ।
क्रियाकलापो विगुणो न सम्यक् प्रतिभाति मे ॥ २७ ॥
तस्मादुत्पन्नबोधस्य वेदैः किं मे प्रयोजनं ।
गुरुविज्ञानतृप्तस्य निरीहस्य सदात्मनः ॥ २८ ॥
षट्प्रकारक्रियादुःखसुखहर्षरसैश्च यत् ।
गुणैश्च वर्ज्जितं ब्रह्म तत्प्राप्स्यामि परं पदं ॥ २९ ॥
रसहर्षभयोद्वेगक्रोधामर्षजरातुरां ।
विज्ञातां स्वमृगग्राहिसङ्कल्पाशशताकुलां ॥ ३० ॥

तस्मात् यास्याम्यहं तात त्यक्त्वेमां दुःखसन्ततिं ।
चयोधर्म्ममधर्म्माख्यं किम्पाकफलसन्निभं ॥ ३१ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा हर्षविस्मयगद्गदं ।
पिता प्राह महाभागः स्वसुतं हृष्टमानसः ॥ ३२ ॥

पितोवाच ॥

किमेतद्वदसे वत्स कुतस्ते ज्ञानसम्भवः ।
केन ते जडता पूर्व्वमिदानीञ्च प्रबुद्धता ॥ ३३ ॥
किन्नु शापविकारोऽयं मुनिदेवकृतस्तव ।
यत्ते ज्ञानं तिरोभूतमाविर्भावमुपागतं ॥ ३४ ॥

पुत्र उवाच ॥

शृणु तात यथा वृत्तं ममेदं सुखदुःखदं ।
यश्चाहमासमन्यस्मिन् जन्मन्यसत्परन्तु यत् ॥ ३५ ॥
अहंमासं पुरा विप्रो न्यस्तात्मा परमात्मनि ।
आत्मविद्याविचारेषु परां निष्ठामुपागतः ॥ ३६ ॥
सततं योगयुक्तस्य सततभ्यासस्रङ्मात् ।
सत्संयोगात् स्वस्वभावाद् विचारविधिशोधनात् ॥ ३७ ॥
तस्मिन्नेव परा प्रीतिर्ममासीत् युञ्जतः सदा ।
आचार्य्यताञ्च सम्प्राप्तः शिष्यसन्देहहृत्तमः ॥ ३८ ॥
ततः कालेन महता ऐकान्तिकमुपागतः ।
अज्ञानाकृष्टसद्भावो विपन्नश्च प्रमादतः ॥ ३९ ॥

उत्क्रान्तिकालादारभ्य स्मृतिलोपो न मेऽभवत् ।
यावद्ब्रह्मगतश्चैव जन्मनां स्मृतिमागतं ॥ ४० ॥
पूर्व्वाभ्यासेन तेनैव सोऽहं तात जितेन्द्रियः ।
यतिष्यामि तथा कर्त्तुं न भविष्ये यथा पुनः ॥ ४१ ॥
ज्ञानदानफलं ह्येतद्यज्जातिस्मरणं मम ।
नह्येतत्प्राप्यते तात त्वयीधर्म्मास्थितैर्नरैः ॥ ४२ ॥
सोऽहं पूर्व्वाश्रमादेव निष्ठाधर्म्ममुपाश्रितः ।
एकान्तित्वमुपागम्य यतिष्याम्यात्ममोक्षणे ॥ ४३ ॥
तद्ब्रूहि त्वं महाभाग यत्ते सांशयिकं हृदि ।
एतावतापि ते प्रीतिमुत्पाद्यान्टण्यमाप्नुयां ॥ ४४ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

पिता प्राह ततः पुत्रं श्रद्धत्तस्य तद्वचः ।
भवता यद्वयं पृष्टाः संसारग्रहणाश्रयं ॥ ४५ ॥

पुत्र उवाच ॥

शृणु तात यथा तत्त्वमनुभूतं मयाऽसकृत् ।
संसारचक्रमजरं स्थितिर्यस्य न विद्यते ॥ ४६ ॥
सोऽहं वदामि ते सर्व्वं तवैवानुज्ञया पितः ।
उत्क्रान्तिकालादारभ्य यथा नान्यो वदिष्यति ॥ ४७ ॥
उष्मा प्रकुपितः काये तीव्रवायुसमीरितः ।
भिनत्ति मर्म्मस्थानानि दीप्यमानो निरिन्धनः ॥ ४८ ॥
उदानो नाम पवनस्ततश्चोर्द्धं प्रवर्त्तते ।
भुक्तानामम्बुभक्ष्याणामधोगतिनिरोधकृत् ॥ ४९ ॥

ततो येनाम्बुदानानि क्षतान्यन्नरसास्तथा ।
दत्ताः स तस्य आह्लादमापदि प्रतिपद्यते ॥ ५० ॥
अन्नानि येन दत्तानि श्रद्धापूतेन चेतसा ।
सोऽपि तृप्तिमवाप्नोति विनाप्यन्नेन वै तदा ॥ ५१ ॥
येनानृतानि नोक्तानि प्रीतिभेदः कृतो न च ।
आस्तिकः श्रद्दधानश्च स सुखं मृत्युमृच्छति ॥ ५२ ॥
देवब्राह्मणपूजायां ये रता नानुसूयवः ।
शुक्ला वदान्या ह्रीमन्तस्ते नराः सुखमृत्यवः ॥ ५३ ॥
यो न कामान्न संरम्भान्न द्वेषाद्धर्ममुत्सृजेत् ।
यथोक्तकारी सौम्यश्च स सुखं मृत्युमृच्छति ॥ ५४ ॥
अवारिदायिनो दाहं क्षुधाञ्चानन्नदायिनः ।
प्राप्नुवन्ति नराः काले तस्मिन्मृत्यावुपस्थिते ॥ ५५ ॥
शीतं जयन्तीन्धनदास्तापं चन्दनदायिनः ।
प्राणघ्नीं वेदनां कष्टां ये चानुद्वेगकारिणः ॥ ५६ ॥
मोहाज्ज्ञानप्रदातारः प्राप्नुवन्ति महद्भयं ।
वेदनाभिरुदग्राभिः प्रपीड्यन्तेऽधमा नराः ॥ ५७ ॥
कूटसाक्षी मृषावादी यश्चासदनुशास्ति वै ।
ते मोहमृत्यवः सर्व्वे तथा वेदविनिन्दकाः ॥ ५८ ॥
विभीषणाः पूतिगन्धाः कूटमुद्गरपाणयः ।
आगच्छन्ति दुरात्मानो यमस्य पुरुषास्तदा ॥ ५९ ॥
प्राप्तेषु दृक्पथं तेषु जायते तस्य वेपथुः ।
क्रन्दत्यविरतं सोऽथ भ्रातृमातृसुतानथ ॥ ६० ॥

सास्य वागस्फुटा तात एकवर्णा विभाव्यते ।
दृष्टिश्च भ्राम्यते चासाच्छ्वासाच्छुष्यत्यथाननं ॥ ६१ ॥
ऊर्ध्वश्वासान्वितः सोऽथ दृष्टिभङ्गसमन्वितः ।
ततः स वेदनाविष्टस्तच्छरीरं विमुञ्चति ॥ ६२ ॥
वायुग्रसारी तद्रूपं देहमन्यत् प्रपद्यते ।
तत्कर्मजं यातनार्थं न मातृपितृसम्भवं ॥
तत्प्रमाणवयोवस्थासंस्थानैः प्राग्भवं यथा ॥ ६३ ॥
ततो दूतो यमस्याशु पाशैर्बध्नाति दारुणैः ।
दण्डप्रहारसम्भ्रान्तं कर्षते दक्षिणां दिशं ॥ ६४ ॥
कुशकण्टकवल्मीकशङ्कुपाषाणकर्कशे ।
तथा प्रदीप्तज्वलने क्वचिच्छ्वभ्रशतोत्कटे ॥ ६५ ॥
प्रदीप्तादित्यतप्ते च दह्यमाने तदंशुभिः ।
कृष्यते यमदूतैश्चाशिवसन्नादभीषणैः ॥ ६६ ॥
विकृष्यमाणस्तैर्घोरैर्भक्ष्यमाणः शिवाशतैः ।
प्रयाति दारुणे मार्गे पापकर्मा यमक्षयं ॥ ६७ ॥
छत्रोपानत्प्रदातारो ये च वस्त्रप्रदा नराः ।
ते यान्ति मनुजा मार्गं तं सुखेन तथान्नदाः ॥ ६८ ॥
एवं क्लेशाननुभवन्नवशः पापपीडितः ।
नीयते द्वादशाहेन धर्मराजपुरं नरः ॥ ६९ ॥
कलेवरे दह्यमाने महान्तं दाहमृच्छति ।
ताड्यमाने तथैवार्त्तिं छिद्यमाने च दारुणां ॥ ७० ॥
क्लिद्यमाने चिरतरं जन्तुर्दुःखमवाप्नुते ।

स्वेन कर्म्मविपाकेन देहान्तरगतोऽपि सन् ॥ ७१ ॥
तच्च यद्बान्धवास्तोयं प्रयच्छन्ति तिलैः सह ।
यच्च पिण्डं प्रयच्छन्ति नीयमानस्तदश्नुते ॥ ७२ ॥
तैलाभ्यङ्गो बान्धवानामङ्गसंवाहनञ्च यत् ।
तेन चाप्यायते जन्तुर्यच्चाश्नन्ति स बान्धवाः ॥ ७३ ॥
भूमौ स्वपङ्निर्नात्यन्तं क्लेशमाप्नोति बान्धवैः ।
दानं ददद्भिश्च तथा जन्तुराप्यायते मृतः ॥ ७४ ॥
नीयमानः स्वकं गेहं द्वादशाहं स पश्यति ।
उपभुङ्क्ते तथा दत्तं तोयपिण्डादिकं भुवि ॥ ७५ ॥
द्वादशाहात्परं घोरमायसं भीषणाकृतिं ।
याम्यं पश्यत्यथो जन्तुः कृष्यमाणः पुरं ततः ॥ ७६ ॥
गतमार्चोऽतिरक्ताक्षं भिन्नाञ्जनचयप्रभं ।
मृत्युकालान्तकादीनां मध्ये पश्यति वै यमं ॥ ७७ ॥
दंष्ट्राकरालवदनं भ्रकुटीदारुणाकृतिं ।
विरूपैर्भीषणैर्व्वक्त्रैर्वृतं व्याधिशतैः प्रभुं ॥ ७८ ॥
दण्डासक्तं महाबाहुं पाशहस्तं सुभैरवं ।
तन्निर्दिष्टां ततो याति गतिं जन्तुः शुभाशुभां ॥ ७९ ॥
रौरवे कूटसाक्षी तु याति यश्चान्वतो नरः ।
तस्य स्वरूपं गदतो रौरवस्य निशामय ॥ ८० ॥
योजनानां सहस्रे द्वे रौरवो हि प्रमाणतः ।
जानुमात्रप्रमाणश्च ततः श्वभ्रः सुदुस्तरः ॥ ८१ ॥
तच्चाङ्गारचयोपेतं क्षतञ्च धरणीसमं ।

ज्वाल्यमानस्तीव्रेण तापिताङ्गारभूमिना ॥ ८२ ॥
तन्मध्ये पापकर्म्माणं विमुञ्चन्ति यमानगाः ।
स दह्यमाणस्तीव्रेण वह्निना तच धावति ॥ ८३ ॥
पदे पदे च पादोऽस्य शीर्य्यते जीर्य्यते पुनः ।
अहोरात्रेणोद्धरणं पादन्यासं च गच्छति ॥ ८४ ॥
एवं सहस्रमुत्तीर्णो योजनानां विमुच्यते ।
ततोऽन्यं पापशुद्ध्यर्थं ताट्टङ्किरयमृच्छति ॥ ८५ ॥
ततः सर्व्वेषु निस्तीर्णः पापी तिर्य्यक्त्वमश्नुते ।
कृमिकीटपतङ्गेषु श्वापदे मशकादिषु ॥ ८६ ॥
गत्वा गजद्रुमाद्येषु गोष्वश्वेषु तथैव च ।
अन्यासु चैव पापासु दुःखदासु च योनिषु ॥ ८७ ॥
मानुषं प्राप्य कुब्जो वा कुत्सितो वामनोऽपिवा ।
चण्डालपुक्कषाद्यासु नरो योनिषु जायते ॥ ८८ ॥
अवशिष्टेन पापेन पुण्येन च समन्वितः ।
ततश्चारोहणीं जातिं शूद्रवैश्यन्तपादिकां॥ ८९ ॥
विप्रदेवेन्द्रताञ्चापि कदाचिदवरोहणीं ।
एवन्तु पापकर्म्माणो नरकेषु पतन्त्यधः ॥ ९० ॥
यथा पुण्यकृतो यान्ति तन्मे निगदतः शृणु ।
ते यमेन विनिर्दिष्टां यान्ति पुण्यां गतिं नराः ॥ ९१ ॥
प्रगीतगन्धर्व्वगणाः प्रनृत्तापसरसां गणाः ।
हारनूपुरमाधुर्य्यशोभितान्युत्तमानि च ॥ ९२ ॥
प्रयान्त्याशु विमानानि नानादिव्यस्रगुज्ज्वलाः ।

तस्माच्च प्रच्युता राज्ञामन्येषाञ्च महात्मनां ॥ ९३ ॥
जायन्ते च कुले तत्र सद्वृत्तपरिपालकाः।
भोगान् सम्प्राप्नुवन्त्युग्रांस्ततो यान्त्यूर्द्ध्वमन्यथा ॥ ९४ ॥
अवरोहणीञ्च सम्प्राप्य पूर्ववद्यान्ति मानवाः।
एतत्ते सर्व्वमाख्यातं यथा जन्तुर्विपद्यते ॥
अतः शृणुष्व विप्रर्षे यथा गर्भं प्रपद्यते ॥ ९५ ॥

इति मार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे ॥ २० ॥

एकादशोऽध्यायः ॥

पुत्र उवाच ॥

निषेकं मानवं स्त्रीणां वीजं प्रोक्तं रजस्यथ।
विमुक्तमाचो नरकात् स्वर्गाद्वापि प्रपद्यते ॥ १ ॥
तेनाभिभूतं तत् स्थैर्य्यं याति वीजद्वयं पितः।
कलनत्वं बुद्बुदत्वं ततः पेषित्वमेव च ॥ २ ॥
पेष्यां यथाणुवीजं स्यादङ्कुरस्तद्वदुच्यते।
अङ्गानाञ्च तथोत्पत्तिः पञ्चानामनुभागशः ॥ ३ ॥
उपाङ्गान्यङ्गुलीनेत्रनासास्यश्रवणानि च।
प्ररोहं यान्ति चाङ्गेभ्यस्तद्वत्तेभ्यो नखादिकं ॥ ४ ॥
त्वचि रोमाणि जायन्ते केशाश्चैव ततः परं।
समं समृद्धिमायाति तेनैवोद्भवकोषकं ॥ ५ ॥

नारिकेलफलं यद्वत् सकोषं वृद्धिमृच्छति ।
तद्वत् प्रयात्यसौ वृद्धिं स कोषोऽधोमुखः स्थितः ॥ ६ ॥
तले तु जानुपार्श्वाभ्यां करौ न्यस्य स वर्द्धते ।
अङ्गुष्ठौ चोपरि न्यस्तौ जान्वोरग्रे तथाङ्गुली ॥ ७ ॥
जानुपृष्ठे तथा नेत्रे जानुमध्ये च नासिका ।
स्फिचौ पार्ष्णिद्वयस्थे च बाहुजङ्घे बहिःस्थिते ॥ ८ ॥
एवं वृद्धिं क्रमाद्याति जन्तुः स्त्रीगर्भसंस्थितः ।
अन्यसत्वोदरे जन्तोर्यथा रूपं तथा स्थितिः ॥ ९ ॥
काठिन्यमग्निना याति भुक्तपीतेन जीवति ।
पुण्या पुण्याश्रयमयी स्थितिर्जन्तोस्तथोदरे ॥ १० ॥
नाडी चाप्यायनी नाम नाभ्यां तस्य निबध्यते ।
स्त्रीणां तथान्त्रशुषिरे सा निबद्धोपजायते ॥ ११ ॥
क्रामन्ति भुक्तपीतानि स्त्रीणां गर्भोदरे यथा ।
तैराप्यायितदेहोऽसौ जन्तुर्वृद्धिमुपैति वै ॥ १२ ॥
स्मृतीस्तस्य प्रयान्त्यस्य बह्वयः संसारभूमयः ।
ततो निर्वेदमायाति पीड्यमान इतस्ततः ॥ १३ ॥
पुनर्नैवं करिष्यामि मुक्तमात्र इहोदरात् ।
तथा तथा यतिष्यामि गर्भं नाप्स्याम्यहं यथा ॥ १४ ॥
इति चिन्तयते स्मृत्वा जन्मदुःखशतानि वै ।
यानि पूर्वानुभूतानि दैवभूतानि यानि वै ॥ १५ ॥
ततः कालक्रमाज्जन्तुः परिवर्त्तत्यधोमुखः ।
नवमे दशमे वापि मासि सञ्जायते यतः ॥ १६ ॥

निष्क्राम्यमाणो वातेन प्राजापत्येन पीड्यते।
निष्क्राम्यते च विलपन् हृदि दुःखनिपीडितः ॥ १७ ॥
निष्क्रान्तश्चोदरान्मूर्च्छामसह्यां प्रतिपद्यते।
प्राप्नोति चेतनां चासौ वायुस्पर्शसमन्वितः ॥ १८ ॥
ततस्तं वैष्णवी माया समास्कन्दति मोहिनी।
तया विमोहितात्मासौ ज्ञानभ्रंशमवाप्नुते ॥ १९ ॥
भ्रष्टज्ञानो बालभावं ततो जन्तुः प्रपद्यते।
ततः कौमारकावस्थां यौवनं वृद्धतामपि ॥ २० ॥
पुनश्च मरणं तद्वज्जन्म चाप्नोति मानवः।
ततः संसारचक्रेऽस्मिन् भ्राम्यते घटियन्त्रवत् ॥ २१ ॥
कदाचित्स्वर्गमाप्नोति कदाचिन्निरयं नरः।
नरकञ्चैव स्वर्गञ्च कदाचिच्च मृतोऽश्नुते ॥ २२ ॥
कदाचिदेव पुनर्जातः स्वं कर्म्म सोऽश्नुते।
कदाचिद्भुक्तकर्म्मा च मृतः स्वल्पेन गच्छति ॥ २३ ॥
कदाचिदल्पैश्च ततो जायतेऽच शुभाशुभैः।
स्वर्लोके नरके चैव भुक्तप्रायो द्विजोत्तम ॥ २४ ॥
नरकेषु महद्दुःखमेतद्यत् स्वर्गवासिनः।
दृश्यन्ते तात मोदन्ते पात्यमानाश्च नारकाः ॥ २५ ॥
स्वर्गेऽपि दुःखमतुलं यदारोहणकालतः।
प्रभृत्यहं पतिष्यामीत्येतन्मनसि वर्त्तते ॥ २६ ॥
नारकांश्चैव संप्रेक्ष्य महद्दुःखमवाप्यते।
एतां गतिमहं गन्तेत्यहर्निशमनिर्वृतः ॥ २७ ॥

गर्भवासे महद्दुःखं जायमानस्य योनितः ।
जातस्य बालभावे च वृद्धत्वे दुःखमेव च ॥ २८ ॥
कामेर्ष्याक्रोधसम्बन्धं यौवने चातिदुःसहं ।
दुःखप्राया वृद्धता च मरणे दुःखमुत्तमं ॥ २९ ॥
कृष्यमाणस्य याम्यैश्च नरकेषु च पात्यतः ।
पुनश्च गर्भो जन्माथ मरणं नरकस्तथा ॥ ३० ॥
एवं संसारचक्रेऽस्मिन् जन्तवो घटियन्त्रवत् ।
भ्राम्यन्ते प्राकृतैर्बन्धैर्बद्धा बध्यन्ति चासकृत् ॥ ३१ ॥
नास्ति तात सुखं किञ्चिदत्र दुःखशताकुले ।
तस्मान्मोक्षाय यतता कथं सेव्या मया त्वयी ॥ ३२ ॥

इति मार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ॥

पितोवाच ॥

साधु वत्स त्वयाख्यातं संसारगहनं परं ।
ज्ञानप्रदानसम्भूतं समाश्रित्य महाफलं ॥ १ ॥
तत्र ते नरकाः सर्वे यथा वै रौरवस्तथा ।
वर्णितास्तान् समाचक्ष्व विस्तरेण महामते ॥ २ ॥

पुत्र उवाच ॥

रौरवस्ते समाख्यातः प्रथमं नरको मया ।
महारौरवसञ्ज्ञन्तु शृणुष्व नरकं पितः ॥ ३ ॥
योजनानां सहस्राणि सप्त पञ्च समन्ततः ।
तच्च ताम्रमयी भूमिरधस्तस्य हुताशनः ॥ ४ ॥
तत्तापतप्ता सर्व्वाशा प्रोद्यदिन्दुसमप्रभा ।
विभात्यतिमहारौद्रा दर्शनस्पर्शनादिषु ॥ ५ ॥
तस्यां बद्धः कराभ्याञ्च पद्भ्याञ्चैव यमानुगैः ।
मुच्यते पापकृन्मध्ये लुठमानः स गच्छति ॥ ६ ॥
काकैर्व्वकैर्ट्टकोलूकैर्ट्टश्चवैर्म्मशकैस्तथा ।
भक्ष्यमाणस्तथा गृध्रैर्द्रुतं मार्गे विकृष्यते ॥ ७ ॥
दह्यमानः पितर्मातर्भ्रातस्तातेति चाकुलः ।
वदत्यसकृदुद्विग्नो न शान्तिमधिगच्छति ॥ ८ ॥
एवं तस्मान्नरैर्म्मोक्षो ह्यतिक्रान्तैरवाप्यते ।
वर्षायुतायुतैः पापं यैः कृतं दुष्टबुद्धिभिः ॥ ९ ॥
तथान्यस्तु तमो नाम सोऽतिशीतः स्वभावतः ।
महारौरववद्दीर्घस्तथा स तमसा वृतः ॥ १० ॥
शीतार्त्तास्तत्र धावन्तो नरास्तमसि दारुणे ।
परस्परं समासाद्य परिरभ्याश्रयन्ति च ॥ ११ ॥
दन्तास्तेषाञ्च भज्यन्ते शीतार्त्तिपरिकम्पिताः ।
क्षुत्तृष्णाप्रबलास्तत्र तथैवान्येऽप्युपद्रवाः ॥ १२ ॥
हिमखण्डवहो वायुर्भिनत्त्यस्थीनि दारुणः ।

मज्जाहृग्गलितन्तस्मादश्नुवन्ति क्षुधान्विताः ॥ १३ ॥
लेलिह्यमाना भ्राम्यन्ते परस्परसमागमे ।
एवं तत्रापि सुमहान् क्लेशस्तमसि मानवैः ॥ १४ ॥
प्राप्यते ब्राह्मणश्रेष्ठ यावद्दुष्कृतसंक्षयः ।
निकृन्तन इति ख्यातस्ततोऽन्यो नरकोत्तमः ॥ १५ ॥
तस्मिन् कुलालचक्राणि भ्राम्यन्त्यविरतं पितः ।
तेष्वारोप्य निकृत्यन्ते कालसूत्रेण मानवाः ॥ १६ ॥
यमानुगाङ्गुलिस्थेन आपादतलमस्तकम् ।
नचैषां जीवितभ्रंशो जायते द्विजसत्तम ॥ १७ ॥
छिन्नानि तेषां शतशः खण्डान्यैक्यं व्रजन्ति च ।
एवं वर्षसहस्राणि छिद्यन्ते पापकर्म्मणः ॥ १८ ॥
तावद्यावदशेषं वै तत्पापं हि क्षयं गतं ।
अप्रतिष्ठश्च नरकं शृणुष्व गदतो मम ॥ १९ ॥
यत्रस्थैर्नारकैर्दुःखमसह्यमनुभूयते ।
तान्येव तत्र चक्राणि घटीयन्त्राणि चान्यतः ॥ २० ॥
दुःखस्य हेतुभूतानि पापकर्म्मकृतां नृणां ।
चक्रेष्वारोपिताः केचिद्भ्राम्यन्ते तत्र मानवाः ॥ २१ ॥
यावद्वर्षसहस्राणि न तेषां स्थितिरन्तरा ।
घटीयन्त्रेषु चैवान्यो बद्धस्तोये यथा घटी ॥ २२ ॥
भ्राम्यन्ते मानवा रक्तमुद्गिरन्तः पुनः पुनः ।
अस्रैर्मुखविनिक्रान्तैर्नेत्रैरस्रविलम्बिभिः ॥ २३ ॥
दुःखानि ते प्राप्नुवन्ति यान्यसह्यानि जन्तुभिः ।

असिपत्रवनं नाम नरकं शृणु चापरं ॥ २४ ॥
योजनानां सहस्रं यो ज्वलदग्न्यास्तृतावनिः ।
तप्ताः सूर्य्यकरैश्चण्डैर्यत्रातीव सुदारुणैः ॥ २५ ॥
प्रपतन्ति सदा तत्र प्राणिनो नरकौकसः ।
तन्मध्ये च वनं रम्यं स्निग्धपत्रं विभाव्यते ॥ २६ ॥
पत्राणि तत्र खड्गानां फलानि द्विजसत्तम ।
श्वानश्च तत्र सबलाः स्वनन्त्ययुतशोभिताः ॥ २७ ॥
महावक्त्रा महादंष्ट्रा व्याघ्रा इव भयानकाः ।
ततस्तद्वनमालोक्य शिशिरच्छायमग्रतः ॥ २८ ॥
प्रयान्ति प्राणिनस्तत्र तीव्रतृट्परिपीडिताः ।
हा मातर्हा तात इति क्रन्दन्तोऽतीव दुःखिताः ॥ २९ ॥
दह्यमानाङ्घ्रियुगला धरणीस्थेन वह्निना ।
तेषां गतानां तत्रासिपत्रपाती समीरणः ॥ ३० ॥
प्रवाति तेन पात्यन्ते तेषां खड्गान्यधोपरि ।
ततः पतन्ति ते भूमौ ज्वलत्पावकसञ्चये ॥ ३१ ॥
लेलिह्यमाने चान्यत्र व्याप्ताशेषमहीतले ।
सारमेयास्ततः शीघ्रं पातयन्ति शरीरतः ॥ ३२ ॥
तेषामङ्गानि रुदतामनेकान्यतिभीषणाः ।
असिपत्रवनं तात मयैतत् कीर्त्तितं तव ॥ ३३ ॥
अतः परं भीमतरं तप्तकुम्भं निबोध मे ।
समन्ततस्तप्तकुम्भा वह्निज्वालासमावृताः ॥ ३४ ॥
ज्वलदग्निचयोद्वृत्ततैलायश्चूर्णपूरिताः ।

तेषु दुष्कृतकर्म्माणो याम्यः क्षिप्ता ह्यधोमुखाः ॥ ३५ ॥
क्वाथ्यन्ते विस्फुटन्नाचगलन्मज्जजलाविलाः ।
स्फुटत्कपालनेचास्थिछिद्यमाना विभीषणैः ॥ ३६ ॥
गृध्रैरुत्पाट्य मुच्यन्ते पुनस्तेष्वेव वेगितैः ।
पुनः सिध्यमिमायन्ते तैलेनैक्यं व्रजन्ति च ॥ ३७ ॥
द्रवीभूतैः शिरोगाचस्नायुमांसत्वगस्थिभिः ।
ततो याम्यैर्नरैराशु दर्व्या घट्टनघट्टिताः ॥ ३८ ॥
कृतावर्त्ते महातैले मथ्यन्ते पापकर्म्मणः ।
एवं मे विस्तरेणोक्तस्तप्ताकुम्भो मया पितः ॥ ३९ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे महारौरवादिनरकाख्यानं ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ॥

पुत्र उवाच ॥

अहं वैश्यकुले जातो जन्मन्यस्मात्तु सप्तमे ।
समतीते गवां रोधं निपाने कृतवान् पुरा ॥ १ ॥
विपाकात् कर्म्मणस्तस्य नरकं भृशदारुणं ।
संप्राप्तोऽग्निशिखाघोरमयोमुखखगाकुलं ॥ २ ॥
यन्त्रपीडनगाचास्रकप्रवाहोद्भूतकर्दमं ।
विशस्यमानदुष्कर्म्मतन्निपातरवाकुलं ॥ ३ ॥
पात्यमानस्य मे तच्च साग्रं वर्षशतं गतं ।
महातापार्त्तितप्तस्य तृष्णादाहान्वितस्य च ॥ ४ ॥

तचाह्लादकरः सद्यः पवनः सुखशीतलः ।
करम्भवालुकाकुम्भमध्यस्थो मे समागतः ॥ ५ ॥
तत्सम्पर्कादशेषाणां नाभवद्यातना नृणां ।
मम चापि यथा स्वर्गे स्वर्गिणां निर्वृतिः परा ॥ ६ ॥
किमेतदिति चाह्लादविस्तारस्तिमितेक्षणैः ।
दृष्टमस्माभिरासन्नं नररत्नमनुत्तमं ॥ ७ ॥
याम्यश्च पुरुषो घोरो दण्डहस्तोऽशनिप्रभः ।
पुरतो दर्शयन्मार्गमितरेहीति वागथ ॥ ८ ॥
पुरुषः स तदा दृष्ट्वा यातनाशतसङ्कुलं ।
नरकं प्राह तं याम्यं किङ्करं कृपयान्वितः ॥ ९ ॥

पुरुष उवाच ॥

भो याम्य पुरुषाचक्ष्व किं मया दुष्कृतं कृतं ।
येनेदं यातनाभीमं प्राप्तोऽस्मि नरकं परं ॥ १० ॥
विपश्चिदिति विख्यातो जनकानामहं कुले ।
जातो विदेहविषये सम्यङ्मनुजपालकः ॥ ११ ॥
यज्ञैर्मयेष्टं बहुभिर्धर्मतः पालिता मही ।
नोत्सृष्टश्चैव संग्रामो नातिथिर्विमुखो गतः ॥ १२ ॥
पितृदेवर्षिभृत्याश्च न चापचरिता मया ।
कृता स्पृहा च न मया परस्त्रीविभवादिषु ॥ १३ ॥
पर्व्वकालेषु पितरस्तिथिकालेषु देवताः ।
पुरुषं स्वयमायान्ति निपानमिव धेनवः ॥ १४ ॥
यतस्ते विमुखा यान्ति निश्वस्य गृहमेधिनः ।

तस्मादिष्टश्च पूर्त्तश्च धर्म्मौ द्वावपि नश्यतः ॥ १५ ॥
पितृनिश्वासविध्वस्तं सप्तजन्मार्जितं शुभं ।
द्विजन्मप्रभवं दैवं निश्वासो हन्त्यसंशयं ॥ १६ ॥
तस्माद्दैवे च पित्र्ये च नित्यमेव हितोऽभवं ।
सोऽहं कथमिमं प्राप्तो नरकं भृशदारुणं ॥ १७ ॥

इति मार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ॥

पुत्र उवाच ॥

इति पृष्टस्तदा तेन शृण्वतां नो महात्मना ।
उवाच पुरुषो याम्यो घोरोऽपि प्रहृतं वचः ॥ १ ॥

यमकिङ्कर उवाच ॥

महाराज यथात्थ त्वं तथैतन्नात्र संशयः ।
किन्तु स्वल्पं कृतं पापं भवता स्मारयामि तत् ॥ २ ॥
वैदर्भी तव या पत्नी पीवरीनाम नामतः ।
ऋतुमत्या ऋतुर्बन्ध्यस्त्वया तस्याः कृतः पुरा ॥ ३ ॥
सुशोभनायां कैकेय्यामासक्तेन ततो भवान् ।
ऋतुव्यतिक्रमात् प्राप्तो नरकं घोरमीदृशं ॥ ४ ॥
होमकाले यथा वह्निराज्यपातमवेक्षते ।
ऋतौ प्रजापतिस्तद्वद्बीजपातमवेक्षते ॥ ५ ॥

यस्तमुल्लङ्घ्य धर्म्मात्मा कामेष्वासक्तिमान् भवेत् ।
स तु पिच्याट्टणात् पापमवाप्य नरकं पतेत् ॥ ६ ॥
एतावदेव ते पापं नान्यत् किञ्चन विद्यते ।
तदेहि गच्छ पुण्यानामुपभोगाय पार्थिव ॥ ७ ॥

राजोवाच ॥

यास्यामि देवानुचर यत्र त्वं मां नयिष्यसि ।
किञ्चित् पृच्छामि तन्मे त्वं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ८ ॥
वज्रतुण्डास्त्वमी काकाः पुंसां नयनहारिणः ।
पुनः पुनश्च नेचाणि तद्वदेषां भवन्ति हि ॥ ९ ॥
किं कर्म्म कृतवन्तश्च कथयैतज्जुगुप्सितं ।
हरन्त्येषां तथा जिह्वां जायमानां पनर्नवां ॥ १० ॥
करपत्रेण पाट्यन्ते कस्मादेतेऽतिदुःखिताः ।
करम्भवालुकास्वेते पच्यन्ते तैलगोचराः ॥ ११ ॥
अयोमुखैः खगैश्चैते कृष्यन्ते किंविधा वद ।
विश्लिष्टदेहबन्धार्त्तिमहारावविराविणः ॥ १२ ॥
अयश्चक्रनिपातेन सर्व्वाङ्गक्षतदुःखिताः ।
किमेतेऽनिष्टकर्त्तारस्तुद्यन्तेऽहर्निशं नराः ॥ १३ ॥
एताश्चान्याश्च दृश्यन्ते यातनाः पापकर्म्मिणां ।
येन कर्म्मविपाकेन तन्ममाशेषतो वद ॥ १४ ॥

यमकिङ्कर उवाच ॥

यन्मां पृच्छसि भूपाल पापकर्म्मफलोदयं ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि संक्षेपेण यथातथं ॥ १५ ॥

पुण्यापुण्ये हि पुरुषः पर्य्यायेण समश्नुते ।
भुञ्जतश्च क्षयं याति पापं पुण्यमथापि वा ॥ १६ ॥
नतु भोगादृते पुण्यं किञ्चिद्वा कर्म्म मानवं ।
पापकं वा पुनात्याशु क्षयो भोगात् प्रजायते ॥ १७ ॥
परित्यजति भोगाच्च पुण्यापुण्ये निबोध मे ।
दुर्भिक्षादेव दुर्भिक्षं क्लेशात् क्लेशं भयाद्भयं ॥ १८ ॥
मृतेभ्यः प्रमृता यान्ति दरिद्राः पापकर्म्मणः ।
गतिं नानाविधां यान्ति जन्तवः कर्म्मबन्धनात् ॥ १९ ॥
उत्सवादुत्सवं यान्ति स्वर्गात् स्वर्गं सुखात् सुखं ।
श्रद्धधानाश्च शान्ताश्च धनदाः शुभकारिणः ॥ २० ॥
व्यालकुञ्जरदुर्गाणि सर्पचौरभयानि तु ।
हताः पापेन गच्छन्ति पापिनः किमतःपरं ॥ २१ ॥
सुगन्धिमाल्यसद्वस्त्रसाधुयानासनाशनाः ।
स्तूयमानाः सदा यान्ति पुण्यैः पुण्याटवीष्वपि ॥ २२ ॥
अनेकशतसाहस्रजन्मसञ्चयसञ्चितं ।
पुण्यापुण्यं नृणां तद्वत् सुखदुःखाङ्कुरोद्भवं ॥ २३ ॥
यथा बीजं हि भूपाल पयांसि समवेक्षते ।
पुण्यापुण्ये तथा कालदेशान्यकर्म्मकारकं ॥ २४ ॥
स्वल्पं पापं कृतं पुंसा देशकालोपपादितं ।
पादन्यासकृतं दुःखं कण्टकोत्थं प्रयच्छति ॥ २५ ॥
तत् प्रभूततरं स्थूलं शूलकीलकसम्भवं ।
दुःखं यच्छति तद्वच्च शिरोरोगादि दुःसहं ॥ २६ ॥

अपथ्याशनशीतोष्णश्रमतापादिकारकं ।
तथान्योन्यमपेक्षन्ते पापानि फलसङ्गमे ॥ २७ ॥
एवं महान्ति पापानि दीर्घरोगादिविक्रियां ।
तद्वच्छस्त्राग्निकृच्छार्त्तिबन्धनादिफलाय वै ॥ २८ ॥
स्वल्पं पुण्यं शुभं गन्धं हेलया सम्प्रयच्छति ।
स्पर्शं वाप्यथवा शब्दं रसं रूपमथापि वा ॥ २९ ॥
चिराद्गुरुतरं तद्वन्महान्तमपि कालजं ।
एवञ्च सुखदुःखानि पुण्यापुण्योद्भवानि वै ॥ ३० ॥
भुञ्जानोऽनेकसंसारसम्भवानीह तिष्ठति ।
जातिदेशावरुद्धानि ज्ञानाज्ञानफलानि च ॥ ३१ ॥
तिष्ठन्ति तच्च युक्तानि लिङ्गमात्रेण चात्मनि ।
वपुषा मनसा वाचा न कदाचित् कचिन्नरः ॥ ३२ ॥
अकुर्व्वन् पापकं कर्म्म पुण्यं वाप्यवतिष्ठते ।
यद्यत्प्राप्नोति पुरुषो दुःखं सुखमथापि वा ॥ ३३ ॥
प्रभूतमथवा स्वल्पं विक्रियाकारि चेतसः ।
तावता तस्य पुण्यं वा पापं वाप्यथ चेतरत् ॥ ३४ ॥
उपभोगात् क्षयं याति भुज्यमानमिवाशनं ।
एवमेते महापापं यातनाभिरहर्न्निशं ॥ ३५ ॥
क्षपयन्ति नरा घोरं नरकान्तर्विवर्त्तिनः ।
तथैव राजन् पुण्यानि स्वर्गलोकेऽमरैः सह ॥ ३६ ॥
गन्धर्व्वसिद्धाप्सरसां गीताद्यैरुपभुञ्जते ।
देवत्वे मानुषत्वे च तिर्य्यक्त्वे च शुभाशुभं ॥ ३७ ॥

पुण्यपापोद्भवं भुङ्क्ते सुखदुःखोपलक्षणं ।
यच्चं पृच्छसि मां राजन् यातनाः पापकर्म्मणां ॥
केन केनेति पापेन तत्ते वक्ष्याम्यशेषतः ॥ ३८ ॥
दुष्टेन चक्षुषा दृष्टाः परदारा नराधमैः ।
मानसेन च दुष्टेन परद्रव्यञ्च सस्पृहैः ॥ ३९ ॥
वज्रतुण्डाः खगास्तेषां हरन्त्येते विलोचने ।
पुनःपुनश्च सम्भूतिरक्षणोरेषां भवत्यथ ॥ ४० ॥
यावतोऽक्षिनिमेषांस्तु पापमेभिर्नृभिः कृतं ।
तावद्वर्षसहस्राणि नेचार्त्तिं प्राप्नुवन्त्युत ॥ ४१ ॥
असच्छास्त्रोपदेशास्तु यैर्दत्ता यैश्च मन्त्रिताः ।
सम्यग्दृष्टेर्विनाशाय रिपूणामपि मानवैः ॥ ४२ ॥
यैः शास्त्रमन्यथा प्रोक्तं यैरसद्भागुदाहृता ।
वेददेवद्विजातीनां गुरोर्निन्दा च यैः कृता ॥ ४३ ॥
हरन्ति तेषां जिह्वाश्च जायमानाः पुनःपुनः ।
तावतो वत्सरानेते वज्रतुण्डाः सुदारुणाः ॥ ४४ ॥
मित्रभेदन्तथा पित्रा पुत्रस्य स्वजनस्य च ।
याज्योपाध्याययोर्म्मात्रा सुतस्य सहचारिणः ॥ ४५ ॥
भार्य्यापत्योश्च ये केचिद्भेदं चक्रुर्नराधमाः ।
त इमे पश्य पाच्यन्ते करपत्रेण पार्थिव ॥ ४६ ॥
परोपतापका ये च ये चाच्छादनिषेधकाः ।
तालवृन्तानिलस्थानचन्दनोशीरहारिणः ॥ ४७ ॥
प्राणान्तिकं ददुस्तापमदुष्टानाञ्च येऽधमाः ।

करम्भबालुकासंस्थास्तइमे पापभागिनः ॥ ४८ ॥
भुङ्क्ते श्राद्धं तु योऽन्यस्य नरोऽन्येन निमन्त्रितः ।
दैवे वाप्यथवा पित्र्ये स द्विधा क्षय्यते खगैः ॥ ४९ ॥
मर्म्माणि यस्तु साधूनामसद्वाग्भिर्निकृन्तति ।
तमिमे तुद्यमानास्तु खगास्तिष्ठन्त्यवारिताः ॥ ५० ॥
यः करोति च पैशुन्यमन्यवागन्यथामतिः ।
पाट्यते हि द्विधा जिह्वा तस्येत्थं निशितैः क्षुरैः ॥ ५१
मातापित्रोर्गुरूणाञ्च येऽवज्ञां चक्रुरुद्धताः ।
त इमे पूयविण्मूत्रगर्त्ते मज्जन्त्यधोमुखाः ॥ ५२ ॥
देवतातिथिभूतेषु भृत्येष्वभ्यागतेषु च ।
अभुक्तवत्सु येऽश्नन्ति तद्वत् पित्रग्निपक्षिषु ॥ ५३ ॥
दुष्टास्ते पूयनिर्य्यासभुजः सूचीमुखास्तु ते ।
जायन्ते गिरिवर्ष्माणः पश्यैते यादृशा नराः ॥ ५४ ॥
एकपङ्क्त्या तु ये विप्रमथवेतरवर्णजं ।
विषमं भोजयन्तीह विड्भुजस्त इमे यथा ॥ ५५ ॥
एकसार्थप्रयातं ये निःस्वमर्थार्थिनं नरं ।
अपास्य स्वान्नमश्नन्ति त इमे श्लेष्मभोजिनः ॥ ५६ ॥
गोब्राह्मणाग्नयः स्पृष्टा यैरुच्छिष्टैर्नरेश्वर ।
तेषामेतेऽग्निकुम्भेषु लेलिह्यन्त्याहिताः कराः ॥ ५७ ॥
सूर्य्येन्दुतारका दृष्टा यैरुच्छिष्टैस्तु कामतः ।
तेषां याम्यैर्नरैर्नेचे न्यस्तो वह्निः समेध्यते ॥ ५८॥
गावोऽग्निर्जननी विप्रो ज्येष्ठभ्राता पिता स्वसा ।

यामयो गुरवो दृष्ट्वा यैः स्पृष्टास्तु पदा नृभिः ॥ ५९ ॥
बद्ध्वाङ्घ्र्यस्ते निगड़ैर्लौहैरग्निप्रतापितैः ।
अङ्गाररशिमध्यस्थास्तिष्ठन्त्याजानुदाहिनः ॥ ६० ॥
पायसं कृशरं छागो देवान्नानि च यानि वै ।
भुक्तानि यैरसंस्कृत्य तेषां नेचाणि पापिनां ॥ ६१ ॥
निपातितानां भूपृष्ठे उद्वृत्ताक्षि निरीक्षतां ।
सन्दंशैः पश्य कृष्यन्ते नरैर्याम्यैर्मुखात्ततः ॥ ६२ ॥
गुरुदेवद्विजातीनां वेदानाञ्च नराधमैः ।
निन्दा निशामिता यैश्च पापानामभिनन्दतां ॥ ६३ ॥
तेषामयोमयान् कीलानग्निवर्णान् पुनःपुनः ।
कर्णेषु प्रेरयन्त्येते याम्या विलपतामपि ॥ ६४ ॥
यैः प्रपादेवविप्रौकोदेवालयसभाः शुभाः ।
भङ्क्त्वा विध्वंसमानीताः क्रोधलोभानुवर्त्तिभिः ॥ ६५ ॥
तेषामेतैः शितैः शस्त्रैर्मुहुर्विलपतां त्वचः ।
पृथक् कुर्व्वन्ति वै याम्याः शरीरादतिदारुणाः ॥ ६६ ॥
गोब्राह्मणार्कमार्गांस्तु येऽवमेहन्ति मानवाः ।
तेषामेतानि कृष्यन्ते गुदेनान्त्राणि वायसैः ॥ ६७ ॥
दत्वा कन्यां यच्च कस्मै द्वितीयाय प्रयच्छति ।
स त्वेवं नैकधा छिन्नः क्षारनद्यां प्रवाह्यते ॥ ६८ ॥
स्वपोषणपरो यस्तु परित्यजति मानवः ।
पुत्रभृत्यकलत्रादिबन्धुवर्गमकिञ्चनं ॥ ६९ ॥
दुर्भिक्षे सम्भ्रमे वापि सोऽप्येवं यमकिङ्करैः ।

उत्कृत्य दत्तानि मुखे स्वमांसान्यश्नते क्षुधा ॥ ७० ॥
शरणागतान् यस्त्यजति लोभाद्दत्त्युपजीविनः ।
सोऽप्येवं यन्त्रपीडाभिः पीड्यते यमकिङ्करैः ॥ ७१ ॥
सुकृतं ये प्रयच्छन्ति यावज्जन्म कृतं नराः ।
ते पिष्यन्ते शिलापेषैर्यथैते पापकर्म्मिणः ॥ ७२ ॥
न्यासापहारिणो बद्धाः सर्व्वगात्रेषु बन्धनैः ।
कृमिदष्टश्चिककाकोलैर्भुज्यन्तेऽहर्न्निशं नराः ॥ ७३ ॥
क्षुत्क्षामास्तृट्पतज्जिह्वातालवो वेदनातुराः ।
दिवामैथुनिनः पापाः परदारभुजश्च ये ॥ ७४ ॥
तथैव कण्टकैर्दीर्घैरायसैः पश्य शाल्मलिं ।
आरोपिता विभिन्नाङ्गाः प्रभूतास्रक्स्रवाविलाः ॥ ७५ ॥
मूघायामपि पश्यैतान् नाश्यमानान् यमानुगैः ।
पुरुषैः पुरुषव्याघ्र परदारावमर्षिणः ॥ ७६ ॥
उपाध्यायमधःकृत्वा स्तब्धो योऽध्ययनं नरः ।
गृह्णाति शिल्पमथवा सोऽप्येवं शिरसा शिलां ॥ ७७ ॥
बिभ्रत् क्लेशमवाप्नोति जनमार्गेऽतिपीडितः ।
क्षुत्क्षामोऽहर्न्निशं भारपीडाव्यथितमस्तकः ॥ ७८ ॥
मूत्रश्लेष्मपुरीषाणि यैरुत्सृष्टानि वारिणि ।
त इमे श्लेष्मविण्मूत्रदुर्गन्धं नरकं गताः ॥ ७९ ॥
परस्परञ्च मांसानि भक्षयन्ति क्षुधान्विताः ।
भुक्तं नातिथ्यविधिना पूर्व्वमेभिः परस्परं ॥ ८० ॥
अपविद्धास्तु यैर्वेदा वह्नयश्चाहिताग्निभिः ।

तद्गमे शैलशृङ्गाग्रात् पात्यन्तेऽधः पुनःपुनः ॥ ८१ ॥
पुनर्भूपतयो जीर्णा यावज्जीवन्ति ये नराः ।
इमे कृमित्वमापन्ना भक्ष्यन्तेऽच पिपीलिकैः ॥ ८२ ॥
पतितप्रतिग्रहादानाद्याजनान्नित्यसेवनात् ।
पाषाणमध्यकीटत्वं नरः सततमश्नुते ॥ ८३ ॥
पश्यतो भृत्यवर्गस्य मिचाणामतिथेस्तथा ।
एको मिष्टान्नभुग्भुङ्क्ते ज्वलदङ्गारसञ्चयं ॥ ८४ ॥
वृकैर्भयङ्करैः पृष्ठन्नित्यमस्योपभुज्यते ।
पृष्ठमांसं नृपैतेन यतो लोकस्य भक्षितं ॥ ८५ ॥
अन्धोऽथ बधिरो मूको भ्राम्यतेऽयं क्षुधातुरः ।
अकृतज्ञोऽधमः पुंसामुपकारेषु वर्त्ततां ॥ ८६ ॥
अयं कृतघ्नो मिचाणामपकारी सुदुर्म्मतिः ।
तप्तकुम्भे निपतति ततो यास्यति पेषणं ॥ ८७ ॥
करम्भबालुकां तस्मात्ततो यन्त्रावपीडनं ।
असिपत्रवनं तस्मात् करपत्रेण पाटनं ॥ ८८ ॥
कालसूत्रे तथा छेदमनेकाश्चैव यातनाः ।
प्राप्य निष्कृतिमेतस्मान्न वेद्मि कथमेष्यति ॥ ८९ ॥
श्राद्धसङ्क्रतिनो विप्राः समुत्पत्य परस्परं ।
दृष्ट्वा हि निःसृतं फेनं सर्व्वाङ्गेभ्यः पिबन्ति वै ॥ ९० ॥
सुवर्णस्तेयी विप्रघ्नः सुरापो गुरुतल्पगः ।
अधश्चोर्द्ध्वञ्च दीप्ताग्नौ दह्यमानाः समन्ततः ॥ ९१ ॥
तिष्ठन्त्यब्दसहस्राणि सुबहूनि ततः पुनः ।

जायन्ते मानवाः कुष्ठक्षयरोगादिचिह्नितः ॥ ९२ ॥
मृताः पुनश्च नरकं पुनर्जातास्च तादृशं ।
व्याधिमृच्छन्ति कल्पान्तपरिमाणं नराधिप ॥ ९३ ॥
गोघ्नो न्यूनतरं याति नरकेऽथ चिजन्मनि ।
तथोपपातकानाञ्च सर्व्वेषामिति निश्चयः ॥ ९४ ॥
नरकप्रच्युता यानि यैर्यैर्विहितपातकैः ।
प्रयान्ति योनिजातानि तन्मे निगदतः शृणु ॥ ९५ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे जडोपाख्याने यमकिङ्करसंवादे ॥ १४ ।

पञ्चदशोऽध्यायः ॥

यमकिङ्कर उवाच ॥

पतितात्प्रतिगृह्यार्थं खरयोनिं व्रजेद्द्विजः ।
नरकात् प्रतिमुक्तस्तु कृमिः पतितयाजकः ॥ १ ॥
उपाध्यायव्यलीकन्तु कृत्वा श्वा भवति द्विजः ।
तज्जायां मनसा वाञ्छन् तद्वयं चाप्यसंशयं ॥ २
गर्द्दभो जायते जन्तुः पितोश्चाप्यवमानकः ।
मातापितरावाक्रुश्य शारिका सम्प्रजायते ॥ ३ ॥
भ्रातुः पत्न्यवमन्ता च कपोतत्वं प्रपद्यते ।
तामेव पीडयित्वा तु कच्छपत्वं प्रपद्यते ॥ ४ ॥
भर्तृपिण्डमुपाश्नन् यस्तदिष्टं न निषेवते ।

सोऽपि मोहसमापन्नो जायते वानरो मृतः ॥ ५ ॥
न्यासापहर्त्ता नरकाद्विमुक्तो जायते कृमिः ।
असूयकश्च नरकान्मुक्तो भवति राक्षसः ॥ ६ ॥
विश्वासहन्ता च नरो मीनयोनौ प्रजायते ।
धान्यं यवांस्तिलान्माषान् कुलत्थान् सर्षपांश्चणान् ॥ ७ ॥
कलायान् कलमान्मुद्गान् गोधूमानतसीस्तथा ।
सस्यान्यन्यानि वा हृत्वा मोहाज्जन्तुरचेतनः ॥ ८ ॥
सञ्जायते महावक्त्रो मूषिको बभ्रुसन्निभः ।
परदाराभिमर्षात्तु वृको घोरोऽभिजायते ॥ ९ ॥
श्वा शृगालो वको गृध्रो व्याडः कङ्कस्तथा क्रमात् ।
भ्रातृभार्य्याञ्च दुर्बुद्धिर्यो धर्षयति पापकृत् ॥ १० ॥
पुंस्कोकिलत्वमाप्नोति स चापि नरकाच्च्युतः ।
सखिभार्य्यां गुरोर्भार्य्यां राजभार्य्याञ्च पापकृत् ॥ ११ ॥
प्रधर्षयित्वा कामात्मा शूकरो जायते नरः ।
यज्ञदानविवाहानां विघ्नकर्त्ता भवेत् कृमिः ॥ १२ ॥
पुनर्हर्ता च कन्यायाः कृमिरेवोपजायते ।
देवतापितृविप्राणामदत्वा योऽन्नमश्नुते ॥ १३ ॥
प्रमुक्तो नरकात् सोऽपि वायसः सम्प्रजायते ।
ज्येष्ठं पितृसमं वापि भ्रातरं योऽवमन्यते ॥ १४ ॥
नरकात् सोऽपि विभ्रष्टः क्रौञ्चयोनौ प्रजायते ।
शूद्रश्च ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते ॥ १५ ॥
तस्यामपत्यमुत्पाद्य काष्ठान्तःकीटको भवेत् ।

शूकरः कृमिको मद्गुश्चण्डालश्च प्रजायते ॥ १६ ॥
अकृतज्ञोऽधमः पुंसां विमुक्तो नरकान्नरः ।
कृतघ्नः कृमिकः कीटः पतङ्गो वृश्चिकस्तथा ॥ १७ ॥
मत्स्यस्तु वायसः कूर्म्मः पुक्कशो जायते ततः ।
अश्वत्थं पुरुषं हत्वा नरः संजायते खरः ॥ १८ ॥
कृमिः स्त्रीबधकर्त्ता च बालहन्ता च जायते ।
भोजनं चोरयित्वा तु मक्षिका जायते नरः ॥ १९ ॥
तत्राप्यस्ति विशेषो वै भोजनस्य शृणुष्व तत् ।
हृत्वान्नन्तु स मार्जारो जायते नरकाच्च्युतः ॥ २० ॥
तिलपिण्याकसंमिश्रमन्नं हृत्वा तु मूषिकः ।
घृतं हृत्वा च नकुलः काको मद्गुरजामिषं ॥ २१ ॥
मत्स्यमांसापहृत् काकः श्येनो मार्गामिषापहृत् ।
वीचीकाकस्त्वपहृते लवणे दधनि क्रमिः ॥ २२ ॥
चोरयित्वा पयश्चापि बलाका सम्प्रजायते ।
यस्तु चोरयते तैलं तैलपायी स जायते ॥ २३ ॥
मधु हृत्वा नरो दंशः पूपं हृत्वा पिपीलिकः ।
चोरयित्वा तु निष्पावान् जायते गृहगोलकः ॥ २४ ॥
आसवञ्चोरयित्वा तु तित्तिरित्वमवाप्नुयात् ।
अयो हृत्वा तु पापात्मा वायसः सम्प्रजायते ॥ २५ ॥
हृते कांस्ये च हारीतः कपोतो रूप्यभाजने ।
हृत्वा तु काञ्चनं भाण्डं कृमियोनौ प्रजायते ॥ २६ ॥
पञ्चोर्णं चोरयित्वा तु क्रकरत्वञ्च गच्छति ।

कोषकारश्च कौषेये हृते वस्त्रेऽभिजायते ॥ २७ ॥
दुकूले शार्ङ्गिके पापो हृते चैवांशुके शुकः ।
तथैवाजाविकं हृत्वा वस्त्रं क्षौमञ्च जायते ॥ २८ ॥
कार्पासिके हृते क्रौञ्चो वाल्कहर्त्ता वकस्तथा ।
मयूरो वर्म्मकान् हृत्वा शाकपक्षश्च जायते ॥ २९ ॥
जीवञ्जीवकतां याति रक्तवस्त्रापहृन्नरः ।
छुछुन्दरिः शुभान् गन्धान् वासो हृत्वा शशो भवेत् ॥३०॥
शण्डः फलापहरणात् काष्ठस्य घुणकीटकः ।
पुष्पापहृद्दरिद्रश्च पङ्गुर्यानापहृन्नरः ॥ ३१ ॥
शाकहर्त्ता च हारीतस्तोयहर्त्ता च चातकः ।
भूहर्त्ता नरकान् गत्वा रौरवादीन् सुदारुणान् ॥ ३२ ॥
तृणगुल्मलताबल्लित्वक्सारतरुतां क्रमात् ।
प्राप्य क्षीणाल्पपापस्तु नरो भवति वै ततः ॥ ३३ ॥
कृमिः कीटः पतङ्गोऽथ पक्षी तोयचरो मृगः ।
गोत्वं प्राप्य च चण्डालपुक्कशादि जुगुप्सितं ॥ ३४ ॥
पङ्गुन्धो बधिरः कुष्ठी यक्ष्मणा च प्रपीडितः ।
मुखरोगाक्षिरोगैश्च गुदरोगैश्च बाध्यते॥ ३५ ॥
अपस्मारी च भवति शूद्रत्वं च स गच्छति ।
एष एव क्रमो दृष्टो गोसुवर्म्मापहारिणां ॥ ३६ ॥
विद्यापहारिणश्चोग्रा निष्क्रयभ्रंसिनो गुरोः ।
जायामन्यस्य पुरुषः पारक्यां प्रतिपादयन् ॥ ३७ ॥
प्राप्नोति शण्ढतां मूढो यातनाभ्यः परिच्युतः ।

यः करोति नरो होममसमिद्धे विभावसौ ॥ ३८ ॥
सोऽजीर्णव्याधिदुःखार्त्तो मन्दाग्निः संप्रजायते ।
परनिन्दा कृतघ्नत्वं परमर्म्मावघट्टनं ॥ ३९ ॥
नैष्ठुर्य्यं निर्घृणत्वञ्च परदारोपसेवनं ।
परस्वहरणाशौचं देवतानाञ्च कुत्सनं ॥ ४० ॥
निकृत्या वञ्चनं नृणां कार्पण्यञ्च नृणां बधः ।
यानि च प्रतिषिद्धानि तत्प्रवृत्तिश्च सन्तता ॥ ४१ ॥
उपलक्ष्याणि जानीयान्मुक्तानां नरकादनु ।
दया भूतेषु संवादः परलोकप्रतिक्रिया ॥ ४२ ॥
सत्यं भूतहितार्थोक्तिर्वेदप्रामाण्यदर्शनं ।
गुरुदेवर्षिसिद्धर्षिपूजनं साधुसङ्गमः ॥ ४३ ॥
सत्क्रियाभ्यसनं मैत्रीमिति बुद्धेत पण्डितः ।
अन्यानि चैव सद्धर्म्मक्रियाभूतानि यानि च ॥ ४४ ।
स्वर्गच्युतानां लिङ्गानि पुरुषाणामपापिनां ।
एतदुद्देशतो राजन् भवतः कथितं मया ॥ ४५ ॥
स्वकर्म्मफलभोक्तृणां पुण्यानां पापिनान्तथा ।
तदेह्यन्यच गच्छामो द्रष्टं सर्व्वं त्वयाधुना ॥
त्वया दृष्टो हि नरकस्तदेह्यन्यच गम्यतां ॥ ४६ ॥

पुत्र उवाच ॥

ततस्तमग्रतः कृत्वा स राजा गन्तुमुद्यतः ।
ततश्च सर्व्वैरुत्कृष्टं यातनास्थायिभिर्न्नृभिः ॥ ४७ ॥
प्रसादं कुरु भूपेति तिष्ठ तावन्मुहूर्त्तकं ।

त्वदङ्गसङ्गी पवनो मनो ह्लादयते हि नः ॥ ४८ ॥
परितापञ्च गात्रेभ्यः पीडाबाधाश्च कृत्स्नशः ।
अपहन्ति नरव्याघ्र दयां कुरु महीपते ॥ ४९ ॥
एतच्छ्रुत्वा वचस्तेषां तं याम्यपुरुषं नृपः ।
पप्रच्छ कथमेतेषामाह्लादो मयि तिष्ठति ॥ ५० ॥
किं मया कर्म्म तत् पुण्यं मर्त्यलोके महत् कृतं ।
आह्लाददायिनी दृष्टिर्येनेयं तदुदीरय ॥ ५१ ॥

यमपुरुष उवाच ॥

पितृदेवातिथिप्रेष्यशिष्टेनान्नेन ते तनुः ।
पुष्टिमभ्यागता यस्मात्तद्गतञ्च मनो यतः ॥ ५२ ॥
ततस्त्वद्गात्रसंसर्गी पवनो ह्लाददायकः ।
पापकर्म्मकृतो राजन् यातना न प्रबाधते ॥ ५३ ॥
अश्वमेधादयो यज्ञास्त्वयेष्टा विधिवद्यतः ।
ततस्त्वद्दर्शनाद्याम्या यन्त्रशस्त्राग्निवायसाः ॥ ५४ ॥
पीडनच्छेददाहादिमहादुःखस्य हेतवः ।
मृदुत्वमागता राजन् तेजसापहतास्तव ॥ ५५ ॥

राजोवाच ॥

न स्वर्गे ब्रह्मलोके वा तत्सुखं प्राप्यते नरैः ।
यदार्त्तजन्तुनिर्व्वाणदानोत्थमिति मे मतिः ॥ ५६ ॥
यदि मत्सन्निधावेतान् यातना न प्रबाधते ।
ततो भद्रमुखाचाहं स्थास्ये स्थाणुरिवाचलः ॥ ५७ ॥

यमपुरुष उवाच ॥

एहि राजन् प्रगच्छामो निजपुण्यसमर्जितान् ।
भुङ्क्ष्व भोगानपास्येह यातनाः पापकर्म्मणां ॥ ५८ ॥

राजोवाच ॥

तस्मान्न तावद्यास्यामि यावदेते सुदुःखिताः ।
मत्सन्निधानात् सुखिनो भवन्ति नरकौकसः ॥ ५९ ॥
धिक् तस्य जीवनं पुंसः शरणार्थिनमातुरं ।
यो नार्त्तमनुगृह्णाति वैरिपक्षमपि ध्रुवं ॥ ६० ॥
यज्ञदानतपांसीह परत्र च न भूतये ।
भवन्ति तस्य यस्यार्त्तपरित्राणे न मानसं ॥ ६१ ॥
नरस्य यस्य कठिनं मनो बालातुरादिषु ।
वृद्धेषु च न तं मन्ये मानुषं राक्षसो हि सः ॥ ६२ ॥
एतेषां सन्निकर्षात्तु यद्यग्निपरितापजं ।
तथोग्रगन्धजं वापि दुःखं नरकसम्भवं ॥ ६३ ॥
क्षुत्पिपासाभवं दुःखं यच्च मूर्च्छाप्रदं महत् ।
एतेषां त्राणदानन्तु मन्ये स्वर्गसुखात् परं ॥ ६४ ॥
प्राप्स्यन्त्यार्त्ता यदि सुखं बहवो दुःखिते मयि ।
किन्नु प्राप्तं मया न स्यात्तस्मात्त्वं व्रज मा चिरं ॥ ६५ ॥

यमपुरुष उवाच ॥

एष धर्म्मश्च शक्रश्च त्वा नतु समुपागतौ ।
अवश्यमस्माद्गन्तव्यं तस्मात् पार्थिव गम्यतां ॥ ६६ ॥

धर्म्म उवाच ॥

नयामि त्वामहं स्वर्गं त्वया सम्यगुपासितः ।
विमानमेतदारुह्य मा विलम्बस्व गम्यतां ॥ ६७ ॥

राजोवाच ॥

नरके मानवा धर्म्म पीड्यन्तेऽत्र सहस्रशः ।
चाहीति चार्त्ताः क्रन्दन्ति मामतो न व्रजाम्यहं ॥ ६८ ॥

इन्द्र उवाच ॥

कर्म्मणा नरकप्राप्तिरेतेषां पापकर्म्मणां ।
स्वर्गस्त्वयापि गन्तव्यो नृप पुण्येन कर्म्मणा ॥ ६९ ॥

राजोवाच ॥

यदि जानासि धर्म्म त्वं त्वं वा शक्र शचीपते ।
मम यावत्प्रमाणन्तु शुभं तद्वक्तुमर्हथः ॥ ७० ॥

धर्म्म उवाच ॥

अब्बिन्दवो यथाम्भोधौ यथा वा दिवि तारकाः ।
यथा वा वर्षतो धारा गङ्गायां सिकता यथा ॥ ७१ ॥
असंख्येया महाराज यथा विन्द्वादयो ह्यपां ।
तथा तवापि पुण्यस्य संख्या नैवोपपद्यते ॥ ७२ ॥
अनुकम्पामिमामद्य नारकेष्विह कुर्व्वतः ।
तदेव शतसाहस्रं संख्यामुपगतं तव ॥ ७३ ॥
तद्गच्छ त्वं नृपश्रेष्ठ तद्भोक्तुममरालयं ।
एतेऽपि पापन्नरके क्षपयन्तु स्वकर्म्मजं ॥ ७४ ॥

राजोवाच ॥

कथं स्पृहां करिष्यन्ति मत्सम्पर्केषु मानवाः ।
यदि मत्सन्निधावेषामुत्कर्षो नोपजायते ॥ ७५ ॥
तस्मात् यत् सुकृतं किञ्चिन्ममास्ति चिदशाधिप ।
तेन मुच्यन्तु नरकात् पापिनो यातनां गताः ॥ ७६ ॥

इन्द्र उवाच ॥

एवमूर्ज्जितरं स्थानं त्वयावाप्तं महीपते ।
एतांश्च नरकात् पश्य विमुक्तान् पापकारिणः ॥ ७७ ॥

पुत्र उवाच ॥

ततोऽपतत् पुष्पवृष्टिस्तस्योपरि महीपतेः ।
विमानञ्चाधिरोप्यैनं स्वर्लोकमनयद्धरिः ॥ ७८ ॥
अहञ्चान्ये च ये तच यातनाभ्यः परिच्युताः ।
स्वकर्म्मफलनिर्दिष्टं ततो जात्यन्तरं गताः ॥ ७९ ॥
एवमेते समाख्याता नरका द्विजसत्तम ।
येन येन च पापेन यां यां योनिमुपैति वै ॥ ८० ॥
तत्तत् सर्व्वं समाख्यातं यथा दृष्टं मया पुरा ।
पुरानुभवजं ज्ञानमवाप्याविस्मयं तव ॥
अतःपरं महाभाग किमन्यत् कथयामि ते ॥ ८१ ॥

इति श्री मार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ॥

पितोवाच ॥

कथितं मे त्वया वत्स संसारस्य व्यवस्थितं ।
स्वरूपमतिहेयस्य घटीयन्त्रवदव्ययं ॥ १ ॥
तदेवमेतदखिलं मयावगतमीदृशं ।
किम्मया वद कर्त्तव्यमेवमस्मिन् व्यवस्थिते ॥ २ ॥

पुत्र उवाच ॥

यदि मद्वचनं तात श्रद्धास्यविशङ्कितः ।
तत्परित्यज्य गार्हस्थ्यं वानप्रस्थपरो भव ॥ ३ ॥
तमनुष्ठाय विधिवद् विहायाग्निपरिग्रहं ।
आत्मन्यात्मानमाधाय निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः ॥ ४ ॥
एकान्तराशी वश्यात्मा भव भिक्षुरतन्द्रितः ।
तच्च योगपरो भूत्वा वाह्यस्पर्शविवर्जितः ॥ ५ ॥
ततः प्राप्स्यसि तं योगं दुःखसंयोगभेषजं ।
मुक्तिहेतुमनौपम्यमनाख्येयमसङ्किनं ॥
यत्संयोगान्न ते योगो भूयो भूतैर्भविष्यति ॥ ६ ॥

पितोवाच ॥

वत्स योगं ममाचक्ष्व मुक्तिहेतुमतःपरं ।
येन भूतैः पुनर्भूतो नेदृग्दुःखमवाप्नुयां ॥ ७ ॥
यच्चासक्तिपरस्यात्मा मम संसारबन्धनैः ।
नैति योगमयोगोऽपि तं योगमधुना वद ॥ ८ ॥

संसारादित्यतापार्त्तिविशुष्यद्देहमानसं ।
ब्रह्मज्ञानाम्बुशीतेन सिञ्च मां वाक्यवारिणा ॥ ९ ॥
अविद्याकृष्णसर्पेण दष्टं तद्विषपीडितं ।
स्ववाक्यामृतपानेन मां जीवय पुनर्मृतं ॥ १० ॥
पुत्रदारगृहक्षेत्रममत्वनिगडार्दितं ।
मां मोचयेष्टसद्भावविज्ञानोद्घाटनैस्त्वरन् ॥ ११ ॥

पुत्र उवाच ॥

शृणु तात यथा योगो दत्ताचेयेण धीमता ।
अनर्काय पुरा प्रोक्तः सम्यक् पृष्टेन विस्तरात् ॥ १२ ॥

पितोवाच ॥

दत्ताचेयः सुतः कस्य कथं वा योगमुक्तवान् ।
कश्चानर्को महाभागो यो योगं परिपृष्टवान् ॥ १३ ॥

पुत्र उवाच ॥

कौशिको ब्राह्मणः कश्चित् प्रतिष्ठानेऽभवत्पुरे ।
सोऽन्यजन्मकृतैः पापैः कुष्ठरोगातुरोऽभवत् ॥ १४ ॥
तं तथा व्याधितं भार्य्या पतिं देवमिवार्च्चयत् ।
पादाभ्यङ्गाङ्गसंवाहस्नानाच्छादनभोजनैः ॥ १५ ॥
श्लेष्ममूत्रपुरीषास्रक्प्रवाहक्षालनेन च ।
रहश्चैवोपचारेण प्रियसम्भाषणेन च ॥ १६ ॥
स तया पूज्यमानोऽपि सदातीव विनीतया ।
अतीवतीव्रकोपत्वान्निर्भर्त्सयति निष्ठुरः ॥ १७

तथापि प्रणता भार्य्या तममन्यत दवतं ।
तं तथाप्यतिबीभत्सं सर्व्वश्रेष्ठममन्यत ॥ १८ ॥
अचंक्रमणशीलोऽपि स कदाचिद्द्विजोत्तमः ।
प्राह भार्य्यां नयस्वेति त्वं मां तस्या निवेशनं ॥ १९ ॥
या सा वेश्या मया दृष्टा राजमार्गे गृहोषिता ।
तां मां प्रापय धर्म्मज्ञे सैव मे हृदि वर्त्तते ॥ २० ॥
दृष्टा सूर्य्योदये बाला राचिश्चेयमुपागता ।
दर्शनानन्तरं सा मे हृदयान्नापसर्पति ॥ २१ ॥
यदि सा चारुसर्व्वाङ्गी पीनश्रोणिपयोधरा ।
नोपगूहति तन्वङ्गी तन्मां द्रक्ष्यसि वै मृतं ॥ २२ ॥
वामः कामो मनुष्याणां बहुभिः प्रार्थ्यते च सा ।
ममाशक्तिश्च गमने संकुलं प्रतिभाति मे ॥ २३ ॥
तत्तदा वचनं श्रुत्वा भर्त्तुः कामातुरस्य सा ।
तत्पत्नी सत्कुलोत्पन्ना महाभागा पतिव्रता ॥ २४ ॥
गाढं परिकरं बद्ध्वा शुल्कमादाय चाधिकं ।
स्कन्धे भर्त्तारमादाय जगाम मृदुगामिनी ॥ २५ ॥
निशि मेघावृते व्योम्नि चलद्विद्युत्प्रदर्शिते ।
राजमार्गे प्रियं भर्त्तुश्चिकीर्षन्ती द्विजाङ्गना ॥ २६ ॥
पथि शूले तथा प्रोतमचौरं चौरशङ्कया ।
माण्डव्यमतिदुःखार्त्तमन्धकारेऽथ स द्विजः ॥ २७ ॥
पत्नीस्कन्धे समारूढश्चालयामास कौशिकः ।
पादावमर्षणात् क्रुद्धो माण्डव्यस्तमुवाच ह ॥ २८ ॥

येनाहमेवमत्यर्थं दुःखितश्चालितः पदा ।
दृशां कष्टामनुप्राप्तः स पापात्मा नराधमः ॥ २९ ॥
सुर्य्योदयेऽवशः प्राणैर्विमोक्ष्यति न संशयः ।
भास्करालोकनादेव स विनाशमवाप्स्यति ॥ ३० ॥
तस्य भार्य्या ततः श्रुत्वा तं शापमतिदारुणं ।
प्रोवाच व्यथिता सूर्य्यो नैवोदयमुपैष्यति ॥ ३१ ॥
ततः सूर्य्योदयाभावादभवत् सन्तता निशा ।
बहून्यहःप्रमाणानि ततो देवा भयं ययुः ॥ ३२ ॥
निःस्वाध्यायवषट्कारस्वधास्वाहाविवर्जितं ।
कथं नु खल्विद सर्व्वं न गच्छेत् संक्षयं जगत् ॥ ३३ ॥
अहोरात्रव्यवस्थाया विना मासर्त्तुसंक्षयः ।
तत्संक्षयान्नत्वयने ज्ञायेते दक्षिणोत्तरे ॥ ३४ ॥
विना चायनविज्ञानात् कालः संवत्सरः कुतः ।
संवत्सरं विना नान्यत् कालज्ञानं प्रवर्त्तते ॥ ३५ ॥
पतिव्रताया वचसा नोल्लङ्घति दिवाकरः ।
सूर्य्योदयं विना नैव स्नानदानादिकाः क्रियाः ॥ ३६ ॥
नाग्नेर्विहरणञ्चैव क्रत्वभावश्च लक्ष्यते ।
नैवाप्यायनमस्माकं विना होमेन जायते ॥ ३७ ॥
वयमाप्यायिता मर्त्यैर्यज्ञभागैर्यथोचितैः ।
दृष्ट्वा ताननुगृह्णीमो मर्त्यान् सस्यादिसिद्धये ॥ ३८ ॥
निष्पादितास्वोषधीषु मर्त्या यज्ञैर्यजन्ति नः ।
तेषां वयं प्रयच्छामः कामान् यज्ञादिपूजिताः ॥ ३९ ॥

अधो हि वर्षामि वयं मर्त्त्यास्त्वोर्द्ध्वप्रवर्षिणः ।
तोयवर्षेण हि वयं हविर्वर्षेण मानवाः ॥ ४० ॥
ये नास्माकं प्रयच्छन्ति नित्यनैमित्तिकीः क्रियाः ।
क्रतुभागं दुरात्मानः स्वयं चाश्नन्ति लोलुपाः ॥ ४१ ॥
विनाशाय वयं तेषां तोयसूर्य्याग्निमारुतान् ।
क्षितिञ्च सन्दूषयामः पापानामपकारिणां ॥ ४२ ॥
दुष्टतोयादिभोगेन तेषां दुष्कृतकर्म्मणां ।
उपसर्गाः प्रवर्त्तन्ते मरणाय सुदारुणाः ॥ ४३ ॥
ये त्वस्मान् प्रीणयित्वा तु भुञ्जते शेषमात्मना ।
तेषां पुण्यान् वयं लोकान् विद्धाम महात्मनां ॥४४ ॥
तन्नास्ति सर्व्वमेवैतद् विनैषां व्युष्टिसंस्थितिं ।
कथन्नु दिनसर्गः स्यादन्योन्यमवदन् सुराः ॥ ४५ ॥
तेषामेव समेतानां यज्ञव्युच्छित्तिशङ्किनां ।
देवानां वचनं श्रुत्वा प्राह देवः प्रजापतिः ॥ ४६ ॥
तेजः परं तेजसैव तपसा च तपस्तथा ।
प्रशाम्यतेऽमरास्तस्माच्छृणुध्वं वचनं मम ॥ ४७ ॥
पतिव्रताया माहात्म्यान्नोद्गच्छति दिवाकरः ।
तस्य चानुदयाद्वानिर्मर्त्त्यानां भवतां तथा ॥ ४८ ॥
तस्मात् पतिव्रतामत्रेरनसूयां तपस्विनीं ।
प्रसादयत वै पत्नीं भानोरुदयकाम्यया ॥ ४९ ॥

पुत्र उवाच ॥

तैः सा प्रसादिता गत्वा प्राहेष्टं ब्रियतामिति ।

अयाचन्त दिनं देवा भवत्विति यथा पुरा ॥ ५० ॥

अनसूयोवाच ॥

पतिव्रताया माहात्म्यं न हीयेत कथन्त्विति ।
सम्मान्य तस्मात्तां साध्वीमहः स्वच्याम्यहं सुराः ॥ ५१ ॥
यथा पुनरहोरात्रसंस्थानमुपजायते ।
यथा च तस्याः स्वपतिर्न साध्व्या नाशमेष्यति ॥ ५२ ॥

पुच्च उवाच ॥

एवमुक्ता सुरांस्तस्या गत्वा सा मन्दिरं शुभा ।
उवाच कुशलं पृष्टा धर्म्मं भर्त्तुस्तथात्मनः ॥ ५३ ॥

अनसूयोवाच ॥

कच्चिन्नन्दसि कल्याणि स्वभर्त्तुर्मुखदर्शनात् ।
कच्चिच्चाखिलदेवेभ्यो मन्यसेऽभ्यधिकं पतिं ॥ ५४ ॥
भर्तृशुश्रूषणादेव मया प्राप्तं महत् फलं ।
सर्व्वकामफलावाप्त्या प्रत्यूहाः परिवर्त्तिताः ॥ ५५ ॥
पञ्चर्णानि मनुष्येण साध्वि देयानि सर्व्वदा ।
तथात्मवर्णधर्म्मेण कर्त्तव्यो धनसञ्चयः ॥ ५६ ॥
प्राप्तश्चार्थस्ततः पात्रे विनियोज्यो विधानतः ।
सत्यार्जवतपोदानैर्दयायुक्तो भवेत् सदा ॥ ५७ ॥
क्रियाश्च शास्त्रनिर्दिष्टा रागद्वेषविवर्जिताः ।
कर्त्तव्या अन्वहं श्रद्धापुरस्कारेण शक्तितः ॥ ५८ ॥
स्वजातिविहितानेव लोकानाप्नोति मानवः ।
क्लेशेन महता साध्वि प्राजापत्यादिकान् क्रमात् ॥ ५९ ॥

स्त्रियस्त्वेवं समस्तस्य नरैर्दुःखार्जितस्य वै ।
पुण्यस्यार्द्धापहारिण्यः पतिशुश्रूषयैव हि ॥ ६० ॥
नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न श्राद्धं नाप्युपोषितं ।
भर्तृशुश्रूषयैवैतान् लोकानिष्टान् व्रजन्ति हि ॥ ६१ ॥
तस्मात् साध्वि महाभागे पतिशुश्रूषणं प्रति ।
त्वया मतिः सदा कार्य्या यतो भर्त्ता परा गतिः ॥ ६२ ॥

यद्देवेभ्यो यच्च पित्रागतेभ्यः
कुर्य्याद्भर्त्तार्च्चनं सत्क्रियातः ।
तस्याप्यर्द्धं केवलानन्यचित्ता
नारी भुङ्क्ते भर्तृशुश्रूषयैव ॥ ६३ ॥

पुत्र उवाच ॥

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा प्रतिपूज्य तथादरात् ।
प्रत्युवाचाचिपत्नीं तामनसूयामिदं वचः ॥ ६४ ॥
धन्यास्म्यनुगृहीतास्मि देवैश्चाप्यवलोकिता ।
यन्मे प्रकृतिकल्याणि श्रद्धां वर्द्धयसे पुनः ॥ ६५ ॥
जानाम्येतन्न नारीणां काचित् पतिसमागतिः ।
तत्प्रीतिश्चोपकाराय इह लोके परत्र च ॥ ६६ ॥
पतिप्रसादादिह च प्रेत्य चैव यशस्विनि ।
नारी सुखमवाप्नोति नार्य्या भर्त्ता हि देवता ॥ ६७ ॥
सा त्वं ब्रूहि महाभागे प्राप्ताया मम मन्दिरं ।
आर्य्याया यन्मया कार्य्यन्तथार्य्येणापि वा शुभे ॥ ६८ ॥

अनसूयोवाच

एते देवाः सहेन्द्रेण मामुपागम्य दुःखिताः ।
त्वद्वाक्यापास्तसत्कर्म्मदिननक्तंनिरूपणाः ॥ ६९ ॥
याचन्तेऽहर्न्निशासंस्थां यथावदविखण्डितां ।
अहं तदर्थमायाता शृणु चैतद्वचो मम ॥ ७० ॥
दिनाभावात् समस्तानामभावो यागकर्म्मणां ।
तदभावात् सुराः पुष्टिं नोपयान्ति तपस्विनि ॥ ७१
अहश्चैव समुच्छेदादुच्छेदः सर्व्वकर्म्मणां ।
तदुच्छेदादनावृष्ट्या जगदुच्छेदमेष्यति ॥ ७२ ॥
तत्त्वमिच्छसि चेदेतत् जगदुद्वर्त्तुमापदः ।
प्रसीद साध्वि लोकानां पूर्व्ववद्वर्त्ततां रविः ॥ ७३ ॥

ब्राह्मण्युवाच ॥

माण्डव्येन महाभागे शप्तो भर्त्ता ममेश्वरः ।
सूर्य्योदये विनाशं त्वं प्राप्स्यसीत्यतिमन्युना ॥ ७४ ॥

अनसूयोवाच ॥

यदि वा रोचते भद्रे ततस्त्वद्वचनाद्दृढं ।
करोमि पूर्व्ववद्देहं भर्त्तारञ्च नवं तव ॥ ७५ ॥
मया हि सर्व्वथा स्त्रीणां माहात्म्यं वरवर्णिनि ।
पतिव्रतानामाराध्यमिति सम्मानयामि ते ॥ ७६ ॥

पुत्र उवाच ॥

तथेत्युक्ते तया सूर्य्यमाजुहाव तपस्विनी ।
अनसूयार्घ्यमुद्यम्य दशराचे तदा निशि ॥ ७७ ॥

ततो विवस्वान् भगवान् फुल्लपद्मारुणाकृतिः ।
शैलराजानमुदयमारुरोहोरुमण्डलः ॥ ७८ ॥
समनन्तरमेवास्या भर्त्ता प्राणैर्व्ययुज्यत ।
पपात च महीपृष्ठे पतन्तं जगृहे च सा ॥ ७९ ॥

अनसूयोवाच ॥

न विषादस्त्वया भद्रे कर्त्तव्यः पश्य मे बलं ।
पतिशुश्रूषयावाप्तं तपसः किञ्चिरेण ते ॥ ८० ॥
यथा भर्तृसमं नान्यमपश्यं पुरुषं क्वचित् ।
रूपतः शीलतो बुद्ध्या वाङ्माधुर्य्यादिभूषणैः ॥ ८१ ॥
तेन सत्येन विप्रोऽयं व्याधिमुक्तः पुनर्युवा ।
प्राप्नोतु जीवितं भार्य्यासहायः शरदां शतं ॥ ८२ ॥
यथा भर्तृसमं नान्यमहं पश्यामि दैवतं ।
तेन सत्येन विप्रोऽयं पुनर्जीवत्वनामयः ॥ ८३ ॥
कर्म्मणा मनसा वाचा भर्त्तुराराधनं प्रति ।
यथा ममोद्यमो नित्यं तथायं जीवतां द्विजः ॥ ८४ ॥

पुत्र उवाच ॥

ततो विप्रः समुत्तस्थौ व्याधिमुक्तः पुनर्युवा ।
स्वभाभिर्भासयन् वेश्म इन्द्रारक इवाजरः ॥ ८५ ॥
ततोऽपतत् पुष्पवृष्टिर्दैववाद्यादिनिस्वनः ।
लेभिरे च मुदं देवा अनसूयामथाब्रुवन् ॥ ८६ ॥

देवा ऊचुः ॥

वरं वृणीष्व कल्याणि देवकार्य्यं महत् कृतं ।

त्वया यस्मात्ततो देवा वरदास्ते तपस्विनि ॥ ८७ ॥

अनसूयोवाच ॥

यदि देवाः प्रसन्ना मे पितामहपुरोगमाः ।
वरदा वरयोग्या च यद्यहं भवतां मता ॥ ८८ ॥
तद्यान्तु मम पुत्रत्वं ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
योगञ्च प्राप्नुयां भर्तृसहिता क्लेशमुक्तये ॥ ८९ ॥
एवमस्त्विति तां देवा ब्रह्मविष्णुशिवादयः ।
प्रोक्ता जग्मुर्यथान्यायमनुमान्य तपस्विनीं ॥ ९० ॥

इति मार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे अनसूयावरप्राप्तिः ॥ ९६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ॥

पुत्र उवाच ॥

ततः काले बहुतिथे द्वितीयो ब्रह्मणः सुतः ।
स्वभार्यां भगवानत्रिरनसूयामपश्यत ॥ १ ॥
ऋतुस्नातां सुचार्वङ्गीं लोभनीयोत्तमाकृतिं ।
सकामो मनसा भेजे स मुनिस्तामनिन्दितां ॥ २ ॥
तस्याभिध्यायतस्तान्तु विकारो योऽन्वजायत ।
तमेवोवाह पवनस्तिरश्चोर्द्ध्वञ्च वेगवान् ॥ ३ ॥
ब्रह्मरूपञ्च शुक्लाभं पतमानं समन्ततः ।
सोमरूपं रजोपेतं दिग्भस्तं जगृहुर्दिश ॥ ४ ॥

स सोमो मानसो जज्ञे तस्यामत्रेः प्रजापतेः ।
पुत्रः समस्तसत्वानामायुराधार एवच ॥ ५ ॥
तुष्टेन विष्णुना जज्ञे दत्तात्रेयो महात्मना ।
स्वशरीरात् समुत्पाद्य सत्वोद्रिक्तो द्विजोत्तमः ॥ ६ ॥
दत्तात्रेय इति ख्यातः सोऽनुसूयास्तनं पपौ ।
विष्णुरेवावतीर्णोऽसौ द्वितीयोऽत्रेः सुतोऽभवत् ॥ ७ ॥
सप्ताहात् प्रच्युतो मातुरुदरात् कुपितो यतः ।
हैहयेन्द्रमुपाद्दत्तमपराध्यन्तमुद्धतं ॥ ८ ॥
दृष्ट्वाचौ कुपितः सद्यो दग्धुकामः स हैहयं ।
गर्भवासमहायासदुःखामर्षसमन्वितः ॥ ९ ॥
दुर्व्वासास्तमसोद्रिक्तो रुद्रांशः समजायत ।
इति पुत्रत्रयं तस्या जज्ञे ब्रह्मेशवैष्णवं ॥ १० ॥
सोमो ब्रह्माभवद्विष्णुर्दत्तात्रेयो व्यजायत ।
दुर्व्वासाः शङ्करो जज्ञे वरदानाद्दिवौकसां ॥ ११ ॥
सोमः स्वरश्मिभिः शीतैर्वीरुधौषधिमानवान् ।
आप्याययन् सदा स्वर्गे वर्त्तते स प्रजापतिः ॥ १२ ॥
दत्तात्रेयः प्रजां पाति दुष्टदैत्यनिबर्हणात् ।
शिष्टानुग्रहकृच्चेति ज्ञेयश्चांशः स वैष्णवः ॥ १३ ॥
निर्दहत्यवमन्तारं दुर्व्वासा भगवानजः ।
रौद्रं समाश्रित्य वपुर्ब्रह्मनोवाग्भिरुद्धतः ॥ १४ ॥
सोमत्वं भगवानत्रिः पुनश्चक्रे प्रजापतिः ।
दत्तात्रेयोऽपि विषयान् योगस्थो बुभुजे हरिः ॥ १५ ॥

दुर्व्वासाः पितरं हित्वा मातरं चोत्तमं व्रतं ।
उन्मत्ताख्यं समाश्रित्य परिबभ्राम मेदिनीं ॥ १६ ॥
मुनिपुत्रवृतो योगी दत्ताचेयोऽप्यसङ्गितां ।
अभीप्स्यमानः सरसि निममज्ज चिरं प्रभुः ॥ १७ ॥
तथापि तं महात्मानमतीव प्रियदर्शनं ।
तत्यजुर्न्न कुमारास्ते सरसस्तीरमाश्रिताः ॥ १८ ॥
दिव्ये वर्षशते पूर्णे यदा ते न त्यजन्ति तं ।
तत्प्रीत्या सरसस्तीरं सर्व्वे मुनिकुमारकाः ॥ १९ ॥
ततो दिव्याम्बरधरां चारुपीननितम्बिनीं ।
नारीमादाय कल्याणीमुत्ततार जलान्मुनिः ॥ २० ॥
स्त्रीसन्निकर्षाद्यद्येते परित्यक्ष्यन्ति मामिति ।
मुनिपुत्रास्ततोऽसङ्गी स्थास्यामीति विचिन्तयन् ॥ २१ ॥
तथापि तं मुनिसुता न त्यजन्ति यदा मुनिं ।
ततः सह तया नार्य्या मद्यपानमथापिवत् ॥ २२ ॥
सुरापानरतं ते न सभार्य्यं तत्यजुस्ततः ।
गीतवाद्यादिवनिताभोगसंसर्गदूषितं ॥ २३ ॥
मन्यमाना महात्मानं तया सह वहिष्क्रियं ।
नावाप दोषं योगीशो वारुणीं स पिवन्नपि ॥ २४ ॥
अन्तावसायिवेश्मान्तर्मातरिश्वा वसन्निव ।
सुरां पिवन् सपत्नीकस्तपस्तेपे स योगवित् ॥
योगीश्वरश्चिन्त्यमानो योगिभिर्मुक्तिकाङ्क्षिभिः ॥ २५ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे दत्तात्रेयोत्पत्तिः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ॥

पुत्र उवाच ॥

कस्यचित्त्वथ कालस्य कृतवीर्य्यात्मजोऽर्जुनः ।
कृतवीर्ये दिवं याते मन्त्रिभिः सपुरोहितैः ॥ १ ॥
पौरैश्चात्माभिषेकार्थं समाहूतोऽब्रवीदिदं ।
नाहं राज्यं करिष्यामि मन्त्रिणो नरकोत्तरं ॥ २ ॥
यदर्थं गृह्यते शुल्कं तदनिष्पादयन् वृथा ।
पण्यानां द्वादशं भागं भूपालाय वणिग्जनः ॥ ३ ॥
दत्वार्थरक्षिभिर्म्मार्गे रक्षितो याति दस्युतः ।
गोपाश्च घृततक्रादेः षड्भागञ्च कृषीबलाः ॥ ४ ॥
दत्वान्यद्भूभुजे दद्युर्यदि भागं ततोऽधिकं ।
पण्यादीनामशेषाणां वणिजो गृह्णतस्ततः ॥ ५ ॥
इष्टापूर्त्तविनाशाय तद्राज्ञश्चौरधर्म्मिणः ।
यद्यन्यैः पाल्यते लोकस्तद्दत्त्यन्तरसंश्रितः ॥ ६ ॥
गृह्णतो बलिषड्भागं नृपतेर्नरको ध्रुवं ।
निरूपितमिदं राज्ञः पूर्व्वैरक्षणवेतनं ॥ ७ ॥
अरक्षंश्चौरतश्चौर्य्यन्तदेनो नृपतेर्भवत् ।
तस्माद्यदि तपस्तप्त्वा प्राप्तो योगित्वमीप्सितं ॥ ८ ॥
भुवः पालनसामर्थ्ययुक्त एको महीपतिः ।
पृथिव्यां शस्त्रधृङ्मान्यस्त्वहमेवर्द्धिसंयुतः ॥
ततो भविष्ये नात्मानं करिष्ये पापभागिनं ॥ ९ ॥

पुत्र उवाच ॥

तस्य तन्निश्चयं ज्ञात्वा मन्त्रिमध्ये स्थितोऽब्रवीत् ।
गर्गो नाम महाबुद्धिर्मुनिश्रेष्ठो वयोऽतिगः ॥ १० ॥
यद्येवं कर्त्तुकामस्त्वं राज्यं सम्यक् प्रशासितुं ।
ततः शृणुष्व मे वाक्यं कुरुष्व च नृपात्मज ॥ ११ ॥
दत्तात्रेयं महाभागं सङ्गृहीतास्त्रयं ।
तमाराधय भूपाल पाति यो भुवनत्रयं ॥ १२ ॥
योगयुक्तं महाभागं सर्व्वत्र समदर्शिनं ।
विष्णोरंशं जगद्धातुरवतीर्णं महीतले ॥ १३ ॥
यमाराध्य सहस्राक्षः प्राप्तवान् पदमात्मनः ।
हृतं दुरात्मभिर्दैत्यैर्जघान च दितेः सुतान् ॥ १४ ॥

अर्जुन उवाच ॥

कथमाराधितो देवैर्दत्तात्रेयः प्रतापवान् ।
कथञ्चापहृतं दैत्यैरिन्द्रत्वं प्राप वासवः ॥ १५ ॥

गर्ग उवाच ॥

देवानां दानवानाञ्च युद्धमासीत् सदारुणं ।
दैत्यानामीश्वरो जम्भो देवानाञ्च शचीपतिः ॥ १६ ॥
तेषाञ्च युद्धमानानान्दिव्यः संवत्सरो गतः ।
ततो देवाः पराभूता दैत्या विजयिनोऽभवन् ॥ १७ ॥
विप्रचित्तिमुखैर्दैत्यैर्वा दानवैस्ते पराजिताः ।
पलायनकृतोत्साहा निरुत्साहा द्विषज्जये ॥ १८ ॥

बृहस्पतिमुपागम्य दैत्यसैन्यबधेप्सवः ।
अमन्त्रयन्त सहिता बालिखिल्यैस्तथर्षिभिः ॥ १९ ॥

बृहस्पतिरुवाच ॥

दत्ताचेयं महात्मानमत्रेः पुत्रं तपोधनं ।
विक्लताचरणं भक्त्या सन्तोषयितुमर्हथ ॥ २० ॥
स वो दैत्यविनाशाय वरदो दास्यते वरं ।
ततो हनिष्यथ सुरा सहिता दैत्यदानवान् ॥ २१ ॥

गर्ग उवाच ॥

इत्युक्तास्ते तदा जग्मुर्दत्ताचेयाश्रमं सुराः ।
ददृशुश्च महात्मानं तं ते लक्ष्म्या समन्वितं ॥ २२ ॥
उद्गीयमानं गन्धर्वैः सुरापानरतं मुनिं ।
ते तस्य गत्वा प्रणतिमवदन् साध्यसाधनं ॥ २३ ॥
चक्रुः स्तवं चोपजह्रुर्भक्ष्यभोज्यस्रगादिकं ।
तिष्ठन्तमनुतिष्ठन्ति यान्तं यान्ति दिवौकसः ॥ २४ ॥
आराधयामासुरधः स्थितास्तिष्ठन्तमासने ।
स प्राह प्रणतान्देवान्दत्ताचेयः किमिष्यते ॥
मत्तो भवद्भिर्येनेयं शुश्रूषा क्रियते मम ॥ २५ ॥

देवा ऊचुः ॥

दानवैर्मुनिशार्दूल जम्भाद्यैर्भूर्भुवादिकं ।
हृतं चैलोक्यमाक्रम्य क्रतुभागाश्च कृत्स्नशः ॥ २६ ॥
तद्वधे कुरु बुद्धिं त्वं परित्राणाय नोऽनघ ।
त्वत्प्रसादादभीप्सामः पुनः प्राप्तं त्रिपिष्टपं ॥ २७ ॥

दत्तात्रेय उवाच ॥

मद्यासक्तोऽहमुच्छिष्टो नचैवाहं जितेन्द्रियः ।
कथमिच्छथ मत्तोऽपि देवाः शुचुपराभवं ॥ २८ ॥

देवा ऊचुः ॥

अनघस्त्वं जगन्नाथ न लेपस्तव विद्यते ।
विद्याक्षालनशुद्धान्तर्न्निविष्टज्ञानदीधिते ॥ २९ ॥

दत्तात्रेय उवाच ॥

सत्यमेतत् सुरा विद्या ममास्ति समदर्शिनः ।
अस्यास्तु योषितः सङ्गादहमुच्छिष्टतां गतः ॥ ३० ॥
स्त्रीसम्भोगो हि दोषाय सातत्येनोपसेवितः ।
एवमुक्तास्ततो देवाः पुनर्व्वचनमब्रुवन् ॥ ३१ ॥

देवा ऊचुः ॥

अनघेयं द्विजश्रेष्ठ जगन्माता न दुष्यते ।
यथांशुमाला सूर्य्यस्य द्विजचण्डालसङ्गिनी ॥ ३२ ॥

गर्ग उवाच ॥

एवमुक्तस्ततो देवैर्दत्तात्रेयोऽब्रवीदिदं ।
प्रहस्य चिदशान् सर्व्वान् यद्येतद्भवतां मतं ॥ ३३ ॥
तदाह्वयासुरान् सर्व्वान् युद्धाय सुरसत्तमाः ।
इहानयत मद्दृष्टिगोचरं मा विलम्बत ॥ ३४ ॥
मद्दृष्टिपातहुतभुक्प्रक्षीणबलतेजसः ।
येन नाशमशेषास्ते प्रयान्ति मम दर्शनात् ॥ ३५ ॥

गर्ग उवाच ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा देवैर्दैत्या महाबलाः ।
आहवाय समाहूता जग्मुर्देवगणान् रुषा ॥ ३६ ॥
ते हन्यमाना दैतेयैर्देवाः शीघ्रं भयातुराः ।
दत्तात्रेयाश्रमं जग्मुः समेताः शरणार्थिनः ॥ ३७ ॥
तमेव विविशुर्दैत्याः कालयन्तो दिवौकसः ।
ददृशुश्च महात्मानं दत्तात्रेयं महाबलं ॥ ३८ ॥
वामपार्श्वस्थितामिष्टामशेषजगतां शुभां ।
भार्य्यां चास्य सुचार्वङ्गीं लक्ष्मीमिन्दुनिभाननां ॥ ३९ ॥
नीलोत्पलाभनयनां पीनश्रोणिपयोधरां ।
गदन्तीं मधुरां भाषां सर्व्वयोषिद्गुणैर्युतां ॥ ४० ॥
ते तां दृष्ट्वाग्रतो दैत्याः साभिलाषा मनोभवं ।
न शेकुरुद्वतं धैर्य्यान्मनसा वोढुमातुराः ॥ ४१ ॥
त्यक्त्वा देवान् स्त्रियं तान्तु हर्त्तुकामा हृतौजसः ।
तेन पापेन मुह्यन्तः संसक्तास्ते ततोऽब्रुवन् ॥ ४२ ॥
स्त्रीरत्नमेतत् त्रैलोक्ये सारं नो यदि वै भवेत् ।
कृतकृत्यास्ततः सर्व्व इति नो भावितं मनः ॥ ४३ ॥
तस्मात् सर्व्वे समुत्क्षिप्य शिविकायां सुरार्हणाः ।
आरोप्य स्वमधिष्ठानं नयाम इति निश्चिताः ॥ ४४ ॥

गर्ग उवाच ॥

सानुरागास्ततस्ते तु प्रोक्ताश्चेत्थं परस्परं ।
तस्य तां योषितं साध्वीं समुत्क्षिप्य स्मरार्दिताः ॥ ४५ ॥

शिविकायां समारोप्य सहिता दैत्यदानवाः ।
शिरःसु शिविकां कृत्वा स्वस्थानाभिमुखं ययुः ॥ ४६
दत्तात्रेयस्ततो देवान् विहस्येदमथाब्रवीत् ।
दिष्ट्या वर्द्धथ दैत्यानामेषा लक्ष्मीः शिरोगता ॥
सप्त स्थानान्यतिक्रान्ता नवमन्यमुपैष्यति ॥ ४७ ॥

देवा ऊचुः ॥

कथयस्व जगन्नाथ केषु स्थानेष्ववस्थिता ।
पुरुषस्य फलं किं वा प्रयच्छत्यथ नश्यति ॥ ४८ ॥

दत्तात्रेय उवाच ॥

नृणां पदे स्थिता लक्ष्मीर्निलयं संप्रयच्छति ।
सक्थ्नोश्च संस्थिता वस्त्रं तथा नानाविधं वसु ॥ ४९ ।
कलत्रञ्च गुह्यसंस्था क्रोडस्थापत्यदायिनी ।
मनोरथान् पूरयति पुरुषाणां हृदि स्थिता ॥ ५० ॥
लक्ष्मीर्लक्ष्मीवतां श्रेष्ठा कण्ठस्था कण्ठभूषणं ।
अभीष्टबन्धुदारैश्च तथाश्लेषं प्रवासिभिः ॥ ५१ ॥
हृष्टानुवाक्यलावण्यमाज्ञामवितथां तथा ।
मुखसंस्था कवित्वञ्च यच्छत्युदधिसम्भवा ॥ ५२ ॥
शिरोगता सन्त्यजति ततोऽन्यं याति चाश्रयं ।
सेयं शिरोगता चैतान् परित्यक्ष्यति साम्प्रतं ॥ ५३ ।
प्रगृह्यास्त्राणि बध्यन्तां तस्मादेते सुरारयः ।
न भेतव्यं भृशं चैते मया निस्तेजसः कृताः ॥
परदारावमर्षाच्च दग्धपुण्या हतौजसः ॥ ५४ ॥

गर्ग उवाच ॥

ततस्ते विविधैरस्त्रैर्बध्यमानाः सुरारयः ।
मूर्च्छिं लक्ष्म्या समाक्रान्ता विनेशुरिति नः श्रुतं ॥ ५५ ॥
लक्ष्मीश्चोत्पत्य संप्राप्ता दत्ताचेयं महामुनिं ।
स्तूयमाना सुरैः सर्व्वैर्दैत्यनाशान्मुदान्वितैः ॥ ५६ ॥
प्रणिपत्य ततो देवा दत्ताचेयं मनीषिणं ।
नाकपृष्ठमनुप्राप्ता यथापूर्व्वं गतज्वराः ॥ ५७ ॥
तथा त्वमपि राजेन्द्र यदीच्छसि यथेप्सितं ।
प्राप्तुमैश्वर्य्यमतुलं तूर्णमाराधयस्व तं ॥ ५८ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे गर्गवाक्यं ॥ १८ ॥

ऊनविंशोऽध्यायः ॥

पुत्र उवाच ॥

इत्यृषेर्व्वचनं श्रुत्वा कार्त्तवीर्य्यो नरेश्वरः ।
दत्ताचेयाश्रमं गत्वा तं भक्त्या समपूजयत् ॥ १ ॥
पादसंवाहनाद्येन मध्वाद्याहरणेन च ।
स्रक्चन्दनादिगन्धाम्बुफलाद्यानयनेन च ॥ २ ॥
तथान्नसाधनैस्तस्य उच्छिष्टापोहनेन च ।
परितुष्टो मुनिर्भूपं तमुवाच तथैव सः ॥ ३ ॥
यथैवोक्ताः पुरा देवा मद्यभोगादिकुत्सनैः

स्त्री चेयं मम पार्श्वस्थेत्येतद्भोगाच्च कुत्सितं ॥ ४ ॥
सदैवाहं न मामेवमुपरोद्धुं त्वमर्हसि ।
अशक्तमुपकाराय शक्तमाराधयस्व भोः ॥ ५ ॥

जड उवाच ॥

तेनैवमुक्तो मुनिना स्मृत्वा गर्गवचश्च तत् ।
प्रत्युवाच प्रणम्यैनं कार्त्तवीर्य्यार्जुनस्तदा ॥ ६ ॥

अर्जुन उवाच ॥

किं मां मोहयसे देव स्वां मायां समुपाश्रितः ।
अनघस्त्वं तथैवेयं देवी सर्व्वभवारणिः ॥ ७ ॥
इत्युक्तः प्रीतिमान् देवस्ततस्तं प्रत्युवाच ह ।
कार्त्तवीर्य्यं महाभागं वशीकृतमहीतलं ॥ ८ ॥
वरं वृणीष्व गुह्यं मे यत् त्वया समुदीरितं ।
तेन तुष्टिः परा जाता त्वय्यद्य मम पार्थिव ॥ ९ ॥
ये च मां पूजयिष्यन्ति गन्धमाल्यादिभिर्न्नराः ।
मांसमद्योपहारैश्च मिष्टान्नैश्चाज्यसंयुतैः ॥ १० ॥
लक्ष्मीसमेतं गीतैश्च ब्राह्मणानान्तथार्च्चनैः ।
वाद्यैर्मनोरमैर्वीणावेणुशङ्खादिभिस्तथा ॥ ११ ॥
तेषामहं परां तुष्टिं पुत्रदारधनादिकं ।
प्रदास्याम्यवघातञ्च हनिष्याम्यव मन्यतां ॥ १२ ॥
स त्वं वरय भद्रं ते वरं यन्मनसेप्सितं ।
प्रसादसुमुखस्त्वँऽहं गुह्यनामप्रकीर्त्तनात् ॥ १३ ॥

कार्त्तवीर्य्य उवाच ॥

यदि देव प्रसन्नस्त्वं तत्प्रयच्छर्द्धिमुत्तमां ।
यया प्रजाः पालयेऽहं नचाधर्म्ममवाप्नुयां ॥ १४ ॥
परानुसरणे ज्ञानमप्रतिद्वन्द्वतां रणे ।
सहस्रमाप्तुमिच्छामि बाहूनां लघुतागुणं ॥ १५ ॥
असङ्गा गतयः सन्तु शैलाकाशाम्बुभूमिषु ।
पातालेषु च सर्व्वेषु बधश्चाप्यधिकान्नरात् ॥ १६ ॥
तथोन्मार्गप्रवृत्तस्य चास्तु सन्मार्गदेशकः ।
सन्तु मेऽतिथयः श्राध्या वित्तदाने तथाक्षये ॥ १७ ॥
अनष्टद्रव्यता राष्ट्रे ममानुस्मरणेन च ।
त्वयि भक्तिर्म्ममैवास्तु नित्यमव्यभिचारिणी ॥ १८ ॥

दत्तात्रेय उवाच ॥

यच्च ते कीर्त्तिताः सर्व्वे तान् वरान् समवाप्स्यसि ।
मत्प्रसादाच्च भविता चक्रवर्त्ती त्वमीश्वरः ॥ १९ ॥

जड उवाच ॥

प्रणिपत्य ततस्तस्मै दत्तात्रेयाय सोऽर्जुनः ।
आनाय्य प्रकृतीः सम्यगभिषेकमगृह्णत ॥ २० ॥
आघोषयामास तदा स्थितो राज्ये स हैहयः ।
दत्तात्रेयात् परामृद्धिमवाप्यातिबलान्वितः ॥ २१ ॥
अद्य प्रभृति यः शस्त्रं मामृतेऽन्यो ग्रहीष्यति ।
हन्तव्यः स मया दस्युः परहिंसारतोऽपि वा ॥ २२ ॥
इत्याज्ञप्ते न तद्राष्ट्रे कश्चिदायुधधृङ्नरः ।

तस्मृते पुरुषव्याघ्रं बभूवोरुपराक्रमं ॥ २३ ॥
सएव ग्रामपालोऽभूत् पशुपालः स एव च ।
क्षेचपालः स एवासीद्विजातीनाञ्च रक्षिता ॥ २४ ॥
तपस्विनां पालयिता सार्थपालस्तु सोऽभवत् ।
दस्युव्यालाग्निशस्त्रादिभयेष्वब्धौ निमज्जतां ॥ २५ ॥
अन्यासु चैव मग्नानामापत्सु परवीरहा ।
स एव संस्मृतः सद्यः समुद्धर्त्ताभवन्नृणां ॥ २६ ॥
अनष्टद्रव्यता चासीत्तस्मिन् शासति पार्थिवे ।
तेनेष्टं बहुभिर्यज्ञैः समाप्तवरदक्षिणैः ॥ २७ ॥
तेनैव च तपस्तप्तं संग्रामेष्वभिचेष्टितं ।
तस्यर्द्धिमतिमानञ्च दृष्ट्वा प्राहाङ्गिरा मुनिः ॥ २८ ॥
न नूनं कार्त्तवीर्य्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवाः ।
यज्ञैर्दानैस्तपोभिर्व्वा संग्रामे चातिचेष्टितैः ॥ २९ ॥
दत्ताचेयाह्निे यस्मिन् स प्रापर्द्धिं नरेश्वरः ।
तस्मिंस्तस्मिन् दिने यागं दत्ताचेयस्य सोऽकरोत् ॥ ३० ॥
तचैव च प्रजाः सर्व्वास्तस्मिन्नहनि भूपतेः ।
तस्यर्द्धिं परमां दृष्ट्वा यागञ्चक्रुः समाधिना ॥ ३१ ॥
इत्येतत्तस्य माहात्म्यं दत्ताचेयस्य धीमतः ।
विष्णोश्वराचरगुरोरनन्तस्य महात्मनः ॥ ३२ ॥
प्रादुर्भावाः पुराणेषु कथ्यन्ते शार्ङ्गधन्विनः ।
अनन्तस्याप्रमेयस्य शंखचक्रगदाभृतः ॥ ३३ ॥
एतस्य परमं रूपं यश्चिन्तयति मानवः ।

स सुखी स च संसारात् समुत्तीर्णोऽचिराद्भवेत् ॥ ३४ ॥
सदैव वैष्णवानाञ्च भक्त्याहं सुलभोऽस्मि भोः ।
इत्येवं यस्य वै वाचस्तं कथं नाश्रयेज्जनः ॥ ३५ ॥
अधर्म्मस्य विनाशाय धर्म्माचारार्थमेव च ।
अनादिनिधनो देवः करोति स्थितिपालनं ॥ ३६ ॥
तथैव जन्म चाख्यातमनर्कं कथयामि ते ।
तथा च योगः कथितो दत्ताचेयेण तस्य वै ॥
पितृभक्तस्य राजर्षेरनर्कस्य महात्मनः ॥ ३७ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे दत्ताचेयीयं समाप्तं ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ॥

जड उवाच ॥

प्राग्बभूव महावीर्य्यः शत्रुजिन्नाम पार्थिवः ।
तुतोष यस्य यज्ञेषु सोमावाह्या पुरन्दरः ॥ १ ॥
तस्यात्मजो महावीर्य्यो बभूवारिविदारणः ।
बुद्धिविक्रमलावण्यैर्गुरुशुक्रास्विभिः समः ॥ २ ॥
स समानवयोबुद्धिसत्त्वविक्रमचेष्टितैः ।
नृपपुत्रो नृपसुतैर्नित्यमास्ते समावृतः ॥ ३ ॥
कदाचिच्छास्त्रसम्भारविवेककृतनिश्चयः ।
कदाचित् काव्यसंलापगीतनाटकसम्भवैः ॥ ४ ॥
तथैवाक्षविनोदैश्च शस्त्रास्त्रविनयेषु च ।

योग्यानि युद्धनागाश्वस्यन्दनाभ्यासतत्परः ॥ ५ ॥
रेमे नरेन्द्रपुत्रोऽसौ नरेन्द्रतनयैः सह ।
यथैव हि दिवा तद्वद्रात्रावपि मुदा युतः ॥ ६ ॥
तेषान्तु क्रीडतां तत्र द्विजभूपविशां सुताः ।
समानवयसः प्रीत्या रन्तुमायान्त्यनेकशः ॥ ७ ॥
कस्यचित्त्वथ कालस्य नागलोकान्महीतलं ।
कुमारावागतौ नागौ पुत्रावश्वतरस्य तु ॥ ८ ॥
ब्रह्मरूपप्रतिच्छन्नौ तरुणौ प्रियदर्शनौ ।
तौ तैर्नृपसुतैः सार्द्धं तथैवान्यैर्द्विजन्मभिः ॥ ९ ॥
विनोदैर्विविधैस्तत्र तस्थतुः प्रीतिसंयुतौ ।
सर्व्वे च ते नृपसुतास्ते च ब्रह्मविशां सुताः ॥ १० ॥
नागराजात्मजौ तौ च स्नानसंवाहनादिकं ।
वस्त्रगन्धानुसंयुक्तांश्चक्रुर्भोगभुजिक्रियां ॥ ११ ॥
अहन्यहन्यनुप्राप्तौ तौ च नागकुमारकौ ।
आजग्मतुर्मुदा युक्तौ प्रीत्या सूनोर्महीपतेः ॥ १२ ॥
स च ताभ्यां नृपसुतः परं निर्व्वाणमाप्तवान् ।
विनोदैर्विविधैर्हास्यसंलापादिभिरेव च ॥ १३ ॥
विना ताभ्यां न बुभुजे न सस्नौ न पपौ मधु ।
न रराम न जग्राह शस्त्राण्यात्मगुणर्द्धये ॥ १४ ॥
रसातले च तौ रात्रिं विना तेन महात्मना ।
निश्वासपरमौ नीत्वा जग्मतुस्तं दिने दिने ॥ १५ ॥
मर्त्यलोके परा प्रीतिर्भवतोः केन पुत्रकौ ।

सहेति पप्रच्छ पिता तावुभौ नागदारकौ ॥ १६ ॥
दृष्टयोरच पाताले बहूनि दिवसानि मे ।
दिवा रजन्यामेवोभौ पश्यामि प्रियदर्शनौ ॥ १७ ॥

जड उवाच ॥

इति पिचा स्वयं पृष्टौ प्रणिपत्य कृताञ्जली ।
प्रत्यूचतुर्म्महाभागावुरगाधिपतेः सुतौ ॥ १८ ॥

पुचावूचतुः ॥

पुचः शचुजितस्तात नाम्ना ख्यात ऋतध्वजः ।
रूपवानार्जवोपेतः शूरो मानी प्रियम्वदः ॥ १९ ॥
अनाधृष्टकथो वाग्मी विद्वान् मैचो गुणाकरः ।
मान्यमानयिता धीमान् ह्रीमान् विनयभूषणः ॥ २० ॥
तस्योपचारसंप्रीतिसम्भोगापहृतं मनः ।
नागलोके भुवो लोके न रतिं विन्दते पितः ॥ २१ ॥
तद्वियोगेन नस्तात न पातालच्च शीतलं ।
परितापाय तत्सङ्गादाह्लादाय रविर्दिवा ॥ २२ ॥

पितोवाच ॥

पुचः पुण्यवतो धन्यः स यस्यैवं भवद्विधैः ।
परोक्षस्यापि गुणिभिः क्रियते गुणकीर्त्तनं ॥ २३ ॥
सन्ति शास्त्रविदोऽशीलाः सन्ति मूर्खाः सुशीलिनः ।
शास्त्रशीलसमं मन्ये पुचौ धन्यतरं तु तं ॥ २४ ॥
यस्य मिचगुणान् मिचाण्यमिचाश्च पराक्रमं ।
कथयन्ति सदा सत्सु पुचवांस्तेन वै पिता ॥ २५ ॥

तस्योपकारिणः कञ्चिद्भवद्भ्यामभिवाञ्छितं ।
किञ्चिन्निष्पादितं वत्सौ परितोषाय चेतसः ॥ २६ ॥
स धन्यो जीवितं तस्य तस्य जन्म सुजन्मनः ।
यस्यार्थिनो न विमुखा मित्रार्थो न च दुर्ब्बलः ॥ २७ ॥
मद्गृहे यत्सुवर्णादि रत्नं वाहनमासनं ।
यच्चान्यत्प्रीतये तस्य तद्देयमविशङ्कया २८ ॥
धिक् तस्य जीवितं पुंसो मित्राणामुपकारिणां ।
प्रतिरूपमकुर्व्वन् यो जीवामीत्यवगच्छति ॥ २९ ॥
उपकारं सुहृद्वर्गे योऽपकारञ्च शत्रुषु ।
नृमेघो वर्षति प्राज्ञस्तस्येच्छन्ति सदोन्नतिं ॥ ३० ॥

पुत्रावूचतुः

किन्तस्य कृतकृत्यस्य कर्त्तुं शक्यत केनचित् ।
यस्य सर्व्वार्थिनो गेहे सर्व्वकामैः सदार्च्चिताः ॥ ३१ ॥
यानि रत्नानि तद्गेहे पाताले तानि नः कुतः ।
वाहनासनयानानि भूषणान्यम्बराणि च ॥ ३२ ॥
विज्ञानं तच्च यच्चास्ति तदन्यच्च न विद्यते ।
प्राज्ञानामप्यसौ तात सर्व्वसन्देहहृत्तमः ॥ ३३ ॥
एकं तस्यास्ति कर्त्तव्यमसाध्यं तच्च नौ मतं ।
हिरण्यगर्भगोविन्दशर्व्वादीनीश्वराद्दते ॥ ३४ ॥

पितोवाच ॥

तथापि श्रोतुमिच्छामि तस्य यत्कार्य्यमुत्तमं ।
असाध्यमथवा साध्यं किं वासाध्यं विपश्चितां ॥ ३५ ॥

देवत्वममरेशत्वं तत्पूज्यत्वञ्च मानवाः ।
प्रयान्ति वाञ्छितं वान्यद्दृढं ये व्यवसायिनः ॥ ३६ ॥
नाविज्ञातं नचागम्यं नाप्राप्यं दिवि चेह वा ।
उद्यतानां मनुष्याणां यतचित्तेन्द्रियात्मनां ॥ ३७ ॥
योजनानां सहस्राणि व्रजन् याति पिपीलिकः ।
अगच्छन् वैनतेयोऽपि पादमेकं न गच्छति ॥ ३८ ॥
क्व भूतलं क्वच ध्रौवं स्थानं यत्प्राप्तवान् ध्रुवः ।
उत्तानपादनृपतेः पुत्रः सन् भूमिगोचरः ॥ ३९ ॥
तत्कथ्यतां महाभाग कार्य्यवान् येन पुत्रकौ ।
स भूपालसुतः साधुर्येनान्वर्थं भवेत वां ॥ ४० ॥

पुत्रावूचतुः ॥

तेनाख्यातमिदं तात पूर्ववृत्तं महात्मना ।
कौमारके यथा तस्य वृत्तं सद्वृत्तशालिनः ॥ ४१ ॥
तन्तु शुचुजितं तात पूर्वं कश्चिद्द्विजोत्तमः ।
गालवोऽभ्यागमद्धीमान् गृहीत्वा तुरगोत्तमं ॥ ४२ ॥
प्रत्युवाच च राजानं समुत्पेत्याश्रमं मम ।
कोऽपि दैत्याधमो राजन् विध्वंसयति पापकृत् ॥ ४३ ॥
तत्तद्रूपं समास्थाय सिंहभवनचारिणां ।
अन्येषाञ्चाल्पकायानामहर्निशमकारणात् ॥ ४४ ॥
समाधिध्यानयुक्तस्य मौनव्रतरतस्य च ।
तथा करोति विघ्नानि यथा चलति मे मनः ॥ ४५ ॥

दग्धुं कोपाग्निना सद्यः समर्थस्त्वं वयं न तु ।
दुःखार्जितस्य तपसो व्ययमिच्छामि पार्थिव ॥ ४६ ॥
एकदा तु मया राजन्नतिनिर्विण्णचेतसा ।
तत्क्लेशितेन निश्वासो निरीच्यासुरमुज्झितः ॥ ४७ ।
ततोऽम्बरतलात् सद्यः पतितोऽयं तुरङ्गमः ।
वाक् चाशरीरिणी प्राह नरनाथ शृणुष्व तां ॥ ४८ ॥
अश्रान्तः सकलं भूमेर्बलयं तुरगोत्तमः ।
समर्थः क्रान्तुमर्केण तवायं प्रतिपादितः ॥ ४९ ॥
पातालाम्बरतोयेषु न चास्य विहता गतिः ।
समस्तदिक्षु व्रजतो न भङ्गः पर्व्वतेष्वपि ॥ ५० ॥
यतो भूबलयं सर्व्वमश्रान्तोऽयं चरिष्यति ।
अतः कुबलयो नाम्ना ख्यातिं लोके प्रयास्यति ॥ ५१ ॥
क्लिश्यत्यहर्निशं पापो यश्च त्वां दानवाधमः ।
तमप्येनं समारुह्य द्विजश्रेष्ठ हनिष्यति ॥ ५२ ॥
शुचुजिन्नाम भूपालस्तस्य पुत्र कृतध्वजः ।
प्राप्यैतदश्वरत्नञ्च ख्यातिमेतेन यास्यति ॥ ५३ ॥
सोऽहं त्वां समनुप्राप्तस्तपसो विघ्नकारिणं ।
तं निवारय भूपाल भागभाङ्नृपतिर्यतः ५४ ॥
तदेतदश्वरत्नं ते मया भूप निवेदितं ।
पुत्रमाज्ञापय तथा यथा धर्म्मो न लुप्यते ॥ ५५ ॥
स तस्य वचनाद्राजा तं वै पुत्रमृतध्वजं ।
तमश्वरत्नमारोप्य कृतकौतुकमङ्गलं ॥ ५६ ॥

अप्रेषयत धर्म्मात्मा गालवेन समं तदा ।
स्वमाश्रमपदं सोऽपि तमादाय ययौ मुनिः ॥ ५७ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे कुबलाश्वीये ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ॥

पितोवाच ॥

गालवेन समं गत्वा नृपपुत्रेण तेन यत् ।
कृतं तत्कथ्यतां पुत्रौ विचित्रा युवयोः कथा ॥ १ ॥

पुत्रावूचतुः ॥

स गालवाश्रमे रम्ये तिष्ठन् भूपालनन्दनः ।
सर्व्वविघ्नोपशमनश्चकार ब्रह्मवादिनां ॥ २ ॥
वीरं कुबलयाश्वं तं वसन्तं गालवाश्रमे ।
मदावलेपोपहतो नाजानाद्दानवाधमः ॥ ३ ॥
ततस्तं गालवं विप्रं सन्ध्योपासनतत्परं ।
शौकरं रूपमास्थाय प्रधर्षयितुमागमत् ॥ ४ ॥
मुनिशिष्यैरथोत्क्रुष्टे शीघ्रमारुह्य तं हयं ।
अन्वधावद्वराहं तं नृपपूत्रः शरासनी ॥ ५ ॥
आजघान च बाणेन चन्द्रार्द्धाकारवर्च्चसा ।
आकृष्य बलवच्चापच्चारुचित्रोपशोभितं ॥ ६ ॥
नाराचाभिहतः शीघ्रमात्मत्राणपरो मृगः ।
गिरिपादपसम्बाधां सोऽन्वक्रामन्महाटवीं ॥ ७ ॥

तमन्वधावद्वेगेन तुरगोऽसौ मनोजवः ।
चोदितो राजपुत्रेण पितुरादेशकारिणा ॥ ८ ॥
अतिक्रम्याथ वेगेन योजनानि सहस्रशः ।
धरण्यां विवृते गर्त्ते निपपात लघुक्रमः ॥ ९ ॥
तस्यानन्तरमेवाशु सोऽप्यश्वी नृपतेः सुतः ।
निपपात महागर्त्ते तिमिरौघसमावृते ॥ १० ॥
ततो नाददृशे मृगः स तस्मिन्राजसूनुना ।
प्रकाशञ्च स पातालमपश्यत्तच्च नापि तं ॥ ११ ॥
ततोऽपश्यत् स सौवर्णप्रासादशतसंकुलं ।
पुरन्दरपुरप्रख्यं पुरं प्राकारशोभितं ॥ १२ ॥
तत्प्रविश्य स नापश्यत्तच्च कञ्चिन्नरं पुरे ।
भ्रमता च ततो दृष्टा तत्र योषित्त्वरान्विता ॥ १३ ॥
सा पृष्टा तेन तन्वङ्गी प्रस्थिता केन कस्य वा ।
नोवाच किञ्चित् प्रासादमारुरोह च भाविनी ॥ १४ ॥
सोऽप्यश्वमेकतो बद्ध्वा तामेवानुससार वै ।
विस्मयोत्फुल्लनयनो निःशङ्को नृपतेः सुतः ॥ १५ ॥
ततोऽपश्यत् सुविस्तीर्णे पर्य्यङ्के सर्व्वकाञ्चने ।
निषण्णां कन्यकामेकां कामयुक्तां रतीमिव ॥ १६ ॥
विस्पष्टेन्दुमुखीं सुभ्रूं पीनश्रोणिपयोधरां ।
विम्बाधरौष्ठीं तन्वङ्गीं नीलोत्पलविलोचनां ॥ १७ ॥
रक्तोत्तुङ्गनखीं श्यामां मृदीं ताम्रकराङ्घ्रिकां ।
करभोरूं सुदशनां नीलसूक्ष्मस्थिरालकां ॥ १८ ॥

तां दृष्ट्वा चारुसर्व्वाङ्गीमनङ्गाङ्कुलतामिव ।
सोऽमन्यत्पार्थिवसुतस्तां रसातलदेवतां ॥ १९ ॥
सा च दृष्ट्वैव तं बाला नीलकुञ्चितमूर्द्धजं ।
पीनोरस्कन्यबाहुं तममंस्त मदनं शुभा ॥ २० ॥
उत्तस्थौ च महाभागा चित्तक्षोभमवाप्य सा ।
लज्जाविस्मयदैन्यानां सद्यस्तन्वी वशं गता ॥ २१ ॥
कोऽयं देवो नु यक्षो वा गन्धर्व्वो वोरगोऽपिवा ।
विद्याधरो वा संप्राप्तः कृतपुण्यरतिर्नरः ॥ २२ ॥
एवं विचिन्त्य बहुधा निश्वस्य च महीतले ।
उपविश्य ततो भेजे सा मूर्च्छां मदिरेक्षणा ॥ २३ ॥
सोऽपि कामशराघातमवाप्य नृपतेः सुतः ।
तां समाश्वासयामास न भेतव्यमिति ब्रुवन् ॥ २४ ॥
सा च स्त्री या तदा दृष्टा पूर्व्वं तेन महात्मना ।
तालवृन्तमुपादाय पर्य्यवीजयदाकुला ॥ २५ ॥
समाश्वास्य तदा पृष्टा तेन सम्मोहकारणं ।
किञ्चिल्लज्जान्विता बाला तस्याः सख्युर्न्यवेदयत् ॥ २६ ॥
सा चास्मै कथयामास नृपपुत्राय विस्तरात् ।
मोहस्य कारणं सर्व्वं तद्दर्शनसमुद्भवं ॥
यथा तया समाख्यातं तद्वृत्तान्तञ्च भाविनी ॥ २७ ॥

स्त्र्युवाच ॥

विश्वावसुरिति ख्यातो दिवि गन्धर्व्वराट् प्रभो ।
तस्येयमात्मजा सुभ्रूर्न्नाम्ना ख्याता मदालसा ॥ २८ ॥

वज्रकेतोः सुतश्चोग्रो दानवोऽरिविदारणः ।
पातालकेतुर्विख्यातः पातालान्तरसंश्रयः ॥ २९ ॥
तेनेयमुद्यानगता कृत्वा मायां तमोमयीं ।
अपहृत्य मया हीना बालानीता दुरात्मना ॥ ३० ॥
आगामिन्यां चयोदश्यामुद्वक्ष्यति किलासुरः ।
स तु नार्हति चार्वङ्गीं शूद्रो वेदश्रुतीमिव ॥ ३१ ॥
अतीते च दिने बालामात्मव्यापादनोद्यतां ।
सुरभिः प्राह नायं त्वां प्राप्स्यते दानवाधमः ॥ ३२ ॥
मर्त्यलोकमनुप्राप्तं य एनं क्षेत्स्यते शरैः ।
स ते भर्त्ता महाभागे अचिरेण भविष्यति ॥ ३३ ॥
अहच्चास्याः सखी नाम्ना कुण्डलेति मनस्विनी ।
सुता विन्ध्यवतः पत्नी वीर पुष्करमालिनः ॥ ३४ ॥
हते भर्त्तरि शुम्भेन तीर्थात्तीर्थमनुव्रता ।
चरामि दिव्यया गत्या परलोकार्थमुद्यता ॥ ३५ ॥
पातालकेतुर्दुष्टात्मा वाराहं वपुरास्थितः ।
केनापि विद्धो बाणेन मुनीनां त्राणकारणात् ॥ ३६ ॥
तच्चाहं तत्त्वतोऽन्विष्य त्वरिता समुपागता ।
सत्यमेव स केनापि ताडितो दानवाधमः ॥ ३७ ॥
इयञ्च मूर्च्छामगमत् कारणं यत् शृणुष्व तत् ।
त्वयि प्रीतिमती बाला दर्शनादेव मानद ॥ ३८ ॥
देवपुत्रोपमे चारुवाक्यादिगुणशालिनि ।
भार्या चान्यस्य विहिता येन विद्धः स दानवः ॥ ३९ ॥

एतस्मात् कारणान्मोहं महान्तमियमागता ।
यावज्जीवञ्च तन्वङ्गी दुःखमेवोपभोक्ष्यते ॥ ४० ॥
त्वय्यस्या हृदयं रागि भर्त्ता चान्यो भविष्यति ।
यावज्जीवमतो दुःखं सुरभ्या नान्यथा वचः ॥ ४१ ॥
अहं त्वस्याः प्रभो प्रीत्या दुःखिताच समागता ।
यतो विशेषो नैवास्ति स्वसखीनिजदेहयोः ॥ ४२ ॥
यद्येषाभिमतं वीरं पतिमाप्नोति शोभना ।
ततस्तपस्त्वहं कुर्य्यां निर्व्वत्रलीकेन चेतसा ॥ ४३ ॥
त्वन्तु को वा किमर्थं वा संप्राप्तोऽच महामते ।
देवो दैत्यो नु गन्धर्व्वः पन्नगः किन्नरोऽपिवा ॥ ४४ ॥
नह्यच मानुषगतिर्नचेदृङ्मानुषं वपुः ।
तत्त्वमाख्याहि कथितं यथैवावितथं मया ॥ ४५ ॥

कुवलयाश्व उवाच

यन्मां पृच्छसि धर्म्मज्ञे कस्त्वं किं वा समागतः ।
तच्छृणुष्वामलप्रज्ञे कथयाम्यादितस्तव ॥ ४६ ॥
राज्ञः शचुजितः पुत्रः पित्रा संप्रेषितः शुभे ।
मुनिरक्षणमुद्दिश्य गालवाश्रममागतः ॥ ४७ ॥
कुर्व्वतो मम रक्षाञ्च मुनीनां धर्म्मचारिणां ।
विघ्नार्थमागतः कोऽपि शौकरं रूपमास्थितः ॥ ४८ ॥
मया स विद्धो बाणेन चन्द्रार्द्धाकारवर्च्चसा ।
अपक्रान्तोऽतिवेगेन तमस्यनुगतो हयी ॥ ४९ ॥
पपात सहसा गर्त्ते सक्रीडोऽश्वश्च मामकः ।

सोऽहमश्वं समारूढस्तमस्येकः परिभ्रमन् ॥ ५० ॥
प्रकाशमासादितवान् दृष्टा च भवती मया ।
पृष्टया च न मे किञ्चिद्भवत्या दत्तमुत्तरं ॥ ५१ ॥
त्वाञ्चैवानुप्रविष्टोऽहमिमं प्रासादमुत्तमं ।
इत्येतत् कथितं सत्यं न देवोऽहं न दानवः ॥ ५२ ॥
न पन्नगो न गन्धर्व्वः किन्नरो वा शुचिस्मिते ।
समस्ताः पूज्यपक्षा वै देवाद्या मम कुण्डले ॥
मनुष्योऽस्मि विशङ्का ते न कर्त्तव्याच कर्हिचित् ॥ ५३ ॥

पुत्रावूचतुः ॥

ततः प्रहृष्टा सा कन्या सखीवदनमुत्तमं ।
लज्जाजडं वीक्षमाणा किञ्चिन्नोवाच भाविनी ॥ ५४ ॥
सा सखी पुनरप्येनं प्रहृष्टा प्रत्युवाच ह ।
यथावत् कथितं तेन सुरभ्या वचनानुगे ॥ ५५ ॥

कुण्डलोवाच ॥

वीर सत्यमसन्दिग्धं भवताभिहितं वचः ।
नान्यच्च हृदयं त्वस्या दृष्ट्वा स्थैर्य्यं प्रयास्यति ॥ ५६ ॥
चन्द्रमेवाधिका कान्तिः समुपैति रविं प्रभा ।
भूतिर्धन्यं धृतिर्धीरं क्षान्तिरभ्येति चोत्तमं ॥ ५७ ॥
त्वयैव विद्वोऽसंदिग्धं स पापो दानवाधमः ।
सुरभिः सा गवां माता कथं मिथ्या वदिष्यति ॥ ५८ ॥
तद्वन्येयं सभाग्या च त्वत्सम्बन्धं समेत्य वै ।
कुरुष्व वीर तत्कार्य्यं विधिनैव समाहितं ॥ ५९ ॥

पुत्रावूचतुः ॥

परवानहमित्याह राजपुत्रः स तां पितः ।
सा च तं चिन्तयामास तुम्बूरुं तत्कुले गुरुं ॥ ९० ॥
स चापि तत्क्षणात्प्राप्तः प्रगृहीतसमित्कुशः ।
मदालसायाः संप्रीत्या कुण्डलागौरवेण च ॥ ९१ ॥
प्रज्वाल्य पावकं हुत्वा मन्त्रवित् कृतमङ्गलां ।
वैवाहिकविधिं कन्यां प्रतिपाद्य यथागतं ॥ ९२ ॥
जगाम तपसे धीमान् स्वमाश्रमपदं तदा ।
सा चाह तां सखीं बालां कृतार्थास्मि वरानने ॥ ९३ ॥
संयुक्काममुना दृष्ट्वा त्वामहं रूपशालिनीं ।
तपस्तप्स्येऽहमतुलं निर्व्यलीकेन चेतसा ॥ ९४ ॥
तीर्थाम्बुधूतपापा च भविची नेदृशी यथा ।
तं चाह राजपुत्रं सा प्रश्रयावनता तदा ॥
गन्तुकामा निजसखीस्नेहविक्लवभाषिणी ॥ ९५ ॥

कुण्डलोवाच ॥

पुंभिरप्यमितप्रज्ञ नोपदेशो भवद्विधे ।
दातव्यः किमुत स्त्रीभिरतो नोपदिशामि ते ॥ ९६ ॥
किं त्वस्यास्तनुमध्यायाः स्नेहाकृष्टेन चेतसा ।
त्वया विश्रम्भिता चास्मि स्मारयाम्यरिसूदन ॥ ९७ ॥
भर्त्तव्या रक्षितव्या च भार्य्या हि पतिना सदा ।
धर्म्मार्थकामसंसिद्धै भार्य्या भर्तृसहायिनी ॥ ९८ ॥
यदा भार्य्या च भर्त्ता च परस्परवशानुगौ ।

तदा धर्म्मार्थकामानां त्रयाणामपि संगतं ॥ ६९ ॥
कथं भार्य्यामृते धर्म्ममर्थं वा पुरुषः प्रभो ।
प्राप्नोति काममथवा तस्यां चित्तयमाहितं ॥ ७० ॥
तथैव भर्त्तारमृते भार्य्या धर्म्मादिसाधने ।
न समर्था त्रिवर्गोऽयं दाम्पत्यं समुपाश्रितः ॥ ७१ ॥
देवतापितृभृत्यानामतिथीनाञ्च पूजनं ।
न पुंभिः शक्यते कर्त्तुमृते भार्य्यां नृपात्मज ॥ ७२ ॥
प्राप्तोऽपि चार्थो मनुजैरानीतोऽपि निजं गृहं ।
क्षयमेति विना भार्य्यां कुभार्य्यासंश्रयेऽपि वा ॥ ७३ ॥
कामस्तु तस्य नैवास्ति प्रत्यक्षेणोपलक्ष्यते ।
दम्पत्योः सहधर्म्मेण त्रयीधर्म्ममवाप्नुयात् ॥ ७४ ॥
पितॄन् पुत्रैस्तथैवान्नसाधनैरतिथीन्नरः ।
पूजाभिरमरांस्तद्वत् साध्वीं भार्य्यां नरोऽर्चति ॥ ७५ ।
स्त्रियाश्चापि विना भर्त्रा धर्म्मकामार्थसन्ततिः ।
नैव तस्मात्त्रिवर्गोऽयं दाम्पत्यमधिगच्छति ॥ ७६ ॥
एतन्मयोक्तं युवयोर्गच्छामि च यथेप्सितं ।
वर्द्धत्वमनया सार्द्धं धनपुत्रसुखायुषा ॥ ७७ ॥

पुत्रावूचतुः ॥

इत्युक्त्वा सा परिष्वज्य स्वसखीं तं नमस्य च ।
जगाम दिव्यया गत्या यथाभिप्रेतमात्मनः ॥ ७८ ॥
सोऽपि शत्रुजितःपुत्रस्तामारोप्य तुरङ्गमं ।
निर्गन्तुकामः पातालाद्विज्ञातो दनुसंभवैः ॥ ७९ ॥

ततस्तैःसहसोत्क्रुष्टं ह्रियते ह्रियतेऽति वै ।
कन्यारत्नं यदानीतं दिवः पातालकेतुना ॥ ८० ॥
ततः परिघनिस्त्रिंशगदाशूलशरायुधं ।
दानवानां बलं प्राप्तं सह पातालकेतुना ॥ ८१ ॥
तिष्ठ तिष्ठेति जल्पन्तस्ते तदा दानवोत्तमाः ।
शरवर्षैस्तथा शूलैर्व्ववर्षुर्नृपनन्दनं ॥ ८२ ॥
स च शचुजितः पुत्रस्तदस्त्राण्यतिवीर्य्यवान् ।
चिच्छेद शरजालेन ग्रहमन्निव लीलया ॥ ८३ ॥
क्षणेन पातालतलमसिशक्तृष्टिशायकैः ।
छिन्नैः संछन्नमभवद्दतध्वजशरोत्करैः ॥ ८४ ॥
ततोऽस्त्रं त्वाष्ट्रमादाय चिक्षेप प्रति दानवान् ।
तेन ते दानवाः सर्व्वे सह पातालकेतुना ॥ ८५ ॥
ज्वालामालातितीव्रेण स्फुटदस्थिचयाः कृताः ।
निर्द्दग्धाः कापिलं तेजः समासाद्येव सागराः ॥ ८६ ॥
ततः स राजपुत्रोऽश्वी निहत्यासुरसत्तमान् ।
स्त्रीरत्नेन समं तेन समागच्छत् पितुः पुरं ॥ ८७ ॥
प्रणिपत्य च तत्सर्व्वं स तु पित्रे न्यवेदयत् ।
पातालगमनञ्चैव कुण्डलायाश्च दर्शनं ॥ ८८ ॥
तद्दन्मदालसाप्राप्तिं दानवैश्चापि सङ्गरं ।
बधञ्च तेषामस्त्रेण पुनरागमनं तथा ॥ ८९ ॥
इति श्रुत्वा पिता तस्य चरितं चारुचेतसः ।
प्रीतिमानभवच्चेदं परिष्वज्याह चात्मजं ॥ ९० ॥

सत्पात्रेण त्वया पुत्र तारितोऽहं महात्मना ।
भयेभ्यो नरयस्त्राता येन सद्धर्म्मचारिणः ॥ ९१ ॥
मत्पूर्व्वैः ख्यातमानीतं मया विस्तारितं पुनः ।
पराक्रमवता वीर त्वया तद्बहुलीकृतं ॥ ९२ ॥
यदुपात्तं यशः पित्रा धनं वीर्य्यमथापि वा ।
तन्न ह्रापयते यस्तु स नरो मध्यमः स्मृतः ॥ ९३ ॥
तद्वीर्य्यादधिकं यस्तु पुनरन्यत् स्वशक्तितः ।
निष्पादयति तं प्राज्ञाः प्रवदन्ति नरोत्तमं ॥ ९४ ॥
यः पित्रा समुपात्तानि धनवीर्य्ययशांसि वै ।
न्यूनतां नयति प्राज्ञास्तमाहुः पुरुषाधमं ॥ ९५ ॥
तन्मया ब्राह्मणत्राणं कृतमासीद्यथा त्वया ।
पातालगमनं यच्च यच्चासुरविनाशनं ॥ ९६ ॥
एतदप्यधिकं वत्स तेन त्वं पुरुषोत्तमः ।
तद्वन्योऽस्यथ बाल त्वमहमेव गुणाधिकं ॥ ९७ ॥
त्वां पुत्रमीदृशं प्राप्य श्लाघ्यः पुण्यवतामपि ।
न स पुत्रकृतां प्रीतिं मन्ये प्राप्नोति मानवः ॥ ९८ ॥
पुत्रेण नातिशयितो यः प्रज्ञादानविक्रमैः ।
धिग्जन्म तस्य यः पित्रा लोके विज्ञायते नरः ॥ ९९ ॥
यः पुत्रात् ख्यातिमभ्येति तस्य जन्म सुजन्मनः ।
आत्मना ज्ञायते धन्यो मध्यः पितृपितामहैः ॥ १०० ॥
मातृपक्षेण माता च ख्यातिमेति नराधमः ।
तत् पुत्र धनवीर्य्यैस्त्वं विवर्द्धस्व सुखेन च ॥ १०१ ॥

गन्धर्व्वतनया चेयं मा त्वया वै वियुज्यतां ।
इति पित्रा बहुविधं प्रियमुक्तः पुनः पुनः ॥ १०२ ॥
परिष्वज्य स्वमावासं सभार्य्यः स विसर्जितः ।
स तया भार्य्यया सार्द्धं रेमे तत्र पितुःपुरे ॥ १०३ ॥
अन्येषु च तथोद्यानवनपर्व्वतसानुषु ।
श्वश्रूश्वशुरयोः पादौ प्रणिपत्य च सा शुभा ॥
प्रातः प्रातस्ततस्तेन सह रेमे सुमध्यमा ॥ १०४ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे कुवलयाश्वीये मदालसापरिणयनं ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ॥

पुत्रावूचतुः ॥

ततःकाले बहुतिथे गते राजा पुनः सुतं ।
प्राह गच्छाशु विप्राणां त्राणाय चर मेदिनीं ॥ १ ॥
अश्वमेनं समारुह्य प्रातः प्रातर्दिने दिने ।
अबाधा द्विजमुख्यानामन्वेष्टव्या सदैव हि ॥ २ ॥
दुर्वृत्ताः सन्ति शतशो दानवाः पापयोनयः ।
तेभ्यो न स्याद्यथा बाधा मुनीनां त्वं तथा कुरु ॥ ३ ॥
स यथोक्तस्ततः पित्रा तथा चक्रे नृपात्मजः ।
परिक्रम्य महीं सर्व्वां ववन्दे चरणौ पितुः ॥ ४ ॥
अहन्यहन्यनुप्राप्ते पूर्व्वाह्णे नृपनन्दनः ।
ततश्च शेषं दिवसं तया रेमे सुमध्यया ॥ ५ ॥

एकदा तु चरन् सोऽथ ददर्श यमुनातटे ।
पातालकेतोरनुजं तालकेतुं कृताश्रमं ॥ ६ ॥
मायावी दानवः सोऽथ मुनिरूपं समास्थितः ।
स प्राह राजपुत्रं तं पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ ७ ॥
राजपुत्र ब्रवीमि त्वां तत्कुरुष्व यदीच्छसि ।
न च ते प्रार्थनाभङ्गः कार्य्यः सत्यप्रतिश्रव ॥ ८ ॥
यज्ञे यज्ञेन धर्म्माय कर्त्तव्याश्च तथेष्टयः ।
चिंतयस्तच्च कर्त्तव्या नान्तरिच्छगता यतः ॥ ९ ॥
अतः प्रयच्छ मे वीर हिरण्यार्थं स्वभूषणं ।
यदेतत् कण्ठलग्नं ते रत्न चेमं ममाश्रमं ॥ १० ॥
यावदन्तर्जले देवं वरुणं यादसां पतिं ।
वैदिकैर्व्वारुणैर्म्मन्त्रैः प्रजानां पुष्टिहेतुकैः ॥ ११ ॥
अभिष्टूय त्वरायुक्तः समभ्येमीति वादिनं ।
तं प्रणम्य ततःप्रादात् स तस्मै कण्ठभूषणं ॥ १२ ॥
प्राह चैनं भवान् यातु निर्व्यलीकेन चेतसा ।
स्थास्यामि तावदचैव तवाश्रमसमीपतः ॥ १३ ॥
तवादेशान्महाभाग यावदागमनं तव ।
न तेऽच कश्चिदाबाधां करिष्यति मयि स्थिते ॥
विश्रब्धश्चात्वरन् ब्रह्मन् कुरुष्व त्वं मनोगतं ॥ १४

पुत्रावूचतुः ॥

एवमुक्तस्ततस्तेन स ममज्ज नदीजले ।
ररक्ष सोऽपि तस्यैव मायाविहितमाश्रमं ॥ १५ ॥

गत्वा जलाशयात्तस्मात्तालकेतुश्च तत्परं ।
मदालसायाः प्रत्यक्षमन्येषाञ्चैतदुक्तवान् ॥ १६ ॥

तालकेतुरुवाच ॥

वीरः कुवलयाश्वोऽसौ ममाश्रमसमीपतः ।
केनापि दुष्टदैत्येन कुर्व्वन्रक्षां तपस्विनां ॥ १७ ॥
युद्धमानो यथाशक्ति निघ्नन् ब्रह्मद्विषो युधि ।
मायामाश्रित्य पापेन भिन्नः शूलेन वक्षसि ॥ १८ ॥
म्रियमाणेन तेनेदं दत्तं मे कण्ठभूषणं ।
प्रापितश्चाग्निसंयोगं स वने शूद्रतापसैः ॥ १९ ॥
कृतार्त्तहेषाशब्दो वै चस्तः साश्रुविलोचनः ।
नीतः सोऽश्वश्च तेनैव दानवेन दुरात्मना ॥ २० ॥
एतन्मया नृशंसेन दृष्टं दुष्कृतकारिणा ।
यदचानन्तरं कृत्यं क्रियतां तदकालिकं ॥ २१ ॥
हृदयाश्वासनञ्चैतद्गृह्यतां कण्ठभूषणं ।
नास्माकं हि सुवर्णेन कृत्यमस्ति तपस्विनां ॥ २२ ॥

पुत्रावूचतुः ॥

इत्युक्तोत्सृज्य तद्भूमौ स जगाम यथागतं ।
निपपात जनः सोऽथ शोकार्त्तो मूर्च्छयातुरः ॥ २३ ॥
तत्क्षणात् चेतनां प्राप्य सर्व्वास्ता नृपयोषितः ।
राजपत्न्यश्च राजा च विलेपुरतिदुःखिताः ॥ २४ ॥
मदालसा तु तद्दृष्ट्वा तदीयं कण्ठभूषणं ।
तत्याजाशु प्रियान् प्राणान् श्रुत्वा च निहतं पतिं ॥ २५ ॥

ततस्तथा महा क्रन्दः पौराणां भवनेष्वभूत् ।
यथैव तस्य नृपतेः स्वगेहे समवर्त्तत ॥ २६ ॥
राजा च तां मृतां दृष्ट्वा विना भर्त्रा मदालसां ।
प्रत्युवाच जनं सर्व्वं विमृष्य सुस्थमानसः ॥ २७ ॥
न रोदितव्यं पश्यामि भवतामात्मनस्तथा ।
सर्व्वेषामेव संचिन्त्य सम्बन्धानामनित्यतां ॥ २८ ॥
किन्नु शोचामि तनयं किन्नु शोचाम्यहं स्नुषां ।
विमृष्य कृतकृत्यत्वान्मन्येऽशोच्यावुभावपि ॥ २९ ॥
मच्छुश्रूषुर्म्मद्वचनाद्विजरक्षणतत्परः ।
प्राप्तो मे यः सुतो मृत्युं कथं शोच्यः स धीमतां ॥ ३० ॥
अवश्यं याति यद्देहं तद्द्विजानां कृते यदि ।
मम पुत्रेण संत्यक्तं नन्वभ्युदयकारि तत् ॥ ३१ ॥
इयञ्च सत्कुलोत्पन्ना भर्त्तुर्य्येवमनुव्रता ।
कथन्नु शोच्या नारीणां भर्त्तुरन्यन्न दैवतं ॥ ३२ ॥
अस्माकं बान्धवानाञ्च तथान्येषां दयावतां ।
शोच्या ह्येषा भवेदेवं यदि भर्त्रा वियोगिनी ॥ ३३ ॥
या तु भर्त्तुर्व्वधं श्रुत्वा तत्क्षणादेव भाविनी ।
भर्त्तारमनुयातेयं न शोच्यातो विपश्चितां ॥ ३४ ॥
ताः शोच्या या वियोगिन्यो न शोच्या या मृताः सह ।
भर्त्रा वियोगस्त्वनया नानुभूतः कृतज्ञया ॥ ३५ ॥
दातारं सर्व्वसौख्यानामिह चामुच चोभयोः ।
लोकयोः का हि भर्त्तारं नारी मन्येत मानुषं ॥ ३६ ॥

नासौ शोच्यो नचैवेयं नाहं तज्जननी न च ।
त्यजता ब्राह्मणार्थाय प्राणान् सर्व्वे स्म तारिताः ॥ ३७ ॥
विप्राणां मम धर्म्मस्य गतः स हि महामतिः ।
आन्वण्यमर्द्धभुक्तस्य त्यागाद्देहस्य मे सुतः ॥ ३८ ॥
मातुः सतीत्वं मद्वंशवैमल्यं शौर्य्यमात्मनः ।
संग्रामे संत्यजन् प्राणान् नात्यजद्द्विजरक्षणे ॥ ३९ ॥

पुत्रावूचतुः ॥

ततः कुवलयाश्वस्य माता भर्त्तुरनन्तरं ।
श्रुत्वा पुत्रवधं तादृक् प्राह दृष्ट्वा तु तं पतिं ॥ ४० ॥

मातोवाच ॥

न मे माता न मे स्वसा प्राप्ता प्रीतिर्नृपेदृशी ।
श्रुत्वा मुनिपरित्राणे हतं पुत्रं यथा मया ॥ ४१ ॥
शोचतां बान्धवानां ये निःश्वसन्तोऽतिदुःखिताः ।
म्रियन्ते व्याधिना क्लिष्टास्तेषां माता वृथाप्रजा ॥ ४२ ॥
संग्रामे युद्ध्यमाना येऽभीता गोद्विजरक्षणे ।
क्षुण्णाः शस्त्रैर्विपद्यन्ते तएव भुवि मानवाः ॥ ४३ ॥
अर्थिनां मित्रवर्गस्य विद्विषाञ्च पराङ्मुखः ।
यो न याति पिता तेन पुत्री माता च वीरसूः ॥ ४४ ॥
गर्भक्लेशः स्त्रियो मन्ये साफल्यं भजते तदा ।
यदारिविजयी वास्यात् संग्रामे वा हतः सुतः ॥ ४५ ॥

पुत्रावूचतुः ॥

ततः स राजा संस्कारं पुत्रपत्नीमलम्भयत् ।

निर्गम्य च वहिः स्नातो ददौ पुत्राय चोदकं ॥ ४६ ॥
तालकेतुश्च निर्गम्य तथैव यमुनाजलात् ।
राजपुत्रमुवाचेदं प्रणयान्मधुरं वचः ॥ ४७ ॥
गच्छ भूपालपुत्र त्वं कृतार्थोऽहं कृतस्त्वया ।
कार्य्यं चिराभिलषितं त्वय्यचाविचले स्थिते ॥ ४८ ॥
वारुणं यज्ञकार्य्यञ्च जलेशस्य महात्मनः ।
तन्मया साधितं सर्व्वं यन्ममासीदभीप्सितं ॥ ४९ ॥
प्रणिपत्य स तं प्रायाद्राजपुत्रः पुरं पितुः ।
समारुह्य तमेवाश्वं सुपर्णानिलविक्रमं ॥ ५० ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे कबलयाश्वीये मदालसाविर्भावो नाम ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

पुत्रावूचतुः ॥

स राजपुत्रः संप्राप्य वेगादात्मपुरं ततः ।
पित्रोर्विवन्दिषुः पादौ दिदृक्षुश्च मदालसां ॥ १ ॥
ददर्श जनमुद्विग्नमप्रहृष्टमुखं पुरः ।
पुनश्च विस्मिताकारं प्रहृष्टवदनं ततः ॥ २ ॥
अन्यमुत्फुल्लनयनं दिष्ट्या दिष्ट्येति वादिनं ।
परिष्वजन्तमन्योन्यमतिकौतूहलान्वितं ॥ ३ ॥
चिरं जीवोरुकल्याण हतास्ते परिपन्थिनः ।
पित्रोः प्रह्लादय मनस्तथास्माकमकण्टकं ॥ ४ ॥

पुत्रावूचतुः ॥

इत्येवं वादिभिः पौरैः पुरः पृष्ठे च संवृतः ।
तत्क्षणप्रभवानन्दः प्रविवेश पितुर्गृहं ॥ ५ ॥
पिता च तं परिष्वज्य माता चान्ये च बान्धवाः ।
चिरं जीवेति कल्याणीर्ददुस्तस्मै तदाशिषः ॥ ६ ॥
प्रणिपत्य ततः सोऽथ किमेतदिति विस्मितः ।
पप्रच्छ पितरं तात सोऽस्मै सम्यक् तदुक्तवान् ॥ ७ ॥
स भार्यां तां मृतां श्रुत्वा हृदयेष्टां मदालसां ।
पितरौ च पुरो दृष्ट्वा लज्जाशोकाब्धिमध्यगः ॥ ८ ॥
[illegible] तां श्रुत्वा निधनं गतं ।
[illegible] जीवितं [illegible] धिङ्मां निष्ठुरमानसं ॥ ९ ॥
क्रूरसोऽहमनार्योऽहं विना तां मृगलोचनां ।
मत्कृते निधनं प्राप्तां यज्जीवाम्यतिनिर्घृणः ॥ १० ॥
पुनः स चिन्तयामास परिसंस्तभ्य मानसं ।
मोहोऽयममपास्याशु निःश्वस्योच्छ्वस्य चातुरः ॥ ११ ॥
मृतेति सा मन्निमित्तं त्यजामि यदि जीवितं ।
किं मयोपकृतं तस्याः श्लाघ्यमेतत्तु योषितां ॥ १२ ॥
यदि रोदिमि वा दीनो हा प्रियेति वदन्मुहुः ।
तथाप्यश्लाघ्यमेतन्नो वयं हि पुरुषाः किल ॥ १३ ॥
अथ शोकजडो दीनो स्रजा हीनो मलान्वितः ।
विपक्षस्य भविष्यामि ततः परिभवास्पदं ॥ १४ ॥
मयारिशातनं कार्यं राज्ञः शुश्रूषणं पितुः ।

जीवितं तस्य चायत्तं सन्त्यज्यं तत्कथं मया ॥ १५ ॥
किन्त्वच मन्ये कर्त्तव्यस्त्यागो भोगस्य योषितः ।
स चापि नोपकाराय तन्वङ्ग्याः किन्तु सर्व्वथा ॥ १६ ॥
मयान्नृशंस्यं कर्त्तव्यं नोपकार्य्यपकारि च ।
या मदर्थेऽत्यजत् प्राणांस्तदर्थेऽल्पमिदं मम ॥ १७ ॥

पुत्रावूचतुः

इति कृत्वा मतिं सोऽथ निष्प्राद्योदकदानिकं ।
क्रियाश्चानन्तरं कृत्वा प्रत्युवाच ऋतध्वजः ॥ १८ ॥

ऋतध्वज उवाच

यदि सा मम तन्वङ्गी न स्याद्भार्य्या मदालसा ।
अस्मिन् जन्मनि नान्या मे भविची सहचारिणी ॥ १९ ।
तामृते मृगशावाक्षीं गन्धर्व्वतनयामहं ।
न भोक्ष्ये योषितं काञ्चिदिति सत्यं मयोदितं ॥ २० ॥
सद्धर्म्मचारिणीं पत्नीं तां मुक्ता गजगामिनीं ।
काञ्चिन्नाङ्गीकरिष्यामीत्येतत् सत्यं मयोदितं ॥ २१ ॥

पुत्रावूचतुः ॥

परित्यज्य च स्त्रीभोगान् तात सर्व्वांस्तया विना ।
क्रीडन्नास्ते समं तुल्यैर्वयस्यैः शीलसम्मदा ॥ २२ ॥
एतत्तस्य परं कार्य्यं तात तत् केन शक्यते ।
कर्त्तुमत्यर्थदुष्प्राप्यमीश्वरैः किमुतेतरैः ॥ २३ ॥

जड उवाच

इति वाक्यं तयोः श्रुत्वा विमर्षमगमत्पिता ।

विमृष्य चाह तौ पुत्रौ नागराट् प्रहसन्निव ॥ २४ ॥

नागराडश्वतर उवाच ॥

यद्यशक्यमिति ज्ञात्वा न करिष्यन्ति मानवाः ।
कर्म्मण्युद्यममुद्योगहान्या हानिस्ततः परं ॥ २५ ॥
आरभेत नरः कर्म्म स्वपौरुषमहापयन् ।
निष्पत्तिः कर्म्मणो दैवे पौरुषे च व्यवस्थिता ॥ २६ ॥
तस्मादहं तथा यत्नं करिष्ये पुत्रकावितः ।
तपश्चर्य्यां समास्थाय यथैतत् साध्यते चिरात् ॥ २७ ॥

जड उवाच ॥

एवमुक्त्वा स नागेन्द्रः स्वक्षावतरणं गिरेः ।
तीर्थं हिमवतो गत्वा तपस्तेपे सुदुश्चरं ॥ २८ ॥
तुष्टाव गीर्भिश्च ततस्तच्च देवीं सरस्वतीं ।
तन्मना नियताहारो भूत्वा त्रिसवनाप्लुतः ॥ २९ ॥

अश्वतर उवाच ॥

जगद्वाचीमहं देवीमारिराधयिषुः शुभां ।
स्तोष्ये प्रणम्य शिरसा ब्रह्मयोनिं सरस्वतीं ॥ ३० ॥
सदसद्देवि यत्किञ्चिन्मोक्षवच्चार्थवत्पदं ।
तत्सर्व्वं त्वय्यसंयोगं योगवद्देवि संस्थितं ॥ ३१ ॥
त्वमक्षरं परं देवि यच्च सर्व्वं प्रतिष्ठितं ।
अक्षरं परमं देवि संस्थितं परमाणुवत् ॥ ३२ ॥
अक्षरं परमं ब्रह्म विश्वञ्चैतत् क्षरात्मकं ।
दारुण्यवस्थितो वह्निर्भौमाश्च परमाणवः ॥ ३३ ॥

तथा त्वयि स्थितं ब्रह्म जगच्चेदमशेषतः ।
ओँकाराक्षरसंस्थानं यत्तु देवि स्थिरास्थिरं ॥ ३४ ॥
तच्च माचाचयं सर्व्वमस्ति यद्देवि नास्ति च ।
चयो लोकास्तयो वेदास्त्रैविद्यं पावकचयं ॥ ३५ ॥
चीणि ज्योतींषि वर्ण्णाश्च चयो धर्म्मागमस्तथा ।
चयो गुणास्त्रयः शब्दास्त्रयो वेदास्तथाश्रमाः ॥ ३६ ॥
चयः कालास्तथावस्थाः पितरोऽहर्न्निशादयः ।
एतन्माचाचयं देवि तव रूपं सरस्वति ॥ ३७ ॥
विभिन्नदर्शिनामाद्या ब्रह्मणो हि सनातनाः ।
सोमसंस्था हविःसंस्थाः पाकसंस्थाश्च सप्त याः ॥ ३८ ॥
तास्त्वदुच्चारणाद्देवि क्रियन्ते ब्रह्मवादिभिः ।
अनिर्द्देश्यं तथा चान्यदर्द्धमाचान्वितं परं ॥ ३९ ॥
अविकार्य्यक्षयं दिव्यं परिणामविवर्जितं ।
तवैतत्परमं रूपं यन्न शक्यं मयोदितुं ॥ ४० ॥
न चास्येन च तज्जिह्वा ताम्रोष्ठादिभिरुच्यते ।
इन्द्रोऽपि वसवो ब्रह्मा चन्द्रार्कौ ज्योतिरेव च ॥ ४१ ॥
विश्वावासं विश्वरूपं विश्वेशं परमेश्वरं ।
सांख्यवेदान्तवादोक्तं बहुशाखास्थिरीकृतं ॥ ४२ ॥
अनादिमध्यनिधनं सदसन्न सदेव यत् ।
एकन्त्वनेकं नाप्येकं भवभेदसमाश्रितं ॥ ४३ ॥
अनाख्यं षड्गुणाख्यञ्च वर्गाख्यं त्रिगुणाश्रयं ।
नानाशक्तिमतामेकं शक्तिवैभविकं परं ॥ ४४ ॥

सुखासुखं महासौख्यरूपं त्वयि विभाव्यते ।
एवं देवि त्वया व्याप्तं सकलं निष्कलञ्च यत् ॥
अद्वैतावस्थितं ब्रह्म यच्च द्वैते व्यवस्थितं ॥ ४५ ॥

येऽर्था नित्या ये विनश्यन्ति चान्ये
ये वा स्थूला ये च सूक्ष्मातिसूक्ष्माः ।
ये वा भूमौ येऽन्तरीक्षेऽन्यतो वा
तेषां तेषां त्वत्त एवोपलब्धिः ॥ ४६ ॥
यच्चामूर्त्तं यच्च मूर्त्तं समस्तं
यद्वा भूतेष्वेकमेकञ्च किञ्चित् ।
यद्विद्यन्ते क्ष्मातले खेऽन्यतो वा
त्वत्सम्बन्धं त्वत्स्वरैर्व्यञ्जनैश्च ॥ ४७ ॥

जड उवाच ॥

एवं स्तुता तदा देवी विष्णोर्जिह्वा सरस्वती ।
प्रत्युवाच महात्मानं नागमश्वतरं ततः ॥ ४८ ॥

सरस्वत्युवाच ॥

वरं ते कम्बलभ्रातः प्रयच्छाम्युरगाधिप ।
तदुच्यतां प्रदास्यामि यत्ते मनसि वर्त्तते ॥ ४९ ॥

अश्वतर उवाच ॥

सहायं देहि देवि त्वं पूर्वं कम्बलमेव मे ।
समस्तस्वरसम्बन्धमुभयोः संप्रयच्छ च ॥ ५० ॥

सरस्वत्युवाच ॥

सप्त स्वरा ग्रामरागाः सप्त पन्नगसत्तम ।

गीतकानि च सप्तैव तावतीश्चापि मूर्च्छनाः ॥ ५१ ।
तालाश्चैकोनपञ्चाशत्तथा ग्रामचयश्च यत् ।
एतत्सर्व्वं भवान् गाता कम्बलश्च तथानघ ॥ ५२ ॥
ज्ञास्यसे मत्प्रसादेन भुजगेन्द्रापरं तथा ।
चतुर्व्विधं पदं तालं चिःप्रकारं लयचयं ॥ ५३ ॥
यतिचयं तथा तोद्यं मया दत्तं चतुर्व्विधं ।
एतज्ज्ञवान् मत्प्रसादात् पन्नगेन्द्रापरञ्च यत् ॥ ५४ ॥
अस्यान्तर्गतमायत्तं स्वरव्यञ्जनसम्मितं ।
तदशेषं मया दत्तं भवतः कम्बलस्य च ॥ ५५ ॥
तथा नान्यस्य भूर्लोके पाताले चापि पन्नग।
प्रणेतारौ भवन्तौ च सर्व्वस्यास्य भविष्यतः ।
पाताले देवलोके च भूर्लोके चैव पन्नगौ ॥ ५६ ॥

जड उवाच ॥

इत्युक्ता सा तदा देवी सर्व्वजिच्छ्वा सरस्वती ।
जगामादर्शनं सद्यो नागस्य कमलेक्षणा ॥ ५७ ॥
तयोश्च तद्यथा दत्तं भ्राचोः सर्व्वमजायत ।
विज्ञानमुभयोरग्र्यं पदतालस्वरादिकं ॥ ५८ ॥
ततः कैलासशैलेन्द्रशिखरस्थितमीश्वरं ।
गीतकैः सप्तभिर्नागौ तन्त्रीलयसमन्वितौ ॥ ५९ ॥
आरिराधयिषू देवमनङ्गाङ्गहरं हरं ।
प्रचक्रतुः परं यत्नमुभौ संहतवाङ्कलौ ॥ ६० ॥
प्रातर्निशायां मध्याह्ने सन्ध्ययोश्चापि तत्परौ ।

तयोः कालेन महता स्तूयमानो वृषध्वजः ॥ ६१ ॥
तुतोष गीतकैस्तौ च प्राहेशो गृह्यतां वरः ।
ततः प्रणम्याश्वतरः कम्बलेन समं तदा ॥ ६२ ॥
व्यज्ञापयन्महादेवं शितिकण्ठमुमापतिं ।
यदि नौ भगवान् प्रीतो देवदेवस्त्रिलोचनः ॥ ६३ ॥
ततो यथाभिलषितं वरमेनं प्रयच्छ नौ ।
मृता कुबलयाश्वस्य पत्नी देव मदालसा ॥ ६४ ॥
तेनैव वयसा सद्यो दुहितृत्वं प्रयातु मे ।
जातिस्मरा यथा पूर्वं तद्वत्कान्तिसमन्विता ॥
योगिनी योगमाता च मन्नेहे जायतां भव ॥ ६५ ॥

महादेव उवाच ॥

यथोक्तं पन्नगश्रेष्ठ सर्वमेतद्भविष्यति ।
मत्प्रसादादसन्दिग्धं शृणु चेदं भुजङ्गम ॥ ६६ ॥
श्राद्धे तु समनुप्राप्ते मध्यमं पिण्डमात्मना ।
भक्षयेथाः फणिश्रेष्ठ शुचिः प्रयतमानसः ॥ ६७ ॥
भक्षिते तु ततस्तस्मिन् भवतो मध्यमात् फणात् ।
समुत्पत्स्यति कल्याणी तथारूपा यथा मृता ॥ ६८ ॥
कामञ्चेममभिध्याय कुरु त्वं पितृतर्पणं ।
तत्क्षणादेव सा सुभ्रूः श्वसतो मध्यमात् फणात् ॥ ६९ ॥
समुत्पत्स्यति कल्याणी तथारूपा यथा मृता ।
एतच्छ्रुत्वा ततस्तौ तु प्रणिपत्य महेश्वरं ॥ ७० ॥
रसातलं पुनः प्राप्तौ परितोषसमन्वितौ ।

तथाच कृतवान् श्राद्धं स नागः कम्बलानुजः ॥ ७१ ॥
पिण्डञ्च मध्यमं तद्वद्यथावदुपभुक्तवान् ।
तञ्चापि ध्यायतः कामं ततः सा तनुमध्यमा ॥ ७२ ॥
यज्ञे निश्वसतः सद्यस्तद्रूपा मध्यमात् फणात् ।
न चापि कथयामास कस्यचित् स भुजङ्गमः ॥ ७३ ॥
अन्तर्गृहे तां सुदतीं स्त्रीभिर्गुप्तामधारयत् ।
तौ चानुदिनमागम्य पुत्रौ नागपतेः सुखं ॥ ७४ ॥
ऋतध्वजेन सहितौ चिक्रीडातेऽमराविव ।
एकदा तु सुतौ प्राह नागराजो मुदान्वितः ॥ ७५ ॥
यन्मया पूर्व्वमुक्तन्तु क्रियते किं न तत्तथा ।
स राजपुत्रो युवयोरुपकारी ममान्तिकं ॥ ७६ ॥
कस्मान्नानीयते वत्सावुपकाराय मानदः ।
एवमुक्तौ ततस्तेन पित्रा स्नेहवता तु तौ ॥ ७७ ॥
गत्वा तस्य पुरं सख्यू रेमाते तेन धीमता ।
ततः कुवलयाश्वं तौ कृत्वा किञ्चित्कथान्तरं ॥ ७८ ॥
अब्रूतां प्रणयोपेतं स्वगेहगमनं प्रति ।
तावाह नृपपुत्रोऽसौ नन्विदं भवतोर्गृहं ॥ ७९ ॥
धनवाहनवस्त्रादि यन्मदीयं तदेव वां ।
यत्तु वां वाञ्छितं दातुं धनं रत्नमथापि वा ॥ ८० ॥
तद्दीयतां द्विजसुतौ यदि वां प्रणयो मयि ।
एतावताहं दैवेन वञ्चितोऽस्मि दुरात्मना ॥ ८१ ॥
यद्भवद्भ्यां ममत्वं नो मदीये क्रियते गृहे ।

यदि वां मत्प्रियं कार्य्यमनुग्राह्योऽस्मि वां यदि ॥ ८२ ॥
तद्वने मम गेहे च ममत्वमनुकल्प्यतां ।
युवयोर्यन्मदीयं तन्मामकं युवयोः स्वकं ॥ ८३ ॥
एतत् सत्यं विजानीतं युवां प्राणा बहिश्चराः ।
पुनर्नैवं विभिन्नार्थं वक्तव्यं द्विजसत्तमौ ॥ ८४ ॥
मत्प्रसादपरौ प्रीत्या शपितौ हृदयेन मे ।
ततः स्नेहार्द्रवदनौ तावुभौ नागनन्दनौ ॥ ८५ ॥
ऊचतुर्नृपतेः पुत्रं किञ्चित् प्रणयकोपितौ ।
कृतघ्नज न सन्देहो यथैवाह भवानिदं ॥ ८६ ॥
तथैव चास्मन्मनसि नाच चिन्त्यमतोऽन्यथा ।
किन्त्वावयोः स्वयं पित्रा प्रोक्तमेतन्महात्मना ॥ ८७ ॥
द्रष्टुं कुबलयाश्वं तमिच्छामीति पुनः पुनः ।
ततः कुबलयाश्वोऽसौ समुत्थाय वरासनात् ॥
यथाह तातेति वदन् प्रणाममकरोद्भुवि ॥ ८८ ॥

कुबलयाश्व उवाच ॥

धन्योऽहमतिपुण्योऽहं कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।
यत्तातो मामभिद्रष्टुं करोति प्रवणं मनः ॥ ८९ ॥
तदुत्तिष्ठत गच्छामस्तामाज्ञां क्षणमप्यहं ।
नातिक्रान्तुमिहेच्छामि पद्भ्यां तस्य शपाम्यहं ॥ ९० ॥

जड उवाच ॥

एवमुक्त्वा ययौ सोऽथ सह ताभ्यां नृपात्मजः ।
प्राप्तश्च गोमतीं पुण्यां निर्गम्य नगराद्बहिः ॥ ९१ ॥

तन्मध्येन ययुस्ते वै नागेन्द्रनृपनन्दनाः ।
मेने च राजपुत्रोऽसौ पारे तस्यास्तयोर्गृहं ॥ ९२ ॥
ततश्चाकृष्य पातालं ताभ्यां नीतो नृपात्मजः ।
पाताले ददृशे चोभौ स पन्नगकुमारकौ ॥ ९३ ॥
फणामणिकृतोद्योतौ व्यक्तस्वस्तिकलक्षणौ ।
विलोक्य तौ सुरूपाङ्गौ विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥ ९४ ॥
विहस्य चाब्रवीत् प्रेम्ना साधु भो द्विजसत्तमौ ।
कथयामासतुस्तौ च पितरं पन्नगेश्वरं ॥ ९५ ॥
शान्तमस्वतरं नाम माननीयं दिवौकसां ।
रमणीयं ततोऽपश्यत् पातालं स नृपात्मजः ॥ ९६ ॥
कुमारैस्तरुणैर्दृष्टैरुरगैरुपशोभितं ।
तथैव नागकन्याभिः क्रीडन्तीभिरितस्ततः ॥ ९७ ॥
चारुकुण्डलहाराभिस्ताराभिर्गगणं यथा ।
गीतशब्दैस्तथान्यच वीणावेणुस्वनानुगैः ॥ ९८ ॥
मृदङ्गपणवातोद्यं हारिवेश्मशताकुलं ।
वीक्षमाणः स पातालं ययौ शचुजितः सुतः ॥ ९९ ॥
सह ताभ्यामभीष्टाभ्यां पन्नगाभ्यामरिन्दमः ।
ततः प्रविश्य ते सर्व्वे नागराजनिवेशनं ॥ १०० ॥
ददृशुस्ते महात्मानमुरगाधिपतिं स्थितं ।
दिव्यमाल्याम्बरधरं मणिकुण्डलभूषणं ॥ १०१ ॥
स्वच्छमुक्ताफललताहारिहारोपशोभितं ।
केयूरिणं महाभागमासने सर्व्वकाञ्चने ॥ १०२ ॥

मणिविद्रुमवैदूर्य्यजालान्तरितरूपके ।
स ताभ्यां दर्शितस्तस्य तातोऽस्माकमसाविति ॥ १०३ ॥
वीरः कुबलयाश्वोऽयं पिचे चासौ निवेदितः ।
ततो ननाम चरणौ नागेन्द्रस्य ऋतध्वजः ॥ १०४ ॥
तमुत्थाप्य बलाद्गाढं नागेन्द्रः परिषस्वजे ।
मूर्द्ध्नि चैनमुपाघ्राय चिरं जीवेत्युवाच सः ॥ १०५ ॥
निहतामिचवर्गश्च पिचोः शुश्रूषणं कुरु ।
वत्स धन्यस्य कथ्यन्ते परोक्षस्यापि ते गुणाः ॥ १०६ ॥
भवतो मम पुत्राभ्यामसामान्या निवेदिताः ।
त्वमेवानेन वर्त्मेया मनोवाक्कायचेष्टितैः ॥ १०७ ॥
जीवितं गुणिनः श्लाघ्यं जीवन्नेव मृतोऽगुणः ।
गुणवान्निर्वृतिं पिचोः शूचूणां हृदयज्वरं ॥ १०८ ॥
करोत्यात्महितं कुर्व्वन् विश्वासञ्च महाजने ।
देवताः पितरो विप्रा मिचार्थिविकलादयः ॥ १०९ ॥
बान्धवाश्च तथेच्छन्ति जीवितं गुणिनश्चिरं ।
परिवादनिवृत्तानां दुर्गतेषु दयावतां ॥
गुणिनां सफलं जन्म संश्रितानां विपन्नतैः ॥ ११० ॥

जड उवाच ॥

एवमुक्ता स तं वीरं पुत्राविदमथाब्रवीत् ।
पूजां कुबलयाश्वस्य कर्त्तुकामो भुजङ्गमः ॥ १११ ॥
स्नानादिकक्रमं कृत्वा सर्व्वमेव यथाक्रमं ।
मधुपानादिसम्भोगमाहारञ्च यथेप्सितं ॥ ११२ ॥

ततः कुबलयाख्येन हृदयोत्सवभूतया ।
कथया स्वल्पकं कालं स्थास्यामो हृष्टचेतसः ॥ ११३
अनुमेने च तन्मौनी वचः श्चुजितः सुतः ।
तथा चकार नृपतिः पन्नगानामुदारधीः ॥ ११४ ॥
समेत्य तैरात्मजभूपनन्दनै
र्महोरगाणामधिपः स सत्यवाक् ।
मुदान्वितोऽन्नानि मधूनि चात्मवान्
यथोपयोगं बुभुजे स भोगभुक् ॥ ११५ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे मदालसोपाख्याने कुबलयाश्वपातालगमनं ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

जड उवाच ॥

कृताहारं महात्मानमधिपं पवनाशिनां ।
उपासाञ्चक्रिरे पुत्रौ भूपालतनयस्तथा ॥ १ ॥
कथाभिरनुरूपाभिः स महात्मा भुजङ्गमः ।
प्रीतिं सञ्जनयामास पुत्रसख्युरुवाच च ॥ २ ॥
तव भद्र सुखं ब्रूहि गेहमभ्यागतस्य यत् ।
कर्त्तव्यमुत्सृजाशङ्कां पितरीव सुतो मयि ॥ ३ ॥
रजतं वा सुवर्णं वा वस्त्रं वाहनमासनं ।
यद्वाभिमतमत्यर्थं दुर्लभं तद्गृणुष्व मां ॥ ४ ॥

कुवलयाश्व उवाच ॥

तव प्रसादाद्भगवन् सुवर्णादि गृहे मम ।
पितुरस्ति ममाद्यापि न किञ्चित् कार्य्यमीदृशं ॥ ५ ॥
तातो वर्षसहस्राणि शासतीमां वसुन्धरां ।
तथैव त्वयि पातालं न मे याच्ञोन्मुखं मनः ॥ ६ ॥
ते स्वर्ग्याश्च सुपुण्याश्च येषां पितरि जीवति ।
तृणकोटिसमं वित्तं तारुण्याद्वित्तकोटिषु ॥ ७ ॥
मित्राणि तुल्यशिष्टानि तद्वद्देहमनामयं ।
जनिता म्रियते वित्तं यौवनं किन्नु नास्ति मे ॥ ८ ॥
असत्यर्थे नृणां याच्ञा प्रवणं जायते मनः ।
सत्यशेषे कथं याच्ञां मम जिह्वा करिष्यति ॥ ९ ॥
यैर्न चिन्त्यं धनं किञ्चिन्मम गेहेऽस्ति नास्ति वा ।
पितृबाहुतरुच्छायां संश्रिताः सुखिनो हि ते ॥ १० ॥
ये तु बाल्यात् प्रभृत्येव विना पित्रा कुटुम्बिनः ।
ते सुखास्वादविभ्रंसान्मन्ये धात्रैव वञ्चिताः ॥ ११ ॥
तद्वयं त्वत्प्रसादेन धनरत्नादिसञ्चयान् ।
पितृमुक्तान् प्रयच्छामः कामतो नित्यमर्थिनां ॥ १२ ॥
तत्सर्व्वमिह संप्राप्तं यदङ्घ्रियुगलं तव ।
मच्चूडामणिना स्पृष्टं यच्चाङ्गस्पर्शमाप्तवान् ॥ १३ ॥

जड उवाच ॥

इत्येवं प्रस्तुतं वाक्यमुक्तः पन्नगसत्तमः ।
प्राह राजसुतं प्रीत्या पुत्र्योरुपकारिणं ॥ १४ ॥

नाग उवाच ॥

यदि रत्नसुवर्णादि मत्तोऽवाप्तुं न ते मनः ।
यदन्यन्मनसः प्रीत्यै तद्ब्रूहि त्वं ददाम्यहं ॥ १५ ॥

कुवलयाश्व उवाच

भगवंस्त्वत्प्रसादेन प्रार्थितस्य गृहे मम ।
सर्व्वमस्ति विशेषेण संप्राप्तं तव दर्शनात् ॥ १६ ॥
कृतकृत्योऽस्मि चैतेन सफलं जीवितञ्च मे ।
यदङ्गसंस्पर्षमितस्तव देवस्य मानुषः ॥ १७ ॥
ममोत्तमाङ्गे त्वत्पादरजसा यदिहास्पदं ।
कृतं तेनैव न प्राप्तं किं मया पन्नगेश्वर ॥ १८ ॥
यदि त्ववश्यं दातव्यो वरो मम यथेप्सितः ।
तत्पुण्यकर्म्मसंस्कारो हृदयान्मा व्यपैतु मे ॥ १९ ॥
सुवर्णमणिरत्नादि वाहनं गृहमासनं ।
स्त्रियोऽन्नपानं पुत्राश्च चारुमाल्यानुलेपनं ॥ २० ॥
एते च विविधाः कामा गीतवाद्यादिकञ्च यत् ।
सर्व्वमेतन्मम मतं फलं पुण्यवनस्पतेः ॥ २१ ॥
तस्मान्नरेण तन्मूलः कार्य्यो यत्नः कृतात्मना ।
कर्त्तव्यः पुण्यसक्तानां नकिञ्चिद्भुवि दुर्ल्लभं ॥ २२ ॥

अश्वतर उवाच ॥

एवं भविष्यति प्राज्ञ तव धर्म्मास्थिता मतिः ।
सत्यञ्चैतत्फलं सर्व्वं धर्म्मस्योक्तं यथा त्वया ॥ २३ ॥
तथाप्यवश्यं मन्नेहमागतेन त्वयाधुना ।

ग्राह्यं यन्मानुषे लोके दुष्प्रापं भवतो मतं ॥ २४ ॥

जड उवाच ॥

तस्यैतद्वचनं श्रुत्वा स तदा नृपनन्दनः ।
मुखावलोकनञ्चक्रे पन्नगेश्वरपुत्र्योः ॥ २५ ॥
ततस्तौ प्रणिपत्योभौ राजपुत्रस्य यन्मतं ।
तत् पितुः सकलं वीरौ कथयामासतुः स्फुटं ॥ २६ ॥

पुत्रावूचतुः ॥

ततोऽस्य पत्नी दयिता श्रुत्वेमं विनिपातितं ।
अत्यजद्दयितान् प्राणान् विप्रलब्धा दुरात्मना ॥ २७ ॥
केनापि कृतवैरेण दानवेन कुबुद्धिना ।
गन्धर्व्वराजस्य सुता नाम्ना ख्याता मदालसा ॥ २८ ॥
कृतघ्नोऽयं ततस्तात प्रतिज्ञां कृतवानिमां ।
नान्या भार्य्या भविचीति वर्जयित्वा मदालसां ॥ २९ ॥
द्रष्टुं तां चारुसर्व्वाङ्गीमयं वीर ऋतध्वजः ।
तात वाञ्छति यद्येतत् क्रियते तत्कृतं भवेत् ॥ ३० ॥

अश्वतर उवाच

भूतैर्वियोगिनो योगस्तादृशैरेव तादृशः ।
कथमेतद्विना स्वप्नं मायां वा शम्बरोदितां ॥ ३१ ॥

जड उवाच ॥

प्रणिपत्य भुजङ्गेशं पुत्रः शत्रुजितस्ततः ।
प्रत्युवाच महात्मानं प्रेमलज्जासमन्वितः ॥ ३२ ॥
मायामयीमप्यधुना मम तात मदालसां ।

यदि दर्शय ते मन्ये परं कृतमनुग्रहं ॥ ३३ ॥

अश्वतर उवाच ॥

तस्मात् पश्येह वत्स त्वं मायाश्चेद् द्रष्टुमिच्छसि।
अनुयाह्यो भवान् गेहं बालोऽप्यभ्यागतो गुरुः ॥ ३४ ॥

जड उवाच ॥

आनयामास नागेन्द्रो गृहगुप्तां मदालसां ।
तेषां सम्मोहनार्थाय जजल्प च ततः स्फुटं ॥ ३५ ॥
दर्शयामास च तदा राजपुत्राय तां शुभां ।
सेयं न वेति ते भार्य्या राजपुत्र मदालसा ॥ ३६ ॥

जड उवाच ॥

स दृष्ट्वा तां तदा तन्वीं तत्क्षणात् विगतत्रपः ।
प्रियेति तामभिमुखं ययौ वाचमुदीरयन् ॥
निवारयामास च तं नागः सोऽश्वतरस्त्वरन् ॥ ३७ ॥

अश्वतर उवाच ॥

मायेयं पुत्र मास्प्राक्षीः प्रागेव कथितं तव ।
अन्तर्द्धानमुपैत्याशु माया संस्पर्शनादिभिः ॥ ३८ ॥
ततः पपात मेदिन्यां स तु मूर्च्छापरिप्लुतः ।
हा प्रियेति वदन् सोऽथ चिन्तयामास भाविनीं ॥ ३९ ॥
अहो स्नेहोऽस्य नृपतेर्ममोपर्य्यचलं मनः ।
येनायं पातनोऽरीणां विना शस्त्रेण पातितः ॥ ४० ॥
मायेति दर्शिता तेन मिथ्या मायेति यत् स्फुटं ।
वायुम्बुतेजसां भूमेराकाशस्य च चेष्टया ॥ ४१ ॥

जड उवाच ॥

ततः कुवलयाश्वं तं समाश्वास्य भुजङ्गमः ।
कथयामास तत्सर्व्वं मृतसञ्जीवनादिकं ॥ ४२ ॥

ततः प्रहृष्टः प्रतिलभ्य कान्तां
प्रणम्य नागं निजगाम सोऽथ ।
सुशोभमानः स्वपुरं तमश्व-
मारुह्य संचिन्तितमभ्युपेतं ॥ ४३ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे मदालसा प्राप्तिः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

जड उवाच ॥

आगम्य स्वपुरं सोऽथ पिचोः सर्व्वमशेषतः ।
कथयामास तन्वङ्गी यथा प्राप्ता पुर्नमृता ॥ १ ॥
ननाम सा च चरणौ श्वश्रूश्वशुरयोः शुभा ।
स्वजनञ्च यथापूर्व्वं वन्दनाश्लेषणादिभिः ॥ २ ॥
पूजयामास तन्वङ्गी यथान्यायं यथावयः ।
ततो महोत्सवो जज्ञे पौराणां तच्च वै पुरे ॥ ३ ॥
ऋतध्वजश्च सुचिरं तया रेमे सुमध्यया ।
निर्झरेषु च शैलानां निम्नगापुलिनेषु च ॥ ४ ॥
काननेषु च रम्येषु तथैवोपवनेषु च ।
पुण्यक्षयं वाञ्छमाना सापि कामोपभोगतः ॥ ५ ॥

सह तेनातिकान्तेन रेमे रम्यासु भूमिषु ।
ततः कालेन महता शत्रुजित् स नराधिपः ॥ ६ ॥
सम्यक् प्रशास्य वसुधां कालधर्म्ममुपेयिवान् ।
ततः पौरा महात्मानं पुत्रं तस्य ऋतध्वजं ॥ ७ ॥
अभ्यषिञ्चन्त राजानमुदाराचारचेष्टितं ।
सम्यक् पालयतस्तस्य प्रजाः पुत्रानिवौरसान् ॥ ८ ॥
मदालसायाः सञ्जज्ञे पुत्रः प्रथमजस्ततः ।
तस्य चक्रे पिता नाम विक्रान्त इति धीमतः ॥ ९ ॥
तुतुष्टुस्तेन वै भृत्या जहास च मदालसा ।
सा वै मदालसा पुत्रं बालमुत्तानशायिनं ॥
उल्लापनच्छलेनाह रुदमानमविस्वरं ॥ १० ॥

शुद्धोऽसि रे तात न तेऽस्ति नाम
कृतं हि ते कल्पनयाधुनैव ।
पञ्चात्मकं देहमिदं तवैत-
न्नैवास्य त्वं रोदिषि कस्य हेतोः ॥ ११ ॥
न वा भवान्रोदिति वै स्वजन्मा
शब्दोऽयमासाद्य महीशसूनुं ।
विकल्प्यमाना विविधा गुणास्ते
ऽगुणाश्च भौताः सकलेन्द्रियेषु ॥ १२ ॥
भूतानि भूतैः परिदुर्ब्बलानि
वृद्धिं समायान्ति यथेह पुंसः ।
अन्नाम्बुदानादिभिरेव कस्य

न तेऽस्तिवृद्धिर्न च तेऽस्ति हानिः ॥ ॥ १३ ॥
त्वं कञ्चुके शीर्य्यमाणे निजेऽस्मिं-
स्तस्मिंश्च देहे मूढतां मा व्रजेथाः ।
शुभाशुभैः कर्म्मभिर्देहमेत-
न्मदादिमूढैः कञ्चुकस्तेपि नद्धः ॥ १४ ॥
तातेति किञ्चित्तनयेति किञ्चि-
दम्बेति किञ्चिद्दयितेति किञ्चित् ।
ममेति किञ्चिन्न ममेति किञ्चित्
त्वं भूतसङ्घं बहु मानयेथाः ॥ १५ ॥
दुःखानि दुःखोपशमाय भोगान्
सुखाय जानाति विमूढचेताः ।
तान्येव दुःखानि पुनः सुखानि
जानात्यविद्वान् सुविमूढचेताः ॥ १६ ॥
हासोऽस्थिसन्दर्शनमक्षियुग्म-
मत्युज्ज्वलं तर्जनमङ्गनायाः ।
कुचादि पीनं पिशितं घनं तत्
स्थानं रतेः किं नरकं न योषित् ॥ १७ ॥
यानं क्षितौ यानगतञ्च देहं
देहेऽपि चान्यः पुरुषो निविष्टः ।
ममत्वबुद्धिर्न तथा यथा स्वे
देहेऽतिमात्रं वत मूढतैषा ॥ १८ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे मदालसोपाख्याने ॥ २५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः ॥

जड उवाच ॥

वर्द्धमानं सुतं सा तु राजपत्नी दिने दिने ।
तमुल्लापादिना बोधमनयन्निर्ममात्मकं ॥ १ ॥
यथायथं बलं लेभे यथा लेभे मतिं पितुः ।
तथा तथात्मबोधञ्च सोऽवाप मातृभाषितैः ॥ २ ॥
इत्थं तया स तनयो जन्मप्रभृति बोधितः ।
चकार न मतिं प्राज्ञो गार्हस्थ्यं प्रति निर्ममः ॥ ३ ॥
द्वितीयोऽस्याः सुतो जज्ञे तस्य नामाकरोत्पिता ।
सुबाहुरयमित्यक्ते सा जहास मदालसा ॥ ४ ॥
तमप्येवं यथापूर्वं बालमुल्लापनादिना ।
प्राह बाल्यात् स च प्राप तथा बोधं महामतिः ॥ ५ ॥
तृतीयं तनयं जातं स राजा शत्रुमर्द्दनं ।
यदाहं तेन सा सुभ्रूर्जहासातिचिरं पुनः ॥ ६ ॥
तथैव सोऽपि तन्वङ्ग्या बालत्वादवबोधितः ।
क्रियास्चकार निष्कामो न किञ्चिदुपकारकं ॥ ७ ॥
चतुर्थस्य सुतस्याथ चिकीर्षुर्न्नाम भूमिपः ।
ददर्श तां शुभाचारामीषद्धासां मदालसां ॥
तामाह राजा हसतीं किञ्चित् कौतूहलान्वितः ॥ ८ ॥

राजोवाच ॥

क्रियमाणे सकृन्नाम्नि कथ्यतां हास्यकारणं ।

विक्रान्तश्च सुबाहुश्च तथान्यः शत्रुमर्द्दनः ॥ ९ ॥
शोभनानीति नामानि मया मन्ये कृतानि वै ।
योग्यानि क्षत्रबन्धूनां शौर्य्याटोपयुतानि च ॥ १० ॥
असन्त्येतानि चेद्भद्रे यदि ते मनसि स्थितं ।
तदस्य क्रियतां नाम चतुर्थस्य सुतस्य मे ॥ ११ ॥

मदालसोवाच ॥

मयाज्ञा भवतः कार्य्या महाराज यथात्थ मां ।
तथा नाम करिष्यामि चतुर्थस्य सुतस्य ते ॥ १२ ॥
अलर्क इति धर्म्मज्ञः ख्यातिं लोके प्रयास्यति ।
कनीयानेष ते पुत्रो मतिमांश्च भविष्यति ॥ १३ ॥
तच्छ्रुत्वा नाम पुत्रस्य कृतं माता महीपतिः ।
अलर्क इत्यसम्बद्धं प्रहस्येदमथाब्रवीत् ॥ १४ ॥

राजोवाच ॥

भवत्या यदिदं नाम मत्पुत्रस्य कृतं शुभे ।
किमीदृशमसम्बद्धमर्थः कोऽस्य मदालसे ॥ १५ ॥

मदालसोवाच ॥

कल्पनेयं महाराज कृता सा व्यवहारिकी ।
त्वत्कृतानां तथा नाम्नां शृणु भूप निरर्थतां ॥ १६ ॥
वदन्ति पुरुषाः प्राज्ञा व्यापिनं पुरुषं यतः ।
क्रान्तिश्च गतिरुद्दिष्टा देशाद्देशान्तरन्तु या ॥ १७ ॥
सर्व्वगो न प्रयातीति व्यापी देहेश्वरो यतः ।
ततो विक्रान्तसंज्ञेयं मता मम निरर्थका ॥ १८ ॥

सुबाहुरिति या संज्ञा कृतान्यस्य सुतस्य ते ।
निरर्थो साप्यमूर्त्तत्वात् पुरुषस्य महीपते ॥ १९ ॥
पुच्चस्य यत्कृतं नाम तृतीयस्यारिमर्द्दनः ।
मन्ये तदप्यसम्बद्धं शृणु चाप्यच कारणं ॥ २० ॥
एक एव शरीरेषु सर्व्वेषु पुरुषो यदा ।
तदास्य राजन् कः शत्रुः को वा मित्रमिहेष्यते ॥ २१ ॥
भूतैर्भूतानि सृज्यन्ते अमूर्त्तो सृज्यते कथं ।
क्रोधादीनां पृथग्भावात् कल्पनेयं निरर्थका ॥ २२ ॥
यदि संव्यवहारार्थमसन्नाम प्रकल्प्यते ।
नाम्नि कस्मादलर्काख्ये नैरर्थ्यं भवतो मतं ॥ २३ ॥

जड उवाच ॥

एवमुक्तस्तया साधु महिष्या स महीपतिः ।
तथेत्याह महाबुद्धिर्हर्षयितां तथ्यवादिनीं ॥ २४ ॥
तच्चापि सा सुतं सुभ्रूर्यथापूर्व्वसुतांस्तथा ।
प्रोवाच बोधजननं तामुवाच स पार्थिवः ॥ २५ ॥
करोषि किमिदं मूढे मम भावाय सन्ततेः ।
दुष्टावबोधदानेन यथापूर्व्वं सुतेषु मे ॥ २६ ॥
यदि ते मत्प्रियं कार्य्यं यदि ग्राह्यं वचो मम ।
तदेनं तनयं मार्गे प्रवृत्तेः सन्नियोजय ॥ २७ ॥
कर्म्ममार्गः समुच्छेदं नैवं देवि गमिष्यति ।
पितृपिण्डनिवृत्तिश्च नैवं साध्वि भविष्यति ॥ २८ ॥
पितरो देवलोकस्थास्तथा तिर्य्यक्त्वमागताः ।

तद्वन्मनुष्यतां याता भूतवर्गे च संस्थिताः ॥ २९ ॥
सपुण्यानसपुण्यांश्च क्षुत्क्षामान् तृट्परिप्लुतान् ।
पिण्डोदकप्रदानेन नरः कर्म्मण्यवस्थितः ॥ ३० ॥
सदाप्याययते सुभ्रु तद्वद्देवातिथीनपि ।
देवैर्मनुष्यैः पितृभिः प्रेतैर्भूतैः सगुह्यकैः ॥ ३१ ॥
वयोभिः कृमिकीटैश्च नर एवोपजीव्यते ।
तस्मात्तन्वङ्गि पुत्रं मे यत्कार्य्यं क्षत्रयोनिभिः ॥ ३२ ॥
ऐहिकामुष्मिकफलं तत्सम्यक् प्रतिपादय ।
तेनैवमुक्ता सा भर्त्रा वरनारी मदालसा ॥ ३३ ॥
अलर्कं नाम तनयमुवाचोल्लापवादिनी ।
पुत्र वर्द्धस्व मद्भर्त्तुर्मनो नन्दय कर्म्मभिः ॥
मित्राणामुपकाराय दुर्हृदां नाशनाय च ॥ ३४ ॥

धन्योऽसि रे यो वसुधामशत्रु-
रेकश्चिरं पालयितासि पुत्र ।
तत्पालनादस्तु सुखोपभोगो
धर्म्मात्फलं प्राप्स्यसि चामरत्वं ॥ ३५ ॥
धरामरान् पर्व्वसु तर्पयेथाः
समीहितं बन्धुषु पूरयेथाः ।
हितं परस्मै हृदि चिन्तयेथाः
मनः परस्त्रीषु निवर्त्तयेथाः ॥ ३६ ॥
यज्ञैरनेकैर्विबुधानजस्र-
मर्थैर्द्विजान् प्रीणय संश्रितांश्च ।

स्त्रियश्च कामैरतुलैश्चिराय
युद्वैश्वारींस्तोषयितासि वीर ॥ ३७ ॥
बालो मनो नन्दय बान्धवानां
गुरोस्तथाज्ञाकरणैः कुमारः ।
स्त्रीणां युवा सत्कुलभूषणानां
दृष्ट्वो वने वत्स वनेचराणां ॥ ३८ ॥
राज्यं कुर्व्वन् सुहृदो नन्दयेथाः
साधून्रक्षंस्तात यज्ञैर्यजेथाः ।
दुष्टान्निघ्नन् वैरिणश्चाजिमध्ये
गोविप्रार्थे वत्स मृत्युं व्रजेथाः ॥ ३९ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे पुच्चानुशासनं ॥ २९ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ॥

जड उवाच ॥

एवमुल्लाप्यमानस्तु स तु माचा दिने दिने ।
ववृधे वयसा बालो बुद्धा चालर्कसंज्ञितः ॥ १ ॥
स कौमारकमासाद्य ऋतध्वजसुतस्ततः ।
कृतोपनयनः प्राज्ञः प्रणिपत्याह मातरं ॥ २ ॥
मया यदत्र कर्त्तव्यमैहिकामुष्मिकाय वै ।
सुखाय वद तत्सर्व्वं प्रश्रयावनतस्य मे ॥ ३ ॥

मदालसोवाच ॥

वत्स राज्येऽभिषिक्तेन प्रजारञ्जनमादितः ।
कर्त्तव्यमविरोधेन स्वधर्म्मस्य महीभृता ॥ ४ ॥
व्यसनानि परित्यज्य सप्त मूलहराणि वै ।
आत्मा रिपुभ्यः संरक्ष्यो वहिर्म्मन्त्रविनिर्गमात् ॥ ५ ॥
अष्टधा नाशमाप्नोति सुचक्रात् स्यन्दनाद्यथा ।
तथा राजाप्यसन्दिग्धं वहिर्म्मन्त्रविनिर्गमात् ॥ ६ ॥
दुष्टादुष्टांश्च जानीयादमात्यानरिदोषतः ।
चरैश्चरास्तथा शत्रोरन्वेष्टव्याः प्रयत्नतः ॥ ७ ॥
विश्वासो न तु कर्त्तव्यो राज्ञा मित्रासबन्धुषु ।
कार्य्ययोगादमित्रेऽपि विश्वसीत नराधिपः ॥ ८ ॥
स्थानवृद्धिक्षयज्ञेन षाड्गुण्यगुणिनात्मना ।
भवितव्यं नरेन्द्रेण न कामवशवर्त्तिना ॥ ९ ॥
प्रागात्मा मन्त्रिणश्चैव ततो भृत्या महीभृता ।
जेयाश्चानन्तरं पौरा विरुध्येत ततोऽरिभिः ॥ १० ॥
यस्त्वेतानविजित्यैव वैरिणो विजिगीषते ।
सोऽजितात्मा जितामात्यः शत्रुवर्गेण बाध्यते ॥ ११ ॥
तस्मात् कामादयः पूर्व्वं जेयाः पुत्र महीभुजा ।
तज्जये हि जयोऽवश्यं राजा नश्यति तैर्जितः ॥ १२ ॥
कामः क्रोधश्च लोभश्च मदो मानस्तथैव च ।
हर्षश्च शत्रवो ह्येते विनाशाय महीभृतां ॥ १३ ॥
कामप्रसक्तमात्मानं स्मृत्वा पाण्डुं निपातितं ।

निवर्त्तयेत्तथा क्रोधादनुह्लादं हतात्मजं ॥ १४ ॥
हतमैलं तथा लोभान्मदाहेनं द्विजैर्हतं ।
मानादनायुषा पुत्रं बलिं हर्षात् पुरञ्जयं ॥ १५ ॥
एभिर्जितैर्जितं सर्व्वं मरुत्तेन महात्मना ।
स्मृत्वा विवर्जयेदेतान् दोषान् स्वीयान्महीपतिः ॥ १६ ॥
काककोकिलभृङ्गाणां मृगव्यालशिखण्डिनां ।
हंसकुक्कुटलोहानां शिक्षेत चरितं नृपः ॥ १७ ॥
कीटकस्य क्रियां कुर्य्यात् विपक्षे मनुजेश्वरः ।
चेष्टां पिपीलिकानाञ्च काले भूपः प्रदर्शयेत् ॥ १८ ॥
ज्ञेयाग्निविस्फुलिङ्गानां वीजचेष्टा च शाल्मलेः ।
चन्द्रसूर्य्यस्वरूपेण नीत्यर्थं पृथिवीक्षिता ॥ १९ ॥
बन्धकीपद्मशरभशूलिकागुर्ब्बिणीस्तनात् ।
प्रज्ञा नृपेण चादेया तथा गोपालयोषितः ॥ २० ॥
शक्रार्कयमसोमानां तद्वायोर्महीपतिः ।
रूपाणि पञ्च कुर्व्वीत महीपालनकर्म्मणि ॥ २१ ॥
यथेन्द्रश्चतुरो मासान् तोयोत्सर्गेण भूगतं ।
आप्याययेत्तथा लोकं परिहारैर्म्महीपतिः ॥ २२ ॥
मासानष्टौ यथा सूर्य्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।
सूक्ष्मेणैवाभ्युपायेन तथा शुल्कादिकं नृपः ॥ २३ ॥
यथा यमः प्रियद्वेष्ये प्राप्तकाले नियच्छति ।
तथा प्रियाप्रिये राजा दुष्टादुष्टे समो भवेत् ॥ २४ ॥
पूर्णेन्दमालोक्य यथा प्रीतिमान् जायते नरः ।

एवं यत्र प्रजाः सर्व्वा निर्वृत्तास्तच्छशिव्रतं ॥ २५ ॥
मारुतः सर्व्वभूतेषु निगूढश्चरते यथा ।
एवं नृपश्चरेच्चारैः पौरामात्यादिबन्धुषु ॥ २६ ॥
न लोभाद्वा न कामाद्वा नार्थाद्वा यस्य मानसं ।
यथान्यैः क्रुष्यते वत्स स राजा स्वर्गमृच्छति ॥ २७ ॥
उत्पथग्राहिणो मूढान् स्वधर्म्माच्चलतो नरान् ।
यः करोति निजे धर्म्मे स राजा स्वर्गमृच्छति ॥ २८ ॥
वर्णधर्म्मा न सीदन्ति यस्य राज्ये तथाश्रमाः ।
वत्स तस्य सुखं प्रेत्य परत्रेह च शाश्वतं ॥ २९ ॥
एतद्राज्ञः परं कृत्यं तथैतत् सिद्धिकारकं ।
स्वधर्म्मस्थापनं नृणां चाल्यते यत्कुबुद्धिभिः ॥ ३० ॥
पालनेनैव भूतानां कृतकृत्यो महीपतिः ।
सम्यक् पालयिता भागं धर्म्मस्याप्नोति यत्नतः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे पुत्रानुशासनं ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥

जड उवाच ॥

तन्मातुर्व्वचनं श्रुत्वा सोऽलर्को मातरं पुनः ।
पप्रच्छ वर्णधर्म्मांश्च धर्म्मा ये चाश्रमेषु च ॥ १ ॥

अलर्क उवाच ॥

कथितोऽयं महाभाग राज्यतन्त्राश्रितस्त्वया ।
धर्म्मं तमहमिच्छामि श्रोतुं वर्णाश्रमात्मकं ॥ २ ॥

मदालसोवाच ॥

दानमध्ययनं यज्ञो ब्राह्मणस्य त्रिधा मतः ।
नान्यश्चतुर्थो धर्म्मोऽस्ति धर्म्मस्तस्य पदं विना ॥ ३ ॥
याजनाध्यापने शुद्धे तथा पूतप्रतिग्रहः ।
एषा सम्यक् समाख्याता त्रिविधा चास्य जीविका ॥ ४ ॥
दानमध्ययनं यज्ञः क्षत्रियस्याप्ययं त्रिधा ।
धर्म्मः प्रोक्तः क्षितेरक्षा शस्त्राजीवश्च जीविका ॥ ५ ॥
दानमध्ययनं यज्ञो वैश्यस्यापि त्रिधैव सः ।
वाणिज्यं पाशुपाल्यञ्च कृषिश्चैवास्य जीविका ॥ ६ ॥
दानं यज्ञोऽथ शुश्रूषा द्विजातीनां त्रिधा मया ।
व्याख्यातः शूद्रधर्म्मोऽपि जीविका कारुकर्म्म च ॥ ७ ॥
तद्वद्द्विजातिशुश्रूषा पोषणं क्रयविक्रयौ ।
वर्णधर्म्मास्त्विमे प्रोक्ताः शृण्वन्तां चाश्रमाश्रयाः ॥ ८ ॥
स्ववर्णधर्म्मात् संसिद्धिं नरः प्राप्नोति न च्युतः ।
प्रयाति नरकं प्रेत्य प्रतिषिद्धनिषेवनात् ॥ ९ ॥
यावत्तु नोपनयनं क्रियते वै द्विजन्मनः ।
कामचेष्टोक्तिभक्ष्यश्च तावद्भवति पुत्रक ॥ १० ॥
कृतोपनयनः सम्यक् ब्रह्मचारी गुरोर्गृहे ।
वसेत्तत्र च धर्म्मोऽस्य कथ्यते तं निबोध मे ॥ ११ ॥

स्वाध्यायोऽथाग्निशुश्रूषा स्नानं भिक्षाटनं तथा ।
गुरोर्निवेद्य तच्चान्नमनुज्ञातेन सर्व्वदा ॥ १२ ॥
गुरोः कर्म्मणि सोद्योगः सम्यक् प्रीत्युपपादनं ।
तेनाहूतः पठेच्चैव तत्परो नान्यमानसः ॥ १३ ॥
एकं द्वौ सकलान् वापि वेदान् प्राप्य गुरोर्मुखात् ।
अनुज्ञातोऽथ वन्दित्वा दक्षिणां गुरवे ततः ॥ १४ ॥
गार्हस्थ्याश्रमकामस्तु गृहस्थाश्रममावसेत् ।
वानप्रस्थाश्रमं वापि चतुर्थं चेच्छयात्मनः ॥ १५ ॥
तत्रैव वा गुरोर्गेहे द्विजो निष्ठामवाप्नुयात् ।
गुरोरभावे तत्पुत्रे तच्छिष्ये तत्सुतं विना ॥ १६ ॥
शुश्रूषुर्निरभीमानो ब्रह्मचर्य्याश्रमं वसेत् ।
उपावृत्तस्ततस्तस्मात् गृहस्थाश्रमकाम्यया ॥ १७ ॥
ततोऽसमानर्षिकुलां तुल्यां भार्य्यामरोगिणीं ।
उद्वहेन्न्यायतोऽव्यङ्गां गृहस्थाश्रमकारणात् ॥ १८ ॥
स्वकर्म्मणा धनं लब्ध्वा पितृदेवातिथींस्तथा ।
सम्यक् सम्प्रीणयन् भक्त्या पोषयेच्चाश्रितांस्तथा ॥ १९ ॥
भृत्यात्मजान् जामयोऽथ दीनान्धपतितानपि ।
यथाशक्त्यान्नदानेन वयांसि पशवस्तथा ॥ २० ॥
एष धर्म्मो गृहस्थस्य ऋतावभिगमस्तथा ।
पञ्चयज्ञविधानन्तु यथाशक्त्या न हापयेत् ॥ २१ ॥
पितृदेवातिथिज्ञातिभुक्तशेषं स्वयं नरः ।
भुञ्जीत च समं भृत्यैर्यथाविभवमादृतः ॥ २२ ॥

एष तूद्देशतः प्रोक्तो गृहस्थस्याश्रमो मया ।
वानप्रस्थस्य धर्म्मन्ते कथयाम्यवधार्य्यतां ॥ २३ ॥
अपत्यसन्ततिं दृष्ट्वा प्राज्ञो देहस्य चानतिं ।
वानप्रस्थाश्रमं गच्छेदात्मनः शुद्धिकारणात् ॥ २४ ॥
तचारण्योपभोगश्च तपोभिश्चानुकर्षणं ।
भूमौ शय्या ब्रह्मचर्य्यं पितृदेवातिथिक्रिया ॥ २५ ॥
होमस्त्रिषवणस्नानं जटावल्कलधारणं ।
योगाभ्यासः सदा चैव वन्यस्नेहनिषेवनं ॥ २६ ॥
इत्येष पापशुद्ध्यर्थमात्मनश्चोपकारकः ।
वानप्रस्थाश्रमस्तस्माद्विक्षोस्तु चरमोऽपरः ॥ २७ ॥
चतुर्थस्य स्वरूपन्तु श्रूयतामाश्रमस्य मे ।
यः स्वधर्म्मोऽस्य धर्म्मज्ञैः प्रोक्तस्तात महात्मभिः ॥ २८ ॥
सर्व्वसङ्गपरित्यागो ब्रह्मचर्य्यमकोपिता ।
यतेन्द्रियत्वमावासे नैकस्मिन् वसतिश्चिरं ॥ २९ ॥
अनारम्भस्तथाहारो भैक्षान्नेनैककालिना ।
आत्मज्ञानावबोधेच्छा तथा चात्मावलोकनं ॥ ३० ॥
चतुर्थे त्वाश्रमे धर्म्मो मयायं ते निवेदितः ।
सामान्यमन्यवर्ण्यानामाश्रमाणाञ्च मे शृणु ॥ ३१ ॥
सत्यं शौचमहिंसा च अनसूया तथा क्षमा ।
आनृशंस्यमकार्पण्यं सन्तोषश्चाष्टमो गुणः ॥ ३२ ॥
एते सङ्क्षेपतः प्रोक्ता धर्म्मा वर्णाश्रमेषु ते ।
एतेषु च स्वधर्म्मेषु स्वेषु तिष्ठेत् समन्ततः ॥ ३३ ॥

यश्चोल्लङ्घ्य स्वकं धर्म्मं स्ववर्ण्याश्रमसंज्ञितं ।
नरोऽन्यथा प्रवर्त्तेत स दण्ड्यो भूभृतो भवेत् ॥ ३४ ॥
ये च स्वधर्म्मसन्त्यागात् पापं कुर्व्वन्ति मानवाः ।
उपेक्षतस्तान्नृपतेरिष्टापूर्त्तं प्रणश्यति ॥ ३५ ॥
तस्माद्राज्ञा प्रयत्नेन सर्व्वे वर्ण्याः स्वधर्म्मतः ।
प्रवर्त्तन्तोऽन्यथा दण्ड्याः स्थाप्याश्चैव स्वकर्म्मसु ॥ ३६ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे पुच्चानुशासने मदालसावाक्यं ॥ २८ ॥

ऊनत्रिंशोऽध्यायः ॥

अलर्क उवाच ॥

यत्कार्य्यं पुरुषाणाञ्च गार्हस्थ्यमनुवर्त्ततां ।
बन्धश्च स्यादकरणे क्रियाया यस्य चोच्छ्रितिः ॥ १ ॥
उपकाराय यन्नृणां यच्च वर्ज्यं गृहे सता ।
यथा च क्रियते तन्मे यथावत् पृच्छतो वद ॥ २ ॥

मदालसोवाच ॥

वत्स गार्हस्थ्यमादाय नरः सर्व्वमिदं जगत् ।
पुष्णाति तेन लोकांश्च स जयत्यभिवाञ्छितान् ॥ ३ ॥
पितरो मुनयो देवा भूतानि मनुजास्तथा ।
कृमिकीटपतङ्गाश्च वयांसि पशवोऽसुराः ॥ ४ ॥
गृहस्थमुपजीवन्ति ततस्तृप्तिं प्रयान्ति च ।

मुखं चास्य निरीक्षन्ते अपि नो दास्यतीति वै ॥ ५ ॥
सर्व्वस्याधारभूतेयं वत्स धेनुस्त्वयीमयी ।
यस्यां प्रतिष्ठितं विश्वं विश्वहेतुश्च या मता ॥ ६ ॥
ऋक्पृष्ठासौ यजुर्मध्या सामवक्त्रशिरोधरा ।
इष्टापूर्त्तविषाणा च साधुसूक्ततनूरुहा ॥ ७ ॥
शान्तिपुष्टिशकृन्मूत्रा वर्ण्णपादप्रतिष्ठिता ।
आजीव्यमाना जगतां साक्षया नापचीयते ॥ ८ ॥
स्वाहाकारस्वधाकारौ वषटकारश्च पुच्छक ।
हन्तकारस्तथा चान्यस्तस्यास्तनचतुष्टयं ॥ ९ ॥
स्वाहाकारं स्तनं देवाः पितरश्च स्वधामयं ।
मुनयश्च वषट्कारं देवभूतसुरेतराः ॥ १० ॥
हन्तकारं मनुष्याश्च पिवन्ति सततं स्तनं ।
एवमाप्याययत्येषा वत्स धेनुस्त्वयीमयी ॥ ११ ॥
तेषामुच्छेदकर्त्ता च यो नरोऽत्यन्तपापकृत् ।
स तमस्यन्धतामिस्रे तामिस्रे च निमज्जति ॥ १२ ॥
यश्चेमां मानवो धेनुं स्ववत्सैरमरादिभिः ।
पाययत्युचिते काले स स्वर्गायोपपद्यते ॥ १३ ॥
तस्मात् पुत्र मनुष्येण देवर्षिपितृमानवाः ।
भूतानि चानुदिवसं पोष्याणि स्वतनुर्यथा ॥ १४ ॥
तस्मात् स्नातः शुचिर्भूत्वा देवर्षिपितृतर्पणं ।
प्रजापतेस्तथैवाग्निः काले कुर्य्यात् समाहितः ॥ १५ ॥
सुमनोगन्धपुष्पैश्च देवानभ्यर्च्च्य मानवाः ।

ततोऽग्नेस्तर्पणं कुर्याद्देयाश्च बलयस्तथा ॥ १६ ॥
ब्रह्मणे गृहमध्ये तु विश्वेदेवेभ्य एव च ।
धन्वन्तरिं समुद्दिश्य प्रागुदीच्यां बलिं क्षिपेत् ॥ १७ ॥
प्राच्यां शक्राय याम्यायां यमाय बलिमाहरेत् ।
प्रतीच्यां वरुणायाथ सोमायोत्तरतो बलिं ॥ १८ ॥
दद्याद्वाचे विधाचे च बलिं द्वारे गृहस्य तु ।
अर्य्यमोऽथ बहिर्दद्याद्गृहेभ्यश्च समन्ततः ॥ १९ ॥
नक्तञ्चरेभ्यो भूतेभ्यो बलिमाकाशतो हरेत् ।
पितृणां निर्व्वपेच्चैव दक्षिणाभिमुखस्थितः ॥ २० ॥
गृहस्थस्तत्परो भूत्वा सुसमाहितमानसः ।
ततस्तोयमुपादाय तेष्वेवाचमनाय वै ॥ २१ ॥
स्थानेषु निक्षिपेत् प्राज्ञस्तास्ता उद्दिश्य देवताः ।
एवं गृहबलिं कृत्वा गृहे गृहपतिः शुचिः ॥ २२ ॥
आप्यायनाय भूतानां कुर्य्यादुत्सर्गमादरात् ।
श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपेद्भुवि ॥ २३ ॥
वैश्वदेवं हि नामैतत् सायं प्रातरुदाहृतं ।
आचम्य च ततः कुर्य्यात् प्राज्ञो द्वारावलोकनं ॥ २४ ॥
मुहूर्त्तस्याष्टमं भागमुदीच्योऽप्यतिथिर्भवेत् ।
अतिथिं तच्च सम्प्राप्तमन्नाद्येनोदकेन च ॥ २५ ॥
सम्पूजयेद्यथा शक्ति गन्धपुष्पादिभिस्तथा ।
न मित्रमतिथिं कुर्य्यान्नैकग्रामनिवासिनं ॥ २६ ॥
अज्ञातकुलनामानं तत्कालसमुपस्थितं ।

बुभुक्षुमागतं श्रान्तं याचमानमकिञ्चनं ॥ २७ ॥
ब्राह्मणं प्राहुरतिथिं स पूज्यः शक्तितो बुधैः ।
न पृच्छेन्नोपचरणं स्वाध्यायञ्चापि पण्डितः ॥ २८ ॥
शोभनाशोभनाकारं तं मन्येत प्रजापतिं ।
अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ २९ ॥
तस्मिंस्तृप्ते नृयज्ञोत्थाद्दृणान्मुच्येद् गृहाश्रमी ।
तस्मा अदत्वा यो भुङ्क्ते स्वयं किल्बिषभुङ्नरः ॥ ३० ॥
स पापं केवलं भुङ्क्ते पूतीषञ्चान्यजन्मनि ।
अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते ॥ ३१ ॥
स दत्त्वा दुष्कृतं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति ।
अप्यब्भुगाकदानेन यदाप्नोति न स्वयं ॥ ३२ ॥
पूजयेत्तु नरः श्रद्धा तमेवातिथिमादरात् ।
कुर्य्याच्चाहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन च ॥ ३३ ॥
पितॄनुद्दिश्य विप्रांश्च भोजयेद्विप्रमेव वा ।
अन्नस्याग्रं तदुद्धृत्य ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥ ३४ ॥
भिक्षाञ्च याचतां दद्यात् परिव्राड्ब्रह्मचारिणां ।
ग्रासप्रमाणा भिक्षा स्यादग्रं ग्रासचतुष्टयं ॥ ३५ ॥
अग्रं चतुर्गुणं प्राहुर्हन्तकारं द्विजोत्तमाः ।
भोजनं हन्तकारं वा अग्रं भिक्षामथापि वा ॥ ३६ ॥
अदत्त्वा तु न भोक्तव्यं यथाविभवमात्मनः ।
पूजयित्वातिथीनिष्टान् ज्ञातीन् बन्धूंस्तथार्थिनः ॥ ३७ ॥
विकलान् बालवृद्धांश्च भोजयेच्चातुरांस्तथा ।

वाञ्छते च्युत्परीतात्मा यच्चान्योऽन्नमकिञ्चनः ॥ ३८ ॥
कुटुम्बिना भोजनीयः समर्थो विभवे सति ।
श्रीमन्तं ज्ञातिमासाद्य यो ज्ञातिरवसीदति ॥ ३९ ॥
सीदता यत्कृतं तेन तत्पापं स समश्नुते ।
सायं चैव विधिः कार्यः सूर्य्योढं तच्च चातिथिं ॥ ४० ॥
पूजयीत यथाशक्ति शयनासनभोजनैः ।
एवमुद्वहतस्तात गार्हस्थ्यं भारमाहितं ॥ ४१ ॥
स्कन्धे विधाता देवाश्च पितरश्च महर्षयः ।
श्रेयोभिवर्धिणः सर्वे तथैवातिथिबान्धवाः ॥ ४२ ॥
पशुपक्षिगणास्तृप्ता ये चान्ये सूक्ष्मकीटकाः ।
गाथाश्चाच महाभाग स्वयमचिरगायत ॥ ४३ ॥
ताः शृणुष्व महाभाग गृहस्थाश्रमसंस्थिताः ।
देवान् पितॄंश्चातिथींश्च तद्वत् सम्पूज्य बान्धवान् ॥ ४४ ॥
जामयश्च गुरूंश्चैव गृहस्थो विभवे सति ।
श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपेद्भुवि ॥ ४५ ॥
वैश्वदेवं हि नामैतत् कुर्य्यात् सायं तथा दिने ।
मांसमन्नं तथा शाकं गृहे यच्चोपसाधितं ॥
न च तत् स्वयमश्नीयाद्विधिवद्यन्न निर्व्वपेत् ॥ ४६ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे मदालसोपदेशः ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ॥

मदालसोवाच ॥

नित्यं नैमित्तिकञ्चैव नित्यनैमित्तिकं तथा ।
गृहस्थस्य तु यत् कर्म्म तन्निशामय पुत्रक ॥ १ ॥
पञ्चयज्ञाश्रितं नित्यं यदेतत् कथितं तव ।
नैमित्तिकं तथैवान्यत् पुत्रजन्मक्रियादिकं ॥ २ ॥
नित्यनैमित्तिक ज्ञेयं पर्व्वश्राद्धादि पण्डितैः।
तच्च नैमित्तिकं वक्ष्ये श्राद्धमभ्युदयं तव ॥ ३ ॥
पुत्रजन्मनि यत्कार्य्यं जातकर्म्म समं नरैः ।
विवाहादौ च कर्त्तव्यं सर्व्वं सम्यक् क्रमोदितं ॥ ४ ॥
पितरश्चाच सम्पूज्याः ख्याता नान्दीमुखास्तु ये ।
पिण्डांश्च दधिसंमिश्रान्दद्याद्यवसमन्वितान् ॥ ५ ॥
उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा यजमानः समाहितः ।
वैश्वदेवविहीनन्तत् केचिदिच्छन्ति मानवाः ॥ ६ ॥
युग्माश्चाच द्विजाः कार्य्यास्ते च पूज्याः प्रदक्षिणं ।
एतन्नैमित्तिकं दृष्टं तथान्यच्चौर्द्ध्वदेहिकं ॥ ७ ॥
मृताहनि च कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं शृणुष्व तत् ।
दैवहीनं तथा कार्य्यं तथैवैकपवित्रकं ॥ ८ ॥
आवाहनं न कर्त्तव्यमग्नौ करणवर्ज्जितं ।
प्रेतस्य पिण्डमेकञ्च दद्यादुच्छिष्टसन्निधौ ॥ ९ ॥
तिलोदकं चापसव्यं तन्नामस्मरणान्वितं ।

अक्षय्यममुकस्येति स्थाने विप्रविसर्जने ॥ १० ॥
अभिरम्यतामिति ब्रूयाद्ब्रूयुस्तेऽभिरताः स्म ह ।
प्रतिमासं भवेदेतत् कार्य्यमावत्सरं नरैः ॥ ११ ॥
अथ संवत्सरे पूर्णे यदा वा क्रियते नरैः ।
सपिण्डीकरणं कार्य्यं तस्यापि विधिरुच्यते ॥ १२ ॥
तच्चापि दैवरहितमेकार्घैकपवित्रकं ।
नैवाग्नौ करणं तच्च तच्चावाहनवर्ज्जितं ॥ १३ ॥
अपसव्यञ्च तच्चापि भोजयेदयुजो द्विजान् ।
विशेषस्तत्र चान्योऽस्ति प्रतिमासं क्रियाधिकः ॥ १४ ॥
तं कथ्यमानमेकाग्रो वदन्त्या मे निशामय ।
तिलगन्धोदकैर्युक्तं तच्च पाचचतुष्टयं ॥ १५ ॥
कुर्य्यात् पितॄणां चितयमेकं प्रेतस्य पुच्चक ।
पाचचये प्रेतपाचमर्घ्यञ्चैव प्रसेचयेत् ॥ १६ ॥
ये समाना इति जपन् पूर्ववच्छेषमाचरेत् ।
स्त्रीणामप्येवमेवैतदेकोद्दिष्टमुदाहृतं ॥ १७ ॥
सपिण्डीकरणं तासां पुच्चाभावे न विद्यते ।
प्रतिसंवत्सरं कार्य्यमेकोद्दिष्टं नरैः स्त्रियाः ॥ १८ ॥
मृताहनि यथान्यायं न्नणां यद्वदिहोदितं ।
पुच्चाभावे सपिण्डास्तु तदभावे सहोदकाः ॥ १९ ॥
मातुः सपिण्डा ये च स्युर्ये च मातुः सहोदकाः ।
कुर्य्युरेनं विधिं सम्यगपुच्चस्य सुतासुतः ॥ २० ॥
कुर्य्युर्मातामहायैवं पुच्चिकास्तनयास्तथा ।

द्यामुष्यायणसंज्ञास्तु मातामहपितामहान् ॥ २१ ॥
पूजयेयुर्यथान्यायं श्राद्धैर्नैमित्तिकैरपि ।
सर्व्वाभावे स्त्रियः कुर्य्युः स्वभर्तॄणाममन्त्रकं ॥ २२ ॥
तदभावे च नृपतिः कारयेत् स्वकुटुम्बिना ।
तज्जातीयैर्नरैः सम्यक् दाहाद्याः सकलाः क्रियाः ॥ २३ ॥
सर्व्वेषामेव वर्णानां बान्धवो नृपतिर्यतः ।
एतास्ते कथिता वत्स नित्यनैमित्तिकास्तथा ॥ २४ ॥
क्रियां श्राद्धाश्रयामन्यां नित्यनैमित्तिकीं शृणु ।
दर्शस्तत्र निमित्तं वै कालश्चन्द्रक्षयात्मकः ॥
नित्यतां नियतः कालस्तस्याः संसूचयत्यथ ॥ २५ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणेऽलर्कानुशासने नैमित्तिकादिश्राद्धकल्पः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः ॥

मदालसोवाच ॥

सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं पितुर्यः प्रपितामहः ।
स तु लेपभुजो याति प्रलुप्तः पिंतृपिण्डतः ॥ १ ॥
तेषामन्यश्चतुर्थो यः पुञ्जलेपभुजान्नभुक् ।
सोऽपि सम्बन्धतो हीनमुपभोगं प्रपद्यते ॥ २ ॥
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
पिण्डसम्बन्धिनो ह्येते विज्ञेयाः पुरुषास्त्रयः ॥ ३ ॥

लेपसम्बन्धिनश्चान्ये पितामहपितामहात् ।
प्रभृत्युक्तास्त्वयस्तेषां यजमानश्च सप्तमः ॥ ४ ॥
इत्येष मुनिभिः प्रोक्तः सम्बन्धः सप्तपौरुषः ।
यजमानात् प्रभृत्यूर्द्ध्वमनुलेपभुजस्तथा ॥ ५ ॥
ततोऽन्ये पूर्वजाः सर्व्वे ये चान्ये नरकौकसः ।
ये च तिर्य्यक्त्वमापन्ना ये च भूतादिसंस्थिताः ॥ ६ ॥
तान् सर्व्वान् यजमानो वै श्राद्धं कुर्व्वन् यथाविधि ।
समाप्याययते वत्स येन येन शृणुष्व तत् ॥ ७ ॥
अन्नप्रकिरणं यत्तु मनुष्यैः क्रियते भुवि ।
तेन तृप्तिमुपायान्ति ये पिशाचत्वमागताः ॥ ८ ॥
यदम्बु स्नानवस्त्रोत्थं भूमौ पतति पुच्छक ।
तेन ते तरुतां प्राप्तास्तेषां तृप्तिः प्रजायते ॥ ९ ॥
यास्तु गात्राम्बुकणिकाः पतन्ति धरणीतले ।
ताभिरप्यायनं तेषां ये देवत्वं कुले गताः ॥ १० ॥
उद्धृतेष्वथ पिण्डेषु यान्नान्नकणिका भुवि ।
ताभिराप्यायनं प्राप्ता ये तिर्य्यक्त्वं कुले गताः ॥ ११ ॥
ये वा दग्धाः कुले बालाः क्रियायोग्या ह्यसंस्कृताः ।
विपन्नास्तेऽन्नविकिरसम्मार्जनजलाशिनः ॥ १२ ॥
भुक्त्वा चाचामतां यच्च जलं यच्चाङ्गसेचने ।
ब्राह्मणानां तथैवान्ये तेन तृप्तिं प्रयान्ति वै ॥ १३ ॥
एवं यो यजमानस्य यश्च तेषां द्विजन्मनां ।
कश्चिज्जलान्नविक्षेपः शुचिरुच्छिष्ट एव वा ॥ १४ ॥

तेनान्ये तत्कुले तच्च तत्तद्योन्यन्तरं गताः ।
प्रयान्त्याप्यायनं वत्स सम्यक् श्राद्धक्रियावतां ॥ १५ ॥
अन्यायोपार्जितैरर्थैर्यच्छ्राद्धं क्रियते नरैः ।
तृप्यन्ते तेन चाण्डालपुक्कशाद्यासु योनिषु ॥ १६ ॥
एवमाप्यायनं वत्स बहूनामिह बान्धवैः ।
श्राद्धं कुर्व्वद्भिरन्नाम्बुविन्दुक्षेपेण जायते ॥ १७ ॥
तस्माच्छ्राद्धं नरो भक्त्या शाकैरपि यथा विधि ।
कुर्व्वीत कुर्व्वतः श्राद्धं कुले कश्चिन्न सीदति ॥ १८ ॥
तस्य कालानहं वक्ष्ये नित्यनैमित्तिकात्मकान् ।
विधिना येन च नरैः क्रियते तन्निबोध मे ॥ १९ ॥
कार्य्यं श्राद्धममावास्यां मासि मास्युडुपक्षये ।
तथाष्टकास्वप्यवश्यमिच्छाकालं निबोध मे ॥ २० ॥
विशिष्टब्राह्मणप्राप्तौ सूर्य्येन्दुग्रहणेऽयने ।
विषुवे रविसंक्रान्तौ व्यतिपाते च पुष्कल ॥ २१ ॥
श्राद्धार्हद्रव्यसम्प्राप्तौ तथा दुःस्वप्नदर्शने ।
जन्मर्क्षग्रहपीडासु श्राद्धं कुर्व्वीत चेच्छया ॥ २२ ॥
विशिष्टः श्रोत्रियो योगी वेदविज्ज्येष्ठसामगः ।
त्रिणाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ॥ २३ ॥
दौहित्र ऋत्विग्जामातृस्वसीयाः श्वशुरस्तथा ।
पञ्चाग्निकर्म्मनिष्ठश्च तपोनिष्ठोऽथ मातुलः ॥ २४ ॥
मातापितृपरश्चैव शिष्यसम्बन्धिबान्धवाः ।
एते द्विजोत्तमाः श्राद्धे समस्ता केतनक्षमाः ॥ २५ ॥

अवकीर्णी तथा रोगी न्यूने चाङ्गे तथाधिके ।
पौनर्भवस्तथा काणः कुण्डो गोलोऽथ पुच्चक ॥ २६ ॥
मित्रध्रुक् कुनखी क्लीवः श्यावदन्तो निराकृतिः ।
अभिशस्तस्तु तातेन पिशुनः सोमविक्रयी ॥ २७
कन्यादूषयिता वैद्यो गुरुपित्रोस्तथोञ्छकः ।
भृतकाध्यापको मित्रः परपूर्व्वापतिस्तथा ॥ २८ ॥
वेदोज्झितोऽग्निसन्त्यागी वृषलीपतिदूषितः ।
तथान्ये च विकर्म्मस्था वर्ज्याः पित्र्येषु वै द्विजाः ॥ २९ ॥
निमन्त्रयेत पूर्व्वेद्युः पूर्व्वोक्तान् द्विजसत्तमान् ।
दैवे नियोगे पित्र्ये च तांस्तथैवोपकल्पयेत् ॥ ३० ॥
तैश्च संयतिभिर्भाव्यं यश्च श्राद्धं करिष्यति ।
श्राद्धं दत्वा च भुक्त्वा च मैथुनं योऽनुगच्छति ॥ ३१ ॥
पितरस्तु तयोर्मासं तस्मिन्नेतसि शेरते ।
गत्वा च योषितं श्राद्धे यो भुङ्क्ते यश्च गच्छति ॥ ३२ ॥
रेतोमूत्रकृताहारास्तन्मासं पितरस्तयोः ।
तस्मात्तु प्रथमं कार्य्यं प्राज्ञेनोपनिमन्त्रणं ॥ ३३ ॥
अप्राप्तौ तद्दिने चापि वर्ज्या योषित्प्रसङ्गिनः ।
भिक्षार्थमागतान् वापि काले संयमिनो यतीन् ॥ ३४ ॥
भोजयेत् प्रणिपाताद्यैः प्रसाद्य यतमानसः ।
यथैव शुक्लपक्षादौ पितॄणामसितः प्रियः ॥ ३५ ॥
तथापराह्णः पूर्व्वाह्णात् पितॄणामतिरिच्यते ।
संपूज्य स्वागतेनैतानभ्युपेतान् गृहे द्विजान् ॥ ३६ ॥

पवित्रपाणिराचान्तानासनेषूपवेशयेत् ।
पितृणामयुजः कामं युग्मान् देवे द्विजोत्तमान् ॥ ३७ ॥
एकैकं वा पितृणाञ्च देवानाञ्च स्वशक्तितः ।
तथा मातामहानाञ्च तुल्यं वा वैश्वदेविकं ॥ ३८ ॥
पृथक् तयोस्तथा चान्ये केचिदिच्छन्ति मानवाः ।
प्राङ्मुखान्दैवसंकल्पान् पैत्र्यान् कुर्य्यादुदङ्मुखान् ॥ ३९ ॥
तथैव मातामहानां विधिरुक्तो मनीषिभिः ।
विष्टरार्थे कुशान् दत्वापूज्य चार्घ्यादिना बुधः ॥ ४० ॥
पवित्रकादि वै दत्वा तेभ्योऽनुज्ञामवाप्य च ।
कुर्य्यादावाहनं प्राज्ञो देवानां मन्त्रतो द्विजः ॥ ४१ ॥
यवाम्भोभिस्तथा चार्घ्यं दत्वा वै वैश्वदेविकं ।
गन्धमाल्याम्बुधूपञ्च दत्वा सम्यक् सदीपकं ॥ ४२ ॥
अपसव्यं पितृणाञ्च सर्व्वमेवोपकल्पयेत् ।
दर्भांश्च द्विगुणान्दत्वा तेभ्योऽनुज्ञामवाप्य च ॥ ४३ ॥
मन्त्रपूर्व्वं पितृणाञ्च कुर्य्यादावाहनं बुधः ।
अपसव्यं तथा चार्घ्यं यवार्थञ्च तथा तिलैः ॥ ४४ ॥
निष्पादयेन्महाभाग पितृणां प्रीणने रतः ।
अग्नौ कार्य्यमनुज्ञातः कुरुष्वेति ततो द्विजैः ॥ ४५ ॥
जुहुयाद्घृतलवणक्षारवर्ज्यमन्नं यथाविधि ।
अग्नये कव्यवाहाय स्वाहेति प्रथमाहुतिः ॥ ४६ ॥
सोमाय वै पितृमते स्वाहेत्यन्या तथा भवेत् ।
यमाय प्रेतपतये स्वाहेति चितयाहुतिः ॥ ४७ ॥

हुतावशिष्टं दद्याच्च भाजनेषु द्विजन्मनां ।
भाजनालम्भनं कृत्वा दद्याच्चान्नं यथाविधि ॥ ४८ ॥
यथा सुखं जुषध्वं भोयितिवाच्यमनिष्ठुरं ।
भुञ्जीरंश्च ततस्तेऽपि तच्चित्ता मौनिनः सुखं ॥ ४९ ॥
यद्यदिष्टतमं तेषां तत्तदन्नमसत्वरं ।
अक्रुध्यंश्च नरो दद्यात् सम्भवेन प्रलोभयन् ॥ ५० ॥
रक्षोघ्नांश्च जपेन्मन्त्रांस्तिलैश्च विकिरेन्महीं ।
सिद्धार्थकैश्च रक्षार्थं श्राद्धं हि प्रचुरच्छलं ॥ ५१ ॥
पृष्टैस्तृप्तैश्च तृप्ताः स्थ तृप्ताः स्म इति वादिभिः ।
अनुज्ञातो नरस्त्वन्नं प्रकिरेत् भुवि सर्व्वतः ॥ ५२ ॥
तद्वदाचमनार्थाय दद्यादापः सकृत् सकृत् ।
अनुज्ञाच्च ततः प्राप्य यतवाक्कायमानसः ॥ ५३ ॥
सतिलेन ततोऽन्नेन पिण्डान् सव्येन पुच्चक ।
पितॄनुद्दिश्य दर्भेषु दद्यादुच्छिष्टसन्निधौ ॥ ५४ ॥
पितृतीर्थेन तोयञ्च दद्यात्तेभ्यः समाहितः ।
पितॄनुद्दिश्य यद्भक्त्या यजमानो नृपात्मज ॥ ५५ ॥
तद्वन्मातामहानाञ्च दत्वा पिण्डान् यथाविधि ।
गन्धमाल्यादिसंयुक्तं दद्यादाचमनं ततः ॥ ५६ ॥
दत्वा च दक्षिणां शक्त्या सुस्वधास्त्विति तान् वदेत् ।
तैश्च तुष्टैस्तथेत्युक्ता वाचयेद्वैश्वदेविकान् ॥ ५७ ॥
प्रीयन्तामिति भद्रं वो विश्वे देवा इतीरयेन् ।
तथेति चोक्ते तैर्विप्रैः प्रार्थनीयास्तदाग्निघः ॥ ५८ ॥

विसर्जयेत् प्रियाण्युक्त्वा प्रणिपत्य च भक्तितः ।
आद्वारमनुगच्छेच्चागच्छेच्चानुप्रमोदितः ॥ ५९ ॥
ततो नित्यक्रियां कुर्य्याद्भोजयेच्च तथातिथीन् ।
नित्यक्रियां पितॄणाञ्च केचिदिच्छन्ति सत्तमाः ॥ ६० ॥
न पितॄणान्तथैवान्ये शेषं पूर्ववदाचरेत् ।
पृथक् पाकेन नेत्यन्ये केचित् पूर्वञ्च पूर्ववत् ॥ ६१ ॥
ततस्तदन्नं भुञ्जीत सह भृत्यादिभिर्नरः ।
एवं कुर्वीत धर्म्मज्ञः श्राद्धं पित्र्यं समाहितः ॥ ६२ ॥
यथा वा द्विजमुख्यानां परितोषोऽभिजायते ।
चीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रं कुतपस्तिलाः ॥ ६३ ॥
वर्ज्यानि चाहुर्विप्रेन्द्र कोपोऽध्वगमनं त्वरा ।
राजतञ्च तथा पात्रं शस्तं श्राद्धेषु पुत्रक ॥ ६४ ॥
रजतस्य तथा कार्य्यं दर्शनं दानमेव वा ।
राजते हि स्वधा दुग्धा पितृभिः श्रूयते मही ॥
तस्मात् पितॄणां रजतमभीष्टं प्रीतिवर्द्धनं ॥ ६५ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणेऽलर्कानुशासने पार्व्वणश्राद्धकल्पः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥

मदालसोवाच ॥

अतः परं शृणुष्वेमं पुत्र भक्त्या यदाहृतं ।
पितॄणां प्रीतये यद्वा वर्ज्यं वा प्रीतिकारकं ॥ १ ॥

मासं पितॄणां तृप्तिश्च हविष्यान्नेन जायते ।
मासद्वयं मत्स्यमांसैस्तृप्तिं यान्ति पितामहाः ॥ २ ॥
त्रीन्मासान् हारिणं मांसं विज्ञेयं पितृतृप्तये ।
चतुर्म्मासांस्तु पृषतिं शशस्य पिशितं पितॄन् ॥ ३ ॥
शाकुनं पञ्च वै मासान् षण्मासान् शूकरामिषं ।
छागलं सप्त वै मासानैनेयञ्चाष्टमासिकीं ॥ ४ ॥
करोति तृप्तिं नव वै रुरोर्म्मांसं न संशयः ।
गवयस्यामिषं तृप्तिं करोति दशमासिकीं ॥ ५ ॥
तथैकादशमासांस्तु ऊरभ्रं पितृतृप्तिदं ।
संवत्सरं तथा गव्यं पयः पायसमेव वा ॥ ६ ॥
वाध्रीणसामिषं लौहं कालशाकन्तथा मधु ।
दौहित्रामिषमन्यच्च यच्चान्यत् स्वकुलोद्भवैः ॥ ७ ॥
अनन्तां वै प्रयच्छन्ति तृप्तिं गौरी सुतस्तथा ।
पितॄणां नाच सन्देहो गयाश्राद्धञ्च पुत्रक ॥ ८ ॥
श्यामाकराजश्यामाकौ तद्वच्चैव प्रसातिकाः ।
नीवाराः पौष्कलाश्चैव धान्यानां पितृतृप्तये ॥ ९ ॥
यवव्रीहिसगोधूमतिला मुद्गाः ससर्षपाः ।
प्रियङ्गवः कोविदारा निष्पावाश्चातिशोभनाः ॥ १० ॥
वर्ज्या मर्कटकाः श्राद्धे राजमाषास्तथाणवः ।
विप्राषिका मसूराश्च श्राद्धकर्म्मणि गर्हिताः ॥ ११ ॥
लशुनं गृञ्जनञ्चैव पलाण्डुं पिण्डमूलकं ।
करम्भं यानि चान्यानि हीनानि रसवर्जितः ॥ १२ ॥

गान्धारिकामलाबूनि लवणान्यूषराणि च ।
आरक्ता ये च निर्यासाः प्रत्यक्लवणानि च ॥ १३ ॥
वर्ज्यान्येतानि वै श्राद्धे यच्च वाचा न शस्यते ।
यच्चोलूकोचादिना प्राप्तं पतिताद्यदुपार्जितं ॥ १४ ॥
अन्यायकन्याशुल्कोत्थं द्रव्यञ्चात्र विगर्हितं ।
दुर्गन्धि फेणिलञ्चाम्बु तथैवाल्पतरोदकं ॥ १५ ॥
न लभेद्यच्च गौस्तृप्तिं नक्तं यच्चाप्युपाहृतं ।
यन्न सर्व्वापचोत्सृष्टं यच्चाभोज्यं निपानजं ॥ १६ ॥
तद्वर्ज्यं सलिलं तात सदैव पितृकर्म्मणि ।
मार्गमाविकमौष्ट्रञ्च सर्व्वमैकशफञ्च यत् ॥ १७ ॥
माहिषञ्चामरञ्चैव धेन्वा गोश्चाप्यनिर्दशं ।
पित्र्यं मे प्रयच्छस्वेत्युक्ता यच्चाप्युपाहृतं ॥ १८ ॥
वर्जनीयं सदा सद्भिस्तत्पयः श्राद्धकर्म्मणि ।
वर्ज्या जन्तुमती रूक्षा क्षितिः प्लुष्टा तथाग्निना ॥ १९ ॥
अनिष्टदुष्टशब्दोग्रदुर्गन्धा चाच कर्म्मणि ।
कुलापमानकाः श्राद्धे व्यायुज्य कुलहिंसकाः ॥ २० ॥
नग्नाः पातकिनश्चैव हन्युर्दृष्ट्या पितृक्रियां ।
अपमानपविद्धश्च कुक्कुटो ग्रामशूकरः ॥ २१ ॥
श्वा चैव हन्ति श्राद्धानि यातुधानाश्च दर्शनात् ।
तस्मात्सुसंवृतो दद्यात्तिलैश्चावकिरन्महीं ॥ २२ ॥
एवं रक्षा भवेच्छ्राद्धे कृता तातोभयोरपि ।
श्वावसूतकसंस्पृष्टं दीर्घरोगिभिरेव च ॥ २३ ॥

पतितैर्म्मलिनैश्चैव न पुष्णाति पितामहान् ।
वर्जनीयं तथा श्राद्धे तथोदक्याश्च दर्शनं ॥ २४ ॥
मुण्डशौण्डसमाभ्यासो यजमानेन चादरात् ।
केशकीटावपन्नञ्च तथाश्वभिरवेक्षितं ॥ २५ ॥
पूति पर्य्युषितञ्चैव वार्त्ताक्यभिषवांस्तथा ।
वर्जनीयानि वै श्राद्धे यच्च वस्त्रानिलाहतं ॥ २६ ॥
श्रद्धया परया दत्तं पितॄणां नामगोत्रतः ।
यदाहारास्तु ते जातास्तदाहारत्वमेति तत् ॥ २७ ॥
तस्मात् श्रद्धावता पात्रे यच्छस्तं पितृकर्म्मणि ।
यथावच्चैव दातव्यं पितॄणां तृप्तिमिच्छता ॥ २८ ॥
योगिनश्च सदा श्राद्धे भोजनीया विपश्चिता ।
योगाधारा हि पितरस्तस्मात्तान् पूजयेत् सदा ॥ २९ ॥
ब्राह्मणानां सहस्रेभ्यो योगी त्वग्राशनो यदि ।
यजमानञ्च भोक्तृंश्च नौरिवाम्भसि तारयेत् ॥ ३० ॥
पितृगाथास्तथैवाच गीयन्ते ब्रह्मवादिभिः ।
या गीताः पितृभिः पूर्व्वमैलस्यासीन्महीपतेः ॥ ३१ ॥
कदा नः सन्ततावग्रः कस्यचिद्भविता सुतः ।
यो योगिभुक्तशेषान्नो भुवि पिण्डं प्रदास्यति ॥ ३२ ॥
गयायामथवा पिण्डं खड्गमांसं महाहविः ।
कालशाकं तिलाढ्यं वा कृसरं मासतृप्तये ॥ ३३ ॥
वैश्वदेवञ्च सौम्यञ्च खड्गमांसं परं हविः ।
विषाणवर्ज्यखड्गाख्या आसूर्य्यञ्चाप्नुवामहे ॥ ३४ ॥

दद्यात् श्राद्धं चयोदश्यां मघासु च यथाविधि ।
मधुसर्पिःसमायुक्तं पायसं दक्षिणायने ॥ ३५ ॥
तस्मात् सम्पूजयेत् भक्त्या स्वपितॄन् पुत्र मानवः ।
कामानभीप्सन् सकलान् पापाच्चात्मविमोचनं ॥ ३६ ॥
वसून् रुद्रांस्तथादित्यान्नक्षत्रग्रहतारकाः ।
प्रीणयन्ति मनुष्याणां पितरः श्राद्धतर्पिताः ॥ ३७ ॥
आयुः प्रज्ञां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च ।
प्रयच्छन्ति तथा राज्यं पितरः श्राद्धतर्पिताः ॥ ३८ ॥
एतत्ते पुत्र कथितं श्राद्धकर्म्म यथोदितं ।
काम्यानां श्रूयतां वत्स श्राद्धानां तिथिकीर्त्तनं ॥ ३९ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे श्राद्धकल्पः ॥ ३२ ॥

अथ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

मदालसोवाच ॥

प्रतिपद्धनलाभाय द्वितीया द्विपदप्रदा ।
वरार्थिनी तृतीया तु चतुर्थी शत्रुनाशिनी ॥ १ ॥
श्रियं प्राप्नोति पञ्चम्यां षष्ठ्यां पूज्यो भवेन्नरः ।
गणाधिपत्यं सप्तम्यामष्टम्यां वृद्धिमुत्तमां ॥ २ ॥
स्त्रियो नवम्यां प्राप्नोति दशम्यां पूर्णकामतां ।
वेदांस्तथाप्नुयात् सर्व्वानेकादश्यां क्रियापरः ॥ ३ ॥

द्वादश्यां जयलाभञ्च प्राप्नोति पितृपूजकः ।
प्रजां मेधां पशुं दृष्टिं स्वातन्त्र्यं पुष्टिमुत्तमां ॥ ४ ॥
दीर्घमायुरथैश्वर्य्यं कुर्व्वाणस्तु त्रयोदशीं ।
अवाप्नोति न सन्देहः श्राद्धं श्रद्धापरो नरः ॥ ५ ॥
यथा संभावितान्नेन श्राद्धसम्पत्समन्वितः ।
युवानः पितरो यस्य मृताः शस्त्रेण वा हताः ॥ ६ ॥
तेन कार्य्यं चतुर्दश्यां तेषां प्रीतिमभीप्सता ।
श्राद्धं कुर्व्वन्नमावस्यां यत्नेन पुरुषः शुचिः ॥ ७ ॥
सर्व्वान् कामानवाप्नोति स्वर्गञ्चानन्तमश्नुते ।
कृत्तिकासु पितॄनर्च्च्य स्वर्गमाप्नोति मानवः ॥ ८ ॥
अपत्यकामो रोहिण्यां सौम्ये चौजस्वितां लभेत् ।
शौर्य्यमार्द्रासु चाप्नोति क्षेचादि च पुनर्व्वसौ ॥ ९ ॥
पुष्टिं पुष्ये सदाभ्यर्च्च्य अश्लेषासु वरान् सुतान् ।
मघासु स्वजनश्रेष्ठं सौभाग्यं फल्गुणीषु च ॥ १० ॥
प्रदानशीलो भवति सापत्यश्चोत्तरासु च ।
प्रयाति श्रेष्ठतां सत्यं हस्ते श्राद्धप्रदो नरः ॥ ११ ॥
रूपयुक्तश्च चित्रासु तथापत्यान्यवाप्नुयात् ।
वाणिज्यलाभदा स्वातिर्विशाखा पुत्रकामदा ॥ १२ ॥
कुर्व्वन्तश्चानुराधासु लभन्ते चक्रवर्त्तितां ।
आधिपत्यञ्च ज्येष्ठासु मूले चारोग्यमुत्तमं ॥ १३ ॥
आषाढासु यशःप्राप्तिरुत्तरासु विशोकता ।
श्रवणे च शुभान् लोकान् धनिष्ठासु धनं महत् ॥ १४ ॥

वेदवित्त्वमभिजिति भिषक्सिद्धिन्तु वारुणे ।
अजाविकं प्रौष्ठपदे विन्देद्गावांस्तथोत्तरे ॥ १५ ॥
रेवतीषु तथा कुप्यमश्विनीषु तुरङ्गमान् ।
श्राद्धं कुर्व्वंस्तथाप्नोति भरणीष्वायुरुत्तमं ॥
तस्मात् काम्यानि कुर्व्वीत ऋक्षेष्वेतेषु तत्त्ववित् ॥ १६

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे काम्यश्राद्धफलकथनं ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

मदालसोवाच ॥

एवं पुत्र गृहस्थेन देवताः पितरस्तथा ।
संपूज्या हव्यकव्याभ्यामन्नेनातिथिबान्धवाः ॥ १ ॥
भृतानि भृत्याः सकलाः पशुपक्षिपिपीलिकाः ।
भिक्षवो याचमानाश्च ये चान्ये वसता गृहे ॥ २ ॥
सदाचारवता तात साधुना गृहमेधिना ।
पापं भुङ्क्ते समुल्लङ्घ्य नित्यनैमित्तिकीः क्रियाः ॥ ३ ॥

अलर्क उवाच

कथितं मे त्वया मातर्नित्यं नैमित्तिकञ्च यत् ।
नित्यनैमित्तिकञ्चैव त्रिविधं कर्म्म पौरुषं ॥ ४ ॥
सदाचारमहं श्रोतुमिच्छामि कुलनन्दिनि ।
यत् कुर्व्वन् सुखमाप्नोति परत्रेह च मानवः ॥ ५

मदालसोवाच ॥

गृहस्थेन सदा कार्य्यमाचारपरिपालनं ।
नाचारविहीनस्य सुखमत्र परत्र वा ॥ ६ ॥
यज्ञदानतपांसीह पुरुषस्य न भूतये ।
भवन्ति यः सदाचारं समुल्लङ्घ्य प्रवर्त्तते ॥ ७ ॥
दुराचारो हि पुरुषो नेहायुर्विन्दते महत् ।
कार्य्यो यत्नः सदाचारे आचारो हन्त्यलक्षणं ॥ ८ ॥
तस्य स्वरूपं वक्ष्यामि सदाचारस्य पुत्रक ।
तन्ममैकमनाः श्रुत्वा तथैव परिपालय ॥ ९ ॥
त्रिवर्गसाधने यत्नः कर्त्तव्यो गृहमेधिना ।
तत्संसिद्धौ गृहस्थस्य सिद्धिरत्र परत्र च ॥ १० ॥
पादेनार्थस्य पारक्यं कुर्य्यात् सञ्चयमात्मवान् ।
अर्द्धेन चात्मभरणन्नित्यनैमित्तिकान्वितं ॥ ११ ॥
पादञ्चात्मार्थमायस्य मूलभूतं विवर्द्धयेत् ।
एवमाचरतः पुत्र अर्थः साफल्यमर्हति ॥ १२ ॥
तद्वत् पापनिषेधार्थं धर्म्मः कार्य्यो विपश्चिता ।
परत्रार्थं तथैवान्यः काम्योऽत्रैव फलप्रदः ॥ १३ ॥
प्रत्यवायभयात् काम्यस्तथान्यश्चाविरोधवान् ।
द्विधा कामोऽपि गदितस्त्रिवर्गस्याविरोधतः ॥ १४ ॥
परम्परानुबन्धांश्च सर्व्वानेतान् विचिन्तयेत् ।
विपरीतानुबन्धांश्च धर्म्मादींस्तान् शृणुष्व मे ॥ १५ ॥
धर्म्मो धर्म्मानुबन्धार्थो धर्म्मो नात्मार्थबाधकः ।

उभाभ्याञ्च द्विधा कामस्तेन तौ च द्विधा पुनः ॥ १६ ॥
ब्राह्मे मुहूर्त्ते बुध्येत धर्म्मार्थौ चापि चिन्तयेत् ।
समुत्थाय तथाचम्य प्राङ्मुखो नियतः शुचिः ॥ १७ ॥
पूर्व्वां सन्ध्यां सनक्षत्रां पश्चिमां सदिवाकरां ।
उपासीत यथान्यायं नैनां जह्यादनापदि ॥ १८ ॥
असत्प्रलापमनृतं वाक्पारुष्यञ्च वर्जयेत् ।
असच्छास्त्रमसद्वादमसत्सेवाञ्च पुत्रक ॥ १९ ॥
सायं प्रातस्तथा होमं कुर्व्वीत नियतात्मवान् ।
नोदयास्तमने बिम्बमुदीक्षेत विवस्वतः ॥ २० ॥
केशप्रसाधनादर्शदर्शनं दन्तधावनं ।
पूर्व्वाह्ण एव कार्य्याणि देवतानाञ्च तर्पणं ॥ २१ ॥
ग्रामावसथतीर्थानां क्षेत्राणाञ्चैव वर्त्मनि ।
विण्मूत्रं नानुतिष्ठेत न कृष्टे न च गोव्रजे ॥ २२ ॥
नग्नां परस्त्रियं नेक्षेन्न पश्येदात्मनः शकृत् ।
उदक्या दर्शनं स्पर्शो वर्ज्यं संभाषणन्तथा ॥ २३ ॥
नाप्सु मूत्रं पुरीषं वा मैथुनं वा समाचरेत् ।
नाधितिष्ठेच्छकृन्मूत्रकेशभस्मकपालिकाः ॥ २४ ॥
तुषाङ्गारास्थिशीर्ष्माणि रज्जुवस्त्रादिकानि च ।
नाधितिष्टेत्तथा प्राज्ञः पथि चैवन्तथा भुवि ॥ २५ ॥
पितृदेवमनुष्याणां भूतानाञ्च तथार्च्चनं ।
कृत्वा विभवतः पश्चाद्गृहस्थो भोक्तुमर्हति ॥ २६ ॥
प्राङ्मुखोदङ्मुखोवापि स्वाचान्तो वाग्यतः शुचिः ।

भुञ्जीतान्नञ्च तच्चित्तो ह्यान्तर्जानुः सदा नरः ॥ २७ ॥
उपघाताहते दोषं नान्यस्योदीरयेद्बुधः ।
प्रत्यक्षलवणं वर्ज्यमन्नमत्युष्णमेव च ॥ २८ ॥
न गच्छन्न च तिष्ठन् वै विण्मूत्रोत्सर्गमात्मवान् ।
कुर्वीत नैव चाचामन् यत् किञ्चिदपि भक्षयेत् ॥ २९ ॥
उच्छिष्टो नालपेत् किञ्चित् स्वाध्यायञ्च विवर्जयेत् ।
गां ब्राह्मणं तथा चाग्निं स्वमूर्द्धानञ्च न स्पृशेत् ॥ ३० ॥
न च पश्येद्रविं नेन्दुं न नक्षत्राणि कामतः ।
भिन्नामनं तथा शय्यां भाजनञ्च विवर्जयेत् ॥ ३१ ॥
गुरूणामासनं देयमभ्युत्थानादिसत्कृतं ।
अनुकूलं तथालापमभिवादनपूर्व्वकं ॥ ३२ ॥
तथानुगमनं कुर्य्यात् प्रतिकूलं न संजपेत् ।
नैकवस्त्रश्च भुञ्जीत न कुर्य्याद्देवतार्च्चनं ॥ ३३ ॥
न वाहयेद्विजान्नाग्नौ मेहं कुर्वीत बुद्धिमान् ।
स्नायीत न नरो नग्नो न शयीत कदाचन ॥ ३४ ॥
न पाणिभ्यामुभाभ्याञ्च कण्डूयेत शिरस्तथा ।
न चाभीक्ष्णं शिरःस्नानं कार्य्यं निष्कारणं नरैः ॥ ३५ ॥
शिरःस्नातश्च तैलेन नाङ्गं किञ्चिदपि स्पृशेत् ।
अनध्यायेषु सर्व्वेषु स्वाध्यायञ्च विवर्जयेत् ॥ ३६ ॥
ब्राह्मणानिलगोसूर्य्यान्न मेहेत कदाचन ।
उदङ्मुखो दिवा रात्रावुत्सर्गं दक्षिणामुखः ॥ ३७ ॥
आबाधासु यथाकामं कुर्य्यान्मूत्रपुरीषयोः ।

दुष्कृतं न गुरोर्ब्रूयात् कृत्वं चैनं प्रसादयेत् ॥ ३८ ॥
परिवादं न शृणुयादन्येषामपि कुर्व्वतां ।
पन्था देयो ब्राह्मणानां राज्ञो दुःखातुरस्य च ॥ ३९ ॥
विद्याधिकस्य गुर्व्विण्या भारार्त्तस्य यवीयसः ।
मूकान्धबधिराणाञ्च मत्तस्योन्मत्तकस्य च ॥ ४० ॥
पुंश्चल्याः कृतवैरस्य बालस्य पतितस्य च ।
देवालयं चैत्यतरुं तथैव च चतुष्पथं ॥ ४१ ॥
विद्याधिकं गुरुं देवं बुधः कुर्य्यात् प्रदक्षिणं ।
उपानद्वस्त्रमाल्यादि धृतमन्यैर्न धारयेत् ॥ ४२ ॥
उपवीतमलङ्कारं करकञ्चैव वर्जयेत् ।
चतुर्दश्यान्तथाष्टम्यां पञ्चदश्याञ्च पर्व्वसु ॥ ४३ ॥
तैलाभ्यङ्गं तथा भोगं योषितञ्च विवर्जयेत् ।
न क्षिप्तपादजङ्घश्च प्राज्ञस्तिष्ठेत् कदाचन ॥ ४४ ॥
न चापि विक्षिपेत् पादौ पादं पादेन नाक्रमेत् ।
मर्म्माभिघातमाक्रोशं पैशुन्यञ्च विवर्जयेत् ॥ ४५ ॥
दम्भाभिमानतोष्णानि न कुर्व्वीत विचक्षणः ।
मूर्खोन्मत्तव्यसनिनो विरूपान्मायिनस्तथा ॥ ४६ ॥
न्यूनाङ्गांश्चाधिकाङ्गांश्च नोपहासैर्विदूषयेत् ।
परस्य दण्डं नोद्यच्छेच्छिक्षार्थं पुत्रशिष्ययोः ॥ ४७ ॥
तद्वन्नोपविशेत् प्राज्ञः पादेनाक्रम्य चासनं ।
संयावं कृषरं मांसं नात्मार्थमुपसाधयेत् ॥ ४८ ॥
सायं प्रातश्च भोक्तव्यं कृत्वा चातिथिपूजनं ।

प्राङ्मुखोदङ्मुखोवापि वाग्यतो दन्तधावनं ॥ ४९ ॥
कुर्व्वीत सततं वत्स वर्ज्जयेद्वर्ज्यवीरुधः ।
नोदक्शिराः स्वपेज्जातु न च प्रत्यक्शिरा नरः ॥ ५० ॥
शिरस्यगस्त्यमास्थाय शयीताथ पुरन्दरं ।
न तु गन्धवतीष्वप्सु स्नायीत न तथा निशि ॥ ५१ ॥
उपरागे परं स्नानमृते दिनमुदाहृतं ।
अपमृज्यान्न चास्नातो गात्राण्यम्बरपाणिभिः ॥ ५२ ॥
न चापि धूनयेत्केशान् वाससी न च धूनयेत् ।
नानुलेपनमाद्याद्स्नातः कर्हिचिद्बुधः ॥ ५३ ॥
न चापि रक्तवासाः स्याच्चित्रासितधरोऽपि वा ।
न च कुर्य्याद्विपर्य्यासं वासमोर्नापि भूषणे ॥ ५४ ॥
वर्ज्यञ्च विदशं वस्त्रमत्यन्तोपहतञ्च यत् ।
केशकीटावपन्नञ्च क्षुमं श्वभिरवेक्षितं ॥ ५५ ॥
अवलीढावपन्नञ्च सारोद्वरणदूषितं ।
पृष्ठमांसं दृथामांसं वर्ज्यमांसञ्च पुच्छक ॥ ५६ ॥
न भक्षयीत सततं प्रत्यक्षलवणानि च ।
वर्ज्यं चिरोषितं पुच्छ भक्तं पर्य्युषितञ्च यत् ॥ ५७ ॥
पिष्टशाकेक्षुपयसां विकारान्नृपनन्दन ।
तथा मांसविकारांश्च ते च वर्ज्याश्चिरोषिताः ॥ ५८ ॥
उदयास्तमने भानोः शयनञ्च विवर्जयेत् ।
नास्नातो नैव संविष्टो न चैवान्यमना नरः ॥ ५९ ॥
न चैव शयने नोव्व्यामुपविष्टो न शब्दवत् ।

न चैकवस्त्रो न वदन् प्रेक्षतामप्रदाय च ॥ ६० ॥
भुञ्जीत पुरुषः स्नातः सायं प्रातर्यथाविधि ।
परदारा न गन्तव्याः पुरुषेण विपश्चिता ॥ ६१ ॥
इष्टापूर्त्तायुषां हन्त्री परदारगतिर्नृणां ।
न ह्येतृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते ॥ ६२ ॥
यादृशं पुरुषस्येह परदाराभिमर्षणं ।
देवार्च्चनाग्निकार्य्याणि तथा गुर्व्वभिवादनं ॥ ६३ ॥
कुर्व्वीत सम्यगाचम्य तद्वदन्नभुजिक्रियां ।
अफेनाभिरगन्धाभिरङ्गिरच्छाभिरादरात् ॥ ६४ ॥
आचामेत् पुञ्ज पुण्याभिः प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा
अन्तर्जलादावसथाद्वल्मीकान्मूषिकस्थलात् ॥ ६५ ॥
कृतशौचावशिष्टाश्च वर्जयेत् पञ्च वै मृदः ।
प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च समभ्युक्ष्य समाहितः ॥ ६६ ॥
अन्तर्जानुस्तथाचामेच्छिश्चतुर्व्वा पिवेदपः ।
परिमृज्य द्विरास्यान्तं खानि मूर्द्धानमेव च ॥ ६७ ॥
सम्यगाचम्य तोयेन क्रियां कुर्व्वीत वै शुचिः ।
देवतानामृषीणाञ्च पितृणाञ्चैव यत्नतः ॥ ६८ ॥
समाहितमना भूत्वा कुर्व्वीत सततं नरः ।
क्षुत्त्वा निष्ठीव्य वासश्च परिधायाचमेद्बुधः ॥ ६९ ॥
क्षुतेऽवलिढे वान्ते च तथा निष्ठीवनादिषु ।
कुर्य्यादाचमनं स्पर्शं गोपृष्ठस्यार्कदर्शनं ॥ ७० ॥
कुर्व्वीतालम्बनं चापि दक्षिणश्रवणस्य वै ।

यथा विभवतो ह्येतत् पूर्व्वाभावे ततः परं ॥ ७१ ॥
अविद्यमाने पूर्व्वोक्ते उत्तरप्राप्तिरिष्यते ।
न कुर्य्याद्दन्तसङ्घर्षं नात्मनो देहताडनं ॥ ७२ ॥
स्वप्नाध्ययनभोज्यानि सन्धययोश्च विवर्जयेत् ।
सन्ध्यायां मैथुनञ्चापि तथा प्रस्थानमेव च ॥ ७३ ॥
पूर्व्वाह्णे तात देवानां मनुष्याणाञ्च मध्यमे ।
भक्त्या तथापराह्णे च कुर्व्वीत पितृपूजनं ॥ ७४ ॥
शिरःस्नातश्च कुर्व्वीत दैवं पैत्र्यमथापि वा ।
प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि श्मश्रुकर्म्म च कारयेत् ॥ ७५ ॥
व्यङ्गिनीं वर्जयेत् कन्यां कुलजामपि रोगिणीं ।
विकृतां पिङ्गलाञ्चैव वाचाटां सर्व्वदूषितां ॥ ७६ ॥
अव्यङ्गीं सौम्यनासाञ्च सर्व्वलक्षणलक्षितां ।
तादृशीमुद्वहेत् कन्यां श्रेयःकामो नरः सदा ॥ ७७ ॥
उद्वहेत् पितृमाचोश्च सप्तमीं पञ्चमीन्तथा ।
रक्षेद्दारान् त्यजेदीर्षां दिवा च स्वप्नमैथुने ॥ ७८ ॥
परोपतापकं कर्म्म जन्तुपीडाञ्च वर्जयेत् ।
उदक्या सर्व्ववर्णानां वर्ज्या रात्रिचतुष्टयं ॥ ७९ ॥
स्त्रीजन्मपरिहारार्थं पञ्चमीमपि वर्जयेत् ।
ततः षष्ठ्यां व्रजेद्रात्र्यां श्रेष्ठा युग्मासु पुत्रक ॥ ८० ॥
युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।
तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेत सदा नरः ॥ ८१ ॥
विधर्म्मिणोऽह्नि पूर्व्वाख्ये सन्ध्याकाले च षण्ढकाः ।

क्षुरकर्म्मणि वान्ते च स्त्रीसम्भोगे च पुच्चक ॥ ८२ ॥
स्नायीत चेलवान् प्राज्ञः कटभूमिमुपेत्य च ।
देववेदद्विजातीनां साधुसत्यमहात्मनां ॥ ८३ ॥
गुरोः पतिव्रतानाञ्च तथा यज्वितपस्विनां ।
परिवादं न कुर्व्वीत परिहासञ्च पुच्चक ॥ ८४ ॥
कुर्व्वतामविनीतानां न श्रोतव्यं कथञ्चन ।
नोत्कृष्टशय्यासनयोर्न्नापकृष्टस्य चारुहेत् ॥ ८५ ॥
न चामङ्गल्यवेशः स्यान्न चामङ्गल्यवाग्भवेत् ।
धवलाम्बरसंवीतः सितपुष्पविभूषितः ॥ ८६ ॥
नोद्भूतोन्मत्तमूढैश्च नाविनीतैश्च पण्डितः ।
गच्छेन्मैत्रीं न चाशीलैर्न च चौर्य्यादिदूषितैः ॥ ८७ ॥
न चातिव्ययशीलैश्च न लुब्धैर्नापि वैरिभिः ।
न बन्धकीभिर्न न्यूनैर्बन्धकीपतिभिस्तथा ॥ ८८ ॥
मार्द्धं न बलिभिः कुर्य्यान्न च न्यूनैर्न निन्दितैः ।
न सर्व्वशङ्किभिर्न्नित्यं न च दैवपरैर्नरैः ॥ ८९ ॥
कुर्व्वीत साधुभिर्मैत्रीं सदाचारावलम्बिभिः ।
प्राज्ञैरपिशुनैः शक्तैः कर्म्मण्युद्योगभागिभिः ॥ ॥ ९० ॥
सुहृद्दीक्षितभूपालस्नातकश्वशुरैः सह ।
ऋत्विगादीन् षडर्घार्हानर्च्चयेच्च गृहागतान् ॥ ९१ ॥
यथा विभवतः पुच्च द्विजान् संवत्सरोषितान् ।
अर्च्चयेन्मधुपर्क्केण यथाकालमतन्द्रितः ॥ ९२ ॥
तिष्ठेच्च शासने तेषां श्रेयस्कामो द्विजोत्तमः ।

न च तान् विवदेद्वीमानाकुष्टश्चापि तैः सदा ॥ ९३ ॥
सम्यग्गृहार्च्चनं कृत्वा यथास्थानमनुक्रमात् ।
सम्पूजयेत्ततो वह्निं दद्याच्चैवाहुतीः क्रमात् ॥ ९४ ॥
प्रथमां ब्रह्मणे दद्यात् प्रजानां पतये ततः ।
तृतीयाच्चैव गुह्येभ्यः कश्यपाय तथापरां ॥ ९५ ॥
ततोऽनुमतये दत्त्वा दद्याद्गृहवलिन्ततः ।
पूर्व्वाख्यातं मया यत्ते नित्यकर्म्मक्रियाविधौ ॥ ९६ ॥
वैश्वदेवन्ततः कुर्य्याद्बलयस्तच्च मे शृणु ।
यथास्थानविभागन्तु देवानुद्दिश्य वै पृथक् ॥ ९७ ॥
पर्ज्जन्याय धरित्रीणां दद्याच्च माणके चयं ।
वायवे च प्रतिदिशं दिग्भ्यः प्राच्यादितः क्रमात् ॥ ९८ ॥
ब्रह्मणे चान्तरीक्षाय सूर्य्याय च यथाक्रमं ।
विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो विश्वभूतेभ्य एव च ॥ ९९ ॥
उषसे भूतपतये दद्याच्चोत्तरतस्ततः ।
स्वधा नम इतीत्युक्ता पितृभ्यश्चापि दक्षिणे ॥ १०० ॥
कृत्वापसव्यं वायव्यां यच्चैतत्तेति भाजनात् ।
अन्नावशेषमिच्छन् वै तोयं दद्याद्यथाविधि ॥ १०१ ॥
ततोऽन्नाग्रं समुद्धृत्य हन्तकारोपकल्पनं ।
यथाविधि यथान्यायं ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥ १०२ ॥
कुर्य्यात् कर्म्माणि तीर्थेन स्वेन स्वेन यथाविधि ।
देवादीनान्तथा कुर्य्याद्ब्राह्मेणाचमनक्रियां ॥ १०३ ॥
अङ्गुष्ठोत्तरतो रेखा पाणेर्या दक्षिणस्य तु ।

एतद्ब्राह्ममिति ख्यातं तीर्थमाचमनाय वै ॥ १०४ ॥
तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोरन्तः पैत्र्यं तीर्थमुदाहृतं ।
पितृणां तेन तोयादि दद्यान्नान्दीमखादृते ॥ १०५ ॥
अङ्गुल्यग्रे तथा दैवं तेन दिव्यक्रियाविधिः ।
तीर्थं कनिष्ठिकामूले कायं तेन प्रजापतेः ॥ १०६ ॥
एवमेभिः सदा तीर्थैर्देवानां पितृभिः सह ।
सदा कार्य्याणि कुर्व्वीत नान्यतीर्थेन कर्हिचित् ॥ १०७ ॥
ब्राह्मेणाचमनं शस्तं पित्र्यं पैत्र्येण सर्व्वदा ।
दैवतीर्थेन देवानां प्राजापत्यं निजेन च ॥ १०८ ॥
नान्दीमुखानां कुर्व्वीत प्राज्ञः पिण्डोदकक्रियां ।
प्राजापत्येन तीर्थेन यच्च किञ्चित् प्रजापतेः ॥ १०९ ॥
युगपज्जलमग्निञ्च बिभृयान्न विचक्षणः ।
गुरुदेवान् प्रति तथा न च पादौ प्रसारयेत् ॥ ११० ॥
नाचक्षीत धयन्तीं गां जलं नाञ्जलिना पिबेत् ।
शौचकालेषु सर्व्वेषु गुरुष्वल्पेषु वा पुनः ॥ १११ ॥
न विलम्बेत शौचार्थं न मुखेनानलं धमेत् ।
तच्च पुच्च न वक्तव्यं यच्च नास्ति चतुष्टयं ॥ ११२ ॥
ऋणप्रदाता वैद्यश्च श्रोत्रियः सजला नदी ।
जिताभिचो नृपो यच्च बलवान् धर्म्मतत्परः ॥ ११३ ॥
तच्च नित्यं वसेत् प्राज्ञः कुतः कुन्नृपतौ सुखं ।
यच्चाप्रधृष्यो नृपतिर्यच्च शस्यवती मही ॥ ११४ ॥
पौराः सुसंयता यच्च सततं न्यायवर्त्तिनः ।

यत्रामत्सरिणो लोकास्तत्र वासः सुखोदयः ॥ ११५ ॥
यस्मिन् कृषीबला राष्ट्रे प्रायशो नातिभोगिनः ।
यत्रौषधान्यशेषाणि वसेत्तत्र विचक्षणः ॥ ११६ ॥
तत्र पुत्र न वस्तव्यं यत्रैतच्चितयं सदा ।
जिगीषुः पूर्ववैरश्च जनश्च सततोत्सवः ॥ ११७ ॥
वसेन्नित्यं सुशीलेषु सहवासिषु पण्डितः ।
इत्येतत् कथितं पुत्र मया ते हितकाम्यया ॥ ११८ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे अलर्कानुशासने सदाचाराध्यायः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥

मदालसोवाच ॥

अतःपरं शृणुष्व त्वं वर्ज्यावर्ज्यप्रतिक्रियां ।
भोज्यमन्नं पर्य्युषितं स्नेहाक्तं चिरसम्भृतं ॥ १ ॥
अस्नेहाश्चापि गोधूमयवगोरसविक्रियाः ।
शशकः कच्छपो गोधा श्वावित् खड्गोऽथ पुत्रक ॥ २ ॥
भक्ष्या ह्येते तथा वर्ज्यौ ग्रामशूकरकुक्कुटौ ।
पितृदेवादिशेषश्च श्राद्धे ब्राह्मणकाम्यया ॥ ३ ॥
प्रोक्षितञ्चौषधार्थञ्च खादन्मांसं न दुष्यति ।
शङ्खाश्मस्वर्णरूप्याणां रज्जूनामथ वाससां ॥ ४ ॥

शाकमूलफलानाञ्च तथा विदलचर्म्मणां ।
मणिवज्रप्रवालानान्तथा मुक्ताफलस्य च ॥ ५ ॥
गाचाणाञ्च मनुष्याणामम्बुना शौचमिष्यते ।
यथायसानां तोयेन ग्राव्णः संघर्षणेन च ॥ ६ ॥
सस्नेहानाञ्च भाण्डानां शुद्धिरुष्णेन वारिणा ।
सूर्पधान्याजिनानाञ्च मुषलोलूखलस्य च ॥ ७ ॥
संहतानाञ्च वस्त्राणां प्रोक्षणात् सञ्चयस्य च ।
वल्कलानामशेषाणामम्बुमृच्छौचमिष्यते ॥ ८ ॥
तृणकाष्ठौषधीनाञ्च प्रोक्षणाच्छुद्धिरिष्यते ।
आविकानां समस्तानां केशानाञ्चापि मेध्यता ॥ ९ ॥
सिद्धार्थकानां कल्केन तिलकल्केन वा पुनः ।
साम्बुना तात भवति उपघातवतां सदा ॥ १० ॥
तथा कार्पासिकानाञ्च विशुद्धिर्जलभस्मना ।
दारुदन्तास्थिशृङ्गाणां तक्षणाच्छुद्धिरिष्यते ॥ ११ ॥
पुनः पाकेन भाण्डानां पार्थिवानाञ्च मेध्यता ।
शुचिर्भैक्षं कारुहस्तः पण्यं योषिन्मुखं तथा ॥ १२ ॥
रथ्यागतमविज्ञातं दासवर्गादिनाहृतं ।
वाक्प्रशस्तं चिरातीतमनेकान्तरितं लघु ॥ १३ ॥
अतिप्रभूतं बालञ्च वृद्धातुरविचेष्टितं ।
कर्म्मान्ताङ्गारशालाश्च स्तनन्धयसुताः स्त्रियः ॥ १४ ॥
शुचिन्यश्च तथैवापः स्रवन्त्योऽगन्धबुद्बुदाः ।
भूमिर्विशुद्ध्यते कालाद्दहमार्जनगोक्रमैः ॥ १५ ॥

लेपादुल्लेखनात् सेकाद्देशसंमार्जनार्च्चनात् ।
केशकीटावपन्ने च गोघ्राते मक्षिकान्विते ॥ १६ ॥
मृदम्बुभस्मना तात प्रोक्षितव्यं विशुद्धये ।
औदुम्बराणामम्लेन क्षारेण चपुसीसयोः ॥ १७ ॥
भस्माम्बुभिश्च कांस्यानां शुद्धिः प्लावा द्रवस्य च ।
अमेध्याक्तस्य मृत्तोयैर्गन्धापहरणेन च ॥ १८ ॥
अन्येषाञ्चैव तद्द्रव्यैर्व्वर्णगन्धापहारतः ।
शुचि गोतृप्तिकृत्तोयं प्रकृतिस्थं महीगतं ॥ १९ ॥
तथा मांसञ्च चण्डालक्रव्यादादिनिपातितं ।
रथ्यागतञ्च चेलादि तात वाताच्छुचि स्मृतं ॥ २० ॥
रजोऽग्निरश्वो गौश्छाया रश्मयः पवनो मही ।
विप्रुषो मक्षिकाद्याश्च दुष्टसङ्गाददोषिणः ॥ २१ ॥
अजाश्वौ मुखतो मेध्यौ न गोर्वत्सस्य चाननं ।
मातुः प्रस्रवणे मेध्यं शकुनिः फलपातने ॥ २२ ॥
आसनं शयनं यानं नावः पथि तृणानि च ।
सोमसूर्य्यांशुपवनैः शुद्ध्यन्ते तानि पण्यवत् ॥ २३ ॥
रथ्यावसर्पणस्नानक्षुत्पानम्लानकर्म्मसु ।
आचामेत यथान्यायं वासो विपरिधाय च ॥ २४ ॥
स्पृष्टानामप्यसंसर्गैर्विरथ्याकर्द्दमाम्भसां ।
पङ्क्तेष्टरचितानाञ्च मेध्यता वायुसङ्गमात् ॥ २५ ॥
प्रभूतोपहतादन्नादग्रमुद्धृत्य सन्त्यजेत् ।
शेषस्य प्रोक्षणं कुर्य्यादाचम्याद्भिस्तथा मृदा ॥ २६ ॥

उपवासस्त्विराचन्तु दुष्टभक्ताशिनो भवेत ।
अज्ञाते ज्ञानपूर्व्वन्तु तद्दोषोपशमेन तु ॥ २७ ॥
उदक्याश्वशृगालादीन् सूतिकान्त्यावसायिनः ।
स्पृष्ट्वा स्नायीत शौचार्थं तथैव मृतहारिणः ॥ २८ ॥
नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहं स्नातः शुद्ध्यति मानवः ।
आचम्यैव तु निःस्नेहं गामालभ्यार्कमीक्ष्य वा ॥ २९ ॥
न लङ्घयेत्तथैवास्थिकण्ठीवनोद्वर्त्तनानि च ।
नोद्यानादौ विकालेषु प्राज्ञस्तिष्ठेत् कदाचन ॥ ३० ॥
न चालपेज्जनद्विष्टां वीरहीनान्तथा स्त्रियं ।
गृहादुच्छिष्टविण्मूत्रपादाम्भांसि क्षिपेद्बहिः ॥ ३१ ॥
पञ्च पिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात् परवारिणि ।
स्नायीत देवखातेषु गङ्गाह्रदसरित्सुच ॥ ३२ ॥
देवतापितृसच्छास्त्रयज्ञमन्त्रादिनिन्दकैः ।
कृत्वा तु स्पर्शनालापं शुद्ध्येतार्कावलोकनात् ॥ ३३ ॥
अवलोक्य तथोदक्यामन्त्यजं पतितं शवं ।
विधर्म्मसूतिकाषण्डविवस्त्वान्त्यावसायिनः ॥ ३४ ॥
सूतनिर्यातकांश्चैव परदाररतांश्च ये ।
एतदेव हि कर्त्तव्यं प्राज्ञैः शोधनमात्मनः ॥ ३५ ॥
अभोज्यं सूतिकाषण्डमार्जाराखुश्वकुक्कुटान् ।
पतितावीक्षचण्डालमृतहारांश्च धर्म्मवित् ॥ ३६ ॥
संस्पृश्य शुद्ध्यते स्नानादुदक्याग्रामशूकरौ ।
तद्वच्च सूतिकाशौचदूषितौ पुरुषावपि ॥ ३७ ॥

यस्य चानुदिनं हानिर्गृहे नित्यस्य कर्म्मणः ।
यश्च ब्राह्मणसन्त्यक्तः किल्बिषी स नराधमः ॥ ३८ ॥
नित्यस्य कर्म्मणो हानिं न कुर्व्वीत कदाचन ।
तस्य त्वकरणे बन्धः केवलं मृतजन्मसु ॥ ३९ ॥
दशाहं ब्राह्मणस्तिष्ठेद्दानहोमादिवर्जितः ।
क्षत्रियो द्वादशाहञ्च वैश्यो मासार्द्धमेव च ॥ ४० ॥
शूद्रस्तु मासमासीत निजकर्म्मविवर्जितः ।
ततः परं निजं कर्म्म कुर्य्युः सर्व्वे यथोदितं ॥ ४१ ॥
प्रेताय सलिलं देयं बहिर्दग्धा तु गोचिकैः ।
प्रथमेऽह्नि चतुर्थे च सप्तमे नवमे तथा ॥ ४२ ॥
भस्मास्थिचयनं कार्य्यं चतुर्थे गोचिकैर्दिने ।
ऊर्द्ध्वं सञ्चयनात्तेषामङ्गस्पर्शो विधीयते ॥ ४३ ॥
सोदकैस्तु क्रियाः सर्व्वाः कार्य्याः सञ्चयनात्परं ।
स्पर्शएव सपिण्डानां मृताहनि तथोभयोः ॥ ४४ ॥
अन्वेकमक्षमाशस्त्वतोयोद्बन्धनवह्निषु ।
विषप्रपातादिमृते प्रायो नाशकयोरपि ॥ ४५ ॥
बाले देशान्तरस्थे च तथा प्रव्रजिते मृते ।
सद्यःशौचमथान्यैश्च त्र्यहमुक्तमशौचकं ॥ ४६ ॥
सपिण्डानां सपिण्डस्तु मृतेऽन्यस्मिन्मृतो यदि ।
पूर्व्वाशौचसमाख्यातैः कार्य्यास्त्वच दिनैः क्रियाः ॥ ४७ ॥
एष एव विधिर्दृष्टो जन्मन्यपिहि सूतके ।
सपिण्डानां सपिण्डेषु यथावत्सोदकेषु च ॥ ४८ ॥

जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचेलंतु विधीयते ।
तत्रापि यदि चान्यस्मिन् जाते जायेत चापरः ॥ ४९ ॥
तत्रापि शुद्धिरुद्दिष्टा पूर्व्वजन्मवतो दिनैः ।
दशद्वादशमासार्द्धमाससंख्यैर्दिनैर्गतैः ॥ ५० ॥
स्वाः स्वाः कर्म्मक्रियाः कुर्य्युः सर्व्वे वर्ण्या यथाविधि ।
प्रेतमुद्दिश्य कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं ततः परं ॥ ५१ ॥
दानानि चैव देयानि ब्राह्मणेभ्यो मनीषिभिः ।
यद्यदिष्टतमं लोके यच्चापि दयितं गृहे ॥ ५२ ॥
तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ।
पूर्णैस्तु दिवसैः सृष्ट्वा सलिलं वाहनायुधं ॥ ५३ ॥
प्रतोददण्डौ च तथा सम्यग्वर्ण्याः कृतक्रियाः ।
स्ववर्णधर्म्मनिर्द्दिष्टमुपादानं तथा क्रियाः ॥ ५४ ॥
कुर्य्युः समस्ताः शुचिनः परत्रेह च भूतिदाः ।
अध्येतव्या त्रयी नित्यं भवितव्यं विपश्चिता ॥ ५५ ॥
धर्म्मतो धनमाहार्य्यं यष्टव्यञ्चापि यत्नतः ।
यच्चापि कुर्व्वतो नात्मा जुगुप्सामेति पुत्रक ॥ ५६ ॥
तत्कर्त्तव्यमशङ्केन यन्न गोप्यं महाजने ।
एवमाचरतो वत्स पुरुषस्य गृहे सतः ॥
धर्म्मार्थकामसंप्राप्त्या परत्रेह च शोभनं ॥ ५७ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणेऽत्रकानुशासने वर्ज्यावर्ज्याध्यायः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥

जड उवाच ॥

स एवमनुशिष्टः सन् माचा संप्राप्य यौवनं ।
ऋतध्वजसुतश्चक्रे सम्यग्दारपरिग्रहं ॥ १ ॥
पुत्रांश्चोत्पादयामास यज्ञैश्चाप्ययजद्विभुः ।
पितुश्च सर्व्वकालेषु चकाराज्ञानुपालनं ॥ २ ॥
ततः कालेन महता संप्राप्य चरमं वयः ।
चक्रेऽभिषेकं पुत्रस्य तस्य राज्ये ऋतध्वजः ॥ ३ ॥
भार्य्यया सह धर्म्मात्मा यियासुस्तपसे वनं ।
अवतीर्णौ महारक्षो महाभागो महीपतिः ॥ ४ ॥
मदालसा च तनयं प्राहेदं पश्चिमं वचः ।
कामोपभोगसंसर्गप्रहाणाय सुतस्य वै ॥ ५ ॥

मदालसोवाच ॥

यदा दुःखमसह्यं ते प्रियबन्धुवियोगजं ।
शत्रुबाधोद्भवं वापि वित्तनाशात्मसम्भवं ॥ ६ ॥
भवेत्तत्कुर्व्वतो राज्यं गृहधर्म्मावलम्बिनः ।
दुःखायतनभूतो हि ममत्वालम्बनो गृही ॥ ७ ॥
तदास्मात् पुत्र निष्कृष्य मद्दत्तादङ्गुलीयकात् ।
वाच्यन्ते शासनं पट्टे सूक्ष्माक्षरनिवेशितं ॥ ८ ।

जड उवाच ॥

इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै सौवर्णं साङ्गुलीयकं ।

आश्रिषश्चापि या योग्याः पुरुषस्य गृहे सतः ॥ ९ ॥
ततः कुबलयाश्वोऽसौ सा च देवी मदालसा ।
पुत्राय दत्वा तद्राज्यं तपसे काननं गतः ॥ १० ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे मदालसोपाख्यानं ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥

जड उवाच ॥

सोऽप्यलर्कौ यथान्यायं पुत्रवन्मुदिताः प्रजाः ।
पालयामास धर्म्मात्मा स्वे स्वे कर्म्मण्यवस्थिताः ॥ १ ॥
दुष्टेषु दण्डं शिष्टेषु सम्यक् च परिपालनं ।
कुर्व्वन् परां मुदं लेभे इयाज च महामखैः ॥ २ ॥
अजायन्त सुताश्चास्य महाबलपराक्रमाः ।
धर्म्मात्मानो महात्मानो विमार्गपरिपन्थिनः ॥ ३ ॥
चकार सोऽर्थं धर्म्मेण धर्म्ममर्थेन वा पुनः ।
तयोश्चैवाविरोधेन बुभुजे विषयानपि ॥ ४ ॥
एवं बहूणि वर्षाणि तस्य पालयतो महीं ।
धर्म्मार्थकामसक्तस्य जग्मुरेकमहर्यथा ॥ ५ ॥
वैराग्यं नास्य सञ्जज्ञे भुञ्जतो विषयान् प्रियान् ।
न चाप्यलमभूत्तस्य धर्म्मार्थोपार्जनं प्रति ॥ ६ ॥

तं तथा भोगसंसर्गप्रमत्तमजितेन्द्रियं ।
सुबाहुर्नाम शुश्राव भ्राता तस्य वनेचरः ॥ ७ ॥
तं बुबोधयिषुः सोऽथ चिरं ध्यात्वा महीपतिः ।
तद्वैरिसंश्रयं तस्य श्रेयोऽमन्यत भूपतेः ॥ ८ ॥
ततः स काशिभूपालमुदीर्णबलवाहनं ।
स्वराज्यं प्राप्तुमागच्छद्बहुशः शरणं कृती ॥ ९ ॥
सोऽपि चक्रे बलोद्योगमलर्कं प्रति पार्थिवः ।
दूतञ्च प्रेषयामास राज्यमस्मै प्रदीयतां ॥ १० ॥
सोऽपि नैच्छत्तदा दातुमाज्ञापूर्वं स्वधर्मवित् ।
प्रत्युवाच च तं दूतमलर्कः काशिभूभृतः ॥ ११ ॥
मामेवाभ्येत्य हार्देन याचतां राज्यमग्रजः ।
नाक्रान्त्या संप्रदास्यामि भयेनाल्पामपि क्षितिं ॥ १२ ॥
सुबाहुरपि नो याच्ञाञ्चकार मतिमांस्तदा ।
न धर्मः क्षत्रियस्येति याच्ञा वीर्यधनो हि सः ॥ १३ ॥
ततः समस्तसैन्येन काशीशः परिवारितः ।
आक्रान्तुमभ्यगाद्राष्ट्रमलर्कस्य महीपतेः ॥ १४ ॥
अनन्तरैश्च संश्लेषमभ्येत्य तदनन्तरं ।
तेषामन्यतमैर्भृत्यैः समाक्रम्यानयद्वशं ॥ १५ ॥
अपीडयंश्च सामन्तांस्तस्य राष्ट्रोपरोधनैः ।
तथा दुर्गानुपालांश्च चक्रे चाटविकान् वशे ॥ १६ ॥
कांश्चिच्चोपप्रदानेन कांश्चिद्भेदेन पार्थिवान् ।
साम्नैवान्यान् वशं निन्ये निभृतास्तस्य येऽभवन् ॥ १७ ॥

ततः सोऽल्पबलो राजा परचक्रावपीडितः ।
कोषक्षयमवापोच्चैः पुरञ्चारुध्यतारिणा ॥ १८ ॥
इत्थं सम्पीड्यमानस्तु क्षीणकोषो दिने दिने ।
विषादमागात्परमं व्याकुलत्वञ्च चेतसः ॥ १९ ॥
आर्त्तिं स परमां प्राप्य तत्संस्मराङ्गुरीयकं ।
यदुद्दिश्य पुरा प्राह माता तस्य मदालसा ॥ २० ॥
ततः स्नातः शुचिर्भूत्वा वाचयित्वा द्विजोत्तमान् ।
निष्कृष्य शासनं तस्माद्दृष्टे प्रस्फुटाक्षरं ॥ २१ ॥
तत्रैव लिखितं माचा वाचयामास पार्थिवः ।
प्रकाशपुलकाङ्गोऽसौ प्रहर्षोत्फुल्ललोचनः ॥ २२ ॥
सङ्गः सर्व्वात्मना त्याज्यः स चेत्त्यक्तुं न शक्यते ।
स सद्भिः सह कर्त्तव्यः सतां सङ्गो हि भेषजं ॥ २३ ॥
कामः सर्व्वात्मना हेयो हातुञ्चेच्छक्यते न सः ।
मुमुक्षां प्रति तत्कार्य्यं सैव तस्यापि भेषजं ॥ २४ ॥
वाचयित्वा तु बहुशो नृणां श्रेयः कथं त्विति ।
मुमुक्षयेति निश्चित्य सा च तत्सङ्गतो यतः ॥ २५ ॥
ततः स साधुसम्पर्कं चिन्तयन् पृथिवीपतिः ।
दत्ताचेयं महाभागमगच्छत् परमार्त्तिमान् ॥ २६ ॥
तं समेत्य महात्मानमकल्मषमसङ्गिनं ।
प्रणिपत्याभिसम्पूज्य यथान्यायमभाषत ॥ २७ ॥
ब्रह्मन् कुरु प्रसादं मे शरणं शरणार्थिनां ।
दुःखापहारं कुरु मे दुःखार्त्तस्यातिकामिनः ॥ २८ ॥

दत्तात्रेय उवाच ॥

दुःखापहारमद्यैव करोमि तव पार्थिव ।
सत्यं ब्रूहि किमर्थं ते दुःखं तत्पृथिवीपते ॥ २९ ॥

जड उवाच ॥

इत्युक्तश्चिन्तयामास स राजा तेन धीमता ।
त्रिविधस्यापि दुःखस्य स्थानमात्मानमेव च ॥ ३० ॥
स विमृष्य चिरं राजा पुनःपुनरुदारधीः ।
आत्मानमात्मना धीरः प्रहस्येदमथाब्रवीत् ॥ ३१ ॥
नाहमुर्वी न सलिलं न ज्योतिरनिलो न च ।
नाकाशं किन्तु शरीरं समेत्य सुखमिष्यते ॥ ३२ ॥
न्यूनातिरिक्ततां याति पञ्चकेऽस्मिन् सुखासुखं ।
यदि स्यान्मम किन्न स्यादन्यस्थेऽपि हितं मयि ॥ ३३ ॥
नित्यप्रभूतसङ्घावे न्यूनाधिक्यान्नतोन्नते ।
तथाच ममतात्यक्तो विशेषेणोपलभ्यते ॥ ३४ ॥
तन्माचावस्थिते सूक्ष्मे तृतीयांशे च पश्यतः ।
तथैव भूतसङ्घावं शरीरं किं सुखासुखं ॥ ३५ ॥
मनस्यवस्थितं दुःखं सुखं वा मानसञ्च यत् ।
यतस्ततो न मे दुःखं सुखं वा नह्यहं मनः ॥ ३६ ॥
नाहङ्कारो न च मनो बुद्धिर्नाहं यतस्ततः ।
अन्तःकरणजं दुःखं पारक्यं मम तत्कथं ॥ ३७ ॥
नाहं शरीरं न मनो यतोऽहं
पृथक् शरीरान्मनसस्तथाहं ।

तत्सन्तु चेतस्यथवापि देहे
सुखानि दुःखानि च किं ममाच ॥ ३८ ॥
राज्यस्य वाञ्छां कुरुतेऽग्रजोऽस्य
देहस्य चेत् पञ्चमयः स राशिः ।
गुणप्रवृत्त्या मम किन्नु तच
तत्स्थः स चाहच्च शरीरतोऽन्यः ॥ ३९ ॥
न यस्य हस्तादिकमप्यशेषं
मांसं न चास्थीनि शिराविभागः ।
कस्तस्य नागाश्वरथादिकोषैः
स्वल्पोऽपि सम्बन्ध इहास्ति पुंसः ॥ ४० ॥
तस्मान्न मेऽरिर्न्न च मेऽस्ति दुःखं
न मे सुखं नापि पुरं न कोषं ।
न चाश्वनागादि बलं न तस्य
नान्यस्य वा कस्य चिद्वा ममास्ति ॥ ४१ ॥
यथा घटीकुम्भकमण्डलुस्थ-
माकाशमेकं बहुधा हि दृष्टं ।
तथा सुबाहुः स च काशिपोऽहं
मन्ये च देहेषु शरीरभेदैः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे आत्मविवेकोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥

जड उवाच ॥

दत्तात्रेयं ततो विप्रं प्रणिपत्य स पार्थिवः ।
प्रत्युवाच महात्मानं प्रश्रयावनतो वचः ॥ १ ॥
सम्यक् प्रपश्यतो ब्रह्मन् मम दुःखं न किञ्चन ।
असम्यग्दर्शिनो मग्नाः सर्व्वदैवासुखार्णवे ॥ २ ॥
यस्मिन् यस्मिन्ममासक्ता बुद्धिः पुंसः प्रजायते ।
ततस्ततः समादाय दुःखान्येव प्रयच्छति ॥ ३ ॥
मार्जारभक्षिते दुःखं यादृशं गृहकुक्कुटे ।
न तादृङ्ममताशून्ये कलविङ्केऽथ मूषिके ॥ ४ ॥
सोऽहं न दुःखी न सुखी यतोऽहं प्रकृतेः परः ।
यो भूताभिभवो भूतैः सुखदुःखात्मको हि सः ॥ ५ ॥

दत्तात्रेय उवाच ॥

एवमेतन्नरव्याघ्र यथैतद्याहृतं त्वया ।
ममेति मूलं दुःखस्य न ममेति च निर्वृतेः ॥ ६ ॥
मत्प्रसादेव ते ज्ञानमुत्पन्नमिदमुत्तमं ।
ममेति प्रत्ययो येन क्षिप्तः शाल्मलितूलवत् ॥ ७ ॥
अहमित्यङ्कुरोत्पन्नो ममेति स्कन्धवान् महान् ।
गृहक्षेत्रोच्चशाखाश्च पुत्रदारादिपल्लवः ॥ ८ ॥
धनधान्यमहापत्रो नैककालप्रवर्द्धितः ।

पुण्यापुण्याग्रपुष्पश्च सुखदुःखमहाफलः ॥ ९ ॥
तच मुक्तिपथव्यापी मूढसम्पर्कसेचनः ।
विधित्साभङ्गमालाढ्यो कृत्यज्ञानमहातरुः ॥ १० ॥
संसाराध्वपरिश्रान्ता ये तच्छायां समाश्रिताः ।
भ्रान्तिज्ञानसुखाधीनास्तेषामात्यन्तिकं कुतः ॥ ११ ॥
यैस्तु सत्सङ्गपाषाणशितेन ममतातरुः ।
छिन्नो विद्याकुठारेण ते गतास्तेन वर्त्मना ॥ १२ ॥
प्राप्य ब्रह्मवनं शीतं नीरजस्कमकण्टकं ।
प्राप्नुवन्ति परां प्राज्ञा निर्वृतिं वृत्तिवर्जिताः ॥ १३ ॥
भूतेन्द्रियमयं स्थूलं न त्वं राजन्न चाप्यहं ।
न तन्मात्रं मया वाच्यं नैवान्तःकरणात्मकौ ॥ १४ ॥
कं वा पश्यामि राजेन्द्र प्रधानमिदमावयोः ।
यतः परो हि क्षेत्रज्ञः संघातो हि गुणात्मकः ॥ १५ ॥
मशकोडुम्बरेषीकामुञ्जमत्स्याम्भसां यथा ।
एकत्वेऽपि पृथग्भावस्तथा क्षेत्रात्मनोर्नृप ॥ १६ ॥

अलर्क उवाच ॥

भगवंस्त्वत्प्रसादेन ममाविर्भूतमुत्तमं ।
ज्ञानं प्रधानचिच्छक्तिविवेककरमीदृशं ॥ १७ ॥
किन्त्वत्र विषयाक्रान्ते स्थैर्य्यवत्त्वं न चेतसि ।
न चापि वेद्मि मुच्येयं कथं प्रकृतिबन्धनात् ॥ १८ ॥
कथं न भूयां भूयश्च कथं निर्गुणतामियां ।
कथञ्च ब्रह्मणैकत्वं व्रजेयं शाश्वतेन वै ॥ १९ ॥

तन्मे योगन्तथा ब्रह्मन् प्रणतायाभियाचते ।
सम्यग्ब्रूहि महाप्राज्ञ सत्सङ्गो ह्युपकृन्नृणां ॥ २० ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे प्रश्नाध्यायः ॥ ३८ ॥

ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

दत्तात्रेय उवाच ॥

ज्ञानपूर्व्वो वियोगो योऽज्ञानेन सह योगिनः ।
सा मुक्तिर्ब्रह्मणा चैक्यमनैक्यं प्राकृतैर्गुणैः ॥ १ ॥
मुक्तिर्योगात्तथा योगः सम्यग् ज्ञानान्महीपते ।
ज्ञानं दुःखोद्भवं दुःखं ममत्वासक्तचेतसां ॥ २ ॥
तस्मात् सङ्गं प्रयत्नेन मुमुक्षुः सन्त्यजेन्नरः ।
सङ्गाभावे ममेत्यस्याः ख्यातेर्हानिः प्रजायते ॥ ३ ॥
निर्म्ममत्वं सुखायैव वैराग्याद्दोषदर्शनं ।
ज्ञानादेव च वैराग्यं ज्ञानं वैराग्यपूर्व्वकं ॥ ४ ॥
तद्गृहं यच्च वसतिस्तद्भोज्यं येन जीवति ।
यन्मुक्तये तदेवोक्तं ज्ञानमज्ञानमन्यथा ॥ ५ ॥
उपभोगेन पुण्यानामपुण्यानाञ्च पार्थिव ।
कर्त्तव्यानाञ्च नित्यानामकामकरणात्तथा ॥ ६ ॥

असञ्चयादपूर्व्वस्य क्षयात् पूर्व्वार्जितस्य च ।
कर्म्मणो बन्धमाप्नोति शारीरं न पुनः पुनः ॥ ७ ॥
एतत्ते कथितं राजन् योगं चेमं निबोध मे ।
यं प्राप्य ब्रह्मणो योगी शाश्वतान्नान्यतां व्रजेत् ॥ ८ ॥
प्रागेवात्मात्मना जेयो योगिनां स हि दुर्ज्जयः ।
कुर्व्वीत तज्जये यत्नं तस्योपायं शृणुष्व मे ॥ ९ ॥
प्राणायामैर्द्दहेद्दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषं ।
प्रत्याहारेण विषयान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् ॥ १० ॥
यथा पर्व्वतधातूनां दोषा दह्यन्ति धाम्यतां ।
तथेन्द्रियकृता दोषा दह्यन्ते प्राणनिग्रहात् ॥ ११ ॥
प्रथमं साधनं कुर्य्यात् प्राणायामस्य योगवित् ।
प्राणापाननिरोधस्तु प्राणायाम उदाहृतः ॥ १२ ॥
लघुमध्योत्तरीयाख्यः प्राणायामस्त्रिधोदितः ।
तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि तदलर्क शृणुष्व मे ॥ १३ ॥
लघुर्द्वादशमात्रस्तु द्विगुणः स तु मध्यमः ।
त्रिगुणाभिस्तु मात्राभिरुत्तमः परिकीर्त्तितः ॥ १४ ॥
निमेषोन्मेषणे मात्राकालो लघ्वक्षरस्तथा ।
प्राणायामस्य सङ्ख्यार्थं स्मृतो द्वादशमात्रिकः ॥ १५ ॥
प्रथमेन जयेत् स्वेदं मध्यमेन च वेपथुं ।
विषादं हि तृतीयेन जयेद्दोषाननुक्रमात् ॥ १६ ॥
मृदुत्वं सेव्यमानास्तु सिंहशार्दूलकुञ्जराः ।
यथा यान्ति तथा प्राणो वश्यो भवति योगिनः ॥ १७ ॥

वश्यं मत्तं यथेच्छातो नागं नयति हस्तिपः ।
तथैव योगी सच्छन्दः प्राणं नयति साधितं ॥ १८ ॥
यथा हि साधितः सिंहो मृगान् हन्ति न मानवान् ।
तद्वन्निषिद्धपवनः किल्बिषं न नृणां तनुं ॥ १९ ॥
तस्माद्युक्तः सदा योगी प्राणायामपरो भवेत् ।
श्रूयतां मुक्तिफलदं तस्यावस्थाचतुष्टयं ॥ २० ॥
ध्वस्तिः प्राप्तिस्तथा संवित् प्रसादश्च महीपते ।
स्वरूपं शृणु चैतेषां कथ्यमानमनुक्रमात् ॥ २१ ॥
कर्म्मणामिष्टदुष्टानां जायते फलसंक्षयः ।
चेतसोऽपकषायत्वं यच्च सा ध्वस्तिरुच्यते ॥ २२ ॥
ऐहिकामुष्मिकान् कामान् लोभमोहात्मकान् स्वयं ।
निरुध्यास्ते सदा योगी प्राप्तिः सा सार्व्वकालिकी ॥ २३ ॥
अतीतानागतानर्थान् विप्रकृष्टतिरोहितान् ।
विजानातीन्दुसूर्य्यर्क्षग्रहाणां ज्ञानसम्पदा ॥ २४ ॥
तुल्यप्रभावस्तु यदा योगी प्राप्नोति सम्पदं ।
तदा संविदिति ख्याता प्राणायामस्य संस्थितिः ॥ २५ ॥
यान्ति प्रसादं येनास्य मनः पञ्च च वायवः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स प्रसाद इति स्मृतः ॥ २६ ॥
शृणुष्व च महीपाल प्राणायामस्य लक्षणं ।
युञ्जतश्च सदा योगं यादृग्विहितमासनं ॥ २७ ॥
पद्ममर्द्धासनञ्चापि तथा स्वस्तिकमासनं ।
आस्थाय योगं युञ्जीत कृत्वा च प्रणवं हृदि ॥ २८ ॥

समः समासनो भूत्वा संहृत्य चरणावुभौ ।
संवृतास्यस्तथैवोरू सम्यग्विष्टभ्य चाग्रतः ॥ २९ ॥
पार्ष्णिभ्यां लिङ्गवृषणावस्पृशन् प्रयतः स्थितः ।
किञ्चिदुन्नामितशिरा दन्तैर्दन्तान्न संस्पृशेत् ॥ ३० ॥
संपश्यन्नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ।
रजसा तमसो वृत्तिं सत्त्वेन रजसस्तथा ॥ ३१ ॥
सञ्छाद्य निर्म्मले सत्त्वे स्थितो युञ्जीत योगवित् ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः प्राणादीन्मन एव च ॥ ३२ ॥
निगृह्य समवायेन प्रत्याहारमुपक्रमेत् ।
यस्तु प्रत्याहरेत्कामान् सर्व्वाङ्गानीव कच्छपः ॥ ३३ ॥
सदात्मरतिरेकस्थः पश्यत्यात्मानमात्मनि ।
स वाह्याभ्यन्तरं शौचं निष्पाद्याकण्ठनाभितः ॥ ३४ ॥
पूरयित्वा बुधो देहं प्रत्याहारमुपक्रमेत् ।
प्राणायामा दश द्वौ च धारणा साभिधीयते ॥ ३५ ॥
द्वे धारणे स्मृते योगे योगिभिस्तत्त्वदृष्टिभिः ।
तथा वै योगयुक्तस्य योगिनो नियतात्मनः ॥ ३६ ॥
सर्व्वे दोषाः प्रणश्यन्ति सत्त्वश्चैवोपजायते ।
वीक्षते च परं ब्रह्म प्राकृतांश्च गुणान् पृथक् ॥ ३७ ॥
व्योमादिप्रमाणांश्च तथात्मानमकल्मषं ।
इत्थं योगी यताहारः प्राणायामपरायणः ॥ ३८ ॥
जितां जितां शनैर्भूमिमारोहेत यथा गृहं ।
दोषान् व्याधींस्तथा मोहमाक्रान्ता भूरनिर्जिता ॥ ३९ ॥

विवर्द्धयति नारोहेत्तस्माद्भूमिमनिर्जिताम् ।
प्राणानामुपसंरोधात्प्राणायाम इति स्मृतः ॥ ४० ॥
धारणेत्युच्यते चेयं धार्य्यते यन्मनो यया ।
शब्दादिभ्यः प्रवृत्तानि यदक्षाणि यतात्मभिः ॥ ४१ ॥
प्रत्याह्रियन्ते योगेन प्रत्याहारस्ततः स्मृतः ।
उपायश्चाच कथितो योगिभिः परमर्षिभिः ॥ ४२ ॥
येन व्याध्यादयो दोषा न जायन्ते हि योगिनः ।
यथा तोयार्थिनस्तोयं यन्त्रनालादिभिः शनैः ॥ ४३ ॥
आपिबेयुस्तथा वायुं पिबेद्योगी जितश्रमः ।
प्राङ्नाभ्यां हृदये चाच तृतीये च तथोरसि ॥ ४४ ॥
कण्ठे मुखे नासिकाग्रे नेत्रभ्रूमध्यमूर्द्धसु ।
किञ्च तस्मात्परस्मिंश्च धारणा परमा स्मृता ॥ ४५ ॥
दशैता धारणाः प्राप्य प्राप्नोत्यच्चरसाम्यताम् ।
नाध्मातः क्षुधितः श्रान्तो नच व्याकुलचेतनः ॥ ४६ ॥
युञ्जीत योगं राजेन्द्र योगी सिद्ध्यर्थमादृतः ।
नातिशीते नचोष्णे वै न द्वन्द्वेनानिलात्मके ॥ ४७ ॥
कालेष्वेतेषु युञ्जीत न योगं ध्यानतत्परः ।
सशब्दाग्निजलाभ्यासे जीर्णगोष्ठे चतुष्पथे ॥ ४८ ॥
शुष्कपर्णचये नद्यां श्मशाने ससरीसृपे ।
सभये कूपतीरे वा चैत्यवल्मीकसञ्चये ॥ ४९ ॥
देशेष्वेतेषु तत्त्वज्ञो योगाभ्यासं विवर्ज्जयेत् ।
सत्त्वस्यानुपपत्तौ च देशकालं विवर्ज्जयेत् ॥ ५० ॥

नासतो दर्शनं योगे तस्मात्तत्परिवर्ज्जयेत् ।
देशानेतानना दृत्य मूढत्वाद्यो युनक्ति वै ॥ ५१ ॥
विघ्नाय तस्य वै दोषा जायन्ते तन्निबोध मे ।
बाधिर्य्यं जडता लोपः स्मृतेर्मूकत्वमन्धता ॥ ५२ ॥
ज्वरश्च जायते सद्यस्तत्तदज्ञानयोगिनः ।
प्रमादाद्योगिनो दोषा यद्येते स्युश्चिकित्सितं ॥ ५३ ॥
तेषां नाशाय कर्त्तव्यं योगिनां तन्निबोध मे ।
स्निग्धां यवागूमत्युष्णां भुक्त्वा तचैव धारयेत् ॥ ५४ ॥
वातगुल्मप्रशान्त्यर्थमुदावर्त्ते तथोदरे ।
यवागूं वापि पवनं वायुग्रन्थिं प्रतिक्षिपेत् ॥ ५५ ॥
तद्वत्कल्पे महाशैलं स्थिरं मनसि धारयेत् ।
विघाते वचसो वाचं बाधिर्य्ये श्रवणेन्द्रियं ॥ ५६ ॥
यथैवाम्रफलं ध्यायेत् तृष्णार्त्तो रसनेन्द्रिये ।
यस्मिन् यस्मिन्नुजा देहे तस्मिंस्तदुपकारिणीं ॥ ५७ ॥
धारयेद्धारणामुष्णे शीतां शीते च दाहिनीं ।
कीलं शिरसि संस्थाप्य काष्ठं काष्ठेन ताडयेत् ॥ ५८ ॥
लुप्तस्मृतेः स्मृतिः सद्यो योगिनस्तेन जायते ।
द्यावापृथिव्यौ वायुग्नी व्यापिनावपि धारयेत् ॥ ५९ ॥
अमानुषात् सत्त्वजाद्या बाधास्त्वेताश्चिकित्सिताः ।
अमानुषं सत्त्वमन्तर्योगिनं प्रविशेद्यदि ॥ ६० ॥
वायुग्निधारणेनैनं देहसंस्थं विनिर्दहेत् ।
एवं सर्व्वात्मना रक्षा कार्य्या योगविदा नृप ॥ ६१ ॥

धर्म्मार्थकाममोक्षाणां शरीरं साधनं यतः ।
प्रवृत्तिलक्षणाख्यानाद्योगिनो विस्मयात्तथा ॥
विज्ञानं विलयं याति तस्माद्गोप्याः प्रवृत्तयः ॥ ६२ ॥

आलोल्यमारोग्यमनिष्ठुरत्वं
गन्धः शुभो मूत्रपुरीषमल्पं ।
कान्तिः प्रसादः स्वरसौम्यता च
योगप्रवृत्तेः प्रथमं हि चिह्नं ॥ ६३ ॥

अनुरागी जनो याति परोक्षे गुणकीर्त्तनं ।
न बिभ्यति च सत्त्वानि सिद्धेर्लक्षणमुत्तमं ॥ ६४ ॥
शीतोष्णादिभिरत्युग्रैर्यस्य बाधा न विद्यते ।
न भीतिमेति चान्येभ्यस्तस्य सिद्धिरुपस्थिता ॥ ६५ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे जडोपाख्याने योगाध्यायः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

दत्तात्रेय उवाच ॥

उपसर्गाः प्रवर्त्तन्ते दृष्टे ह्यात्मनि योगिनः ।
ये तांस्ते संप्रवक्ष्यामि समासेन निबोध मे ॥ १ ॥
काम्याः क्रियास्तथा कामान् मानुषानभिवाञ्छति ।
स्त्रियो दानफलं विद्यां मायां कुप्यं धनं दिवं ॥ २ ॥

देवत्वममरेशत्वं रसायनचयः क्रियाः ।
मरुत्प्रपतनं यत्नं जलाग्न्यावेशनन्तथा ॥ ३ ॥
श्राद्धानां सर्व्वदानानां फलानि नियमांस्तथा ।
तथोपवासात् पूर्त्ताच्च देवताभ्यर्च्चनादपि ॥ ४ ॥
तेभ्यस्तेभ्यश्च कर्म्मभ्य उपस्रष्टोऽभिवाञ्छति ।
चित्तमित्थं वर्त्तमानं यत्नाद्योगी निवर्त्तयेत् ॥ ५ ॥
ब्रह्मसङ्गि मनः कुर्व्वन्नुपसर्गात् प्रमुच्यते ।
उपसर्गैर्जितैरेभिरुपसर्गास्ततः पुनः ॥ ६ ॥
योगिनः संप्रवर्त्तन्ते सात्त्वराजसतामसाः ।
प्रातिभः श्रावणो दैवो भ्रमावर्त्तौ तथापरौ ॥ ७ ॥
पञ्चैते योगिनां योगविघ्नाय कटुकोदयाः ।
वेदार्थाः काव्यशास्त्रार्थाः विद्याशिल्पान्यशेषतः ॥ ८ ॥
प्रतिभान्ति यदस्येति प्रातिभः स तु योगिनः ।
शब्दार्थानखिलान् वेत्ति शब्दं गृह्णाति चैव यत् ॥ ९ ॥
योजनानां सहस्रेभ्यः श्रावणः सोऽभिधीयते ।
समन्ताद्वीक्षते चाष्टौ स यदा देवतोपमः ॥ १० ॥
उपसर्गन्तमप्याहुर्दैवमुन्मत्तवद्बुधाः ।
भ्राम्यते यन्निरालम्बं मनो दोषेण योगिनः ॥ ११ ॥
समस्ताचारविभ्रंशाद्भ्रमः स परिकीर्त्तितः ।
आवर्त्त इव तोयस्य ज्ञानावर्त्तो यदाकुलः ॥ १२ ॥
नाशयेच्चित्तमावर्त्त उपसर्गः स उच्यते ।
एतैर्नाश्रितयोगास्तु सकला देवयोनयः ॥ १३ ॥

उपसर्गैर्म्महाघोरैरावर्त्तन्ते पुनःपुनः ।
प्राहृत्य कम्बलं शुक्लं योगी तस्मान्मनोमयं ॥ १४ ॥
चिन्तयेत् परमं ब्रह्म कृत्वा तत्प्रवणं मनः ।
योगयुक्तः सदा योगी लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ॥ १५ ॥
सूक्ष्मास्तु धारणाः सप्त भूराद्या मुर्द्धि धारयेत् ।
धरित्रीं धारयेद्योगी तत् सौख्यं प्रतिपद्यते ॥ १६ ॥
आत्मानं मन्यते चोर्व्वीं तद्वन्यच्च जहाति सः ।
तथैवात्तु रसं सूक्ष्मं तद्वद्रूपच्च तेजसि ॥ १७ ॥
स्पर्शं वायौ तथा तद्वद्विभ्रतस्तस्य धारणां ।
व्योम्नः सूक्ष्मां प्रवृत्तिच्च शब्दं तद्वज्जहाति सः ॥ १८ ॥
मनसा सर्व्वभूतानां मनस्याविशते यदा ।
मानसीं धारणां बिभ्रन्मनः सूक्ष्मच्च जायते ॥ १९ ॥
तद्वद्बुद्धिमशेषाणां सत्त्वानामेत्य योगवित् ।
परित्यजति सम्प्राप्य बुद्धिसौक्ष्म्यमनुत्तमं ॥ २० ॥
परित्यजति सूक्ष्माणि सप्त त्वेतानि योगवित् ।
सम्यग्विज्ञाय योऽलर्क तस्यावृत्तिर्न विद्यते ॥ २१ ॥
एतासां धारणानान्तु सप्तानां सौक्ष्ममात्मवान् ।
दृष्ट्वा दृष्ट्वा ततः सिद्धिं त्यक्त्वा त्यक्त्वा परां व्रजेत् ॥ २२ ॥
यस्मिन् यस्मिंश्च कुरुते भूते रागं महीपते ।
तस्मिंस्तस्मिन् समासक्तिं संप्राप्य स विनश्यति ॥ २३ ॥
तस्माद्विदित्वा सूक्ष्माणि संसक्तानि परस्परं ।
परित्यजति यो देही स परं प्राप्नुयात् पदं ॥ २४ ॥

एतान्येव तु सन्धाय सप्त सूक्ष्माणि पार्थिव ।
भूतादीनां विरागोऽच सङ्गावज्ञस्य मुक्तये ॥ २५ ॥
गन्धादिषु समासक्तिं सम्प्राप्य स विनश्यति ।
पुनरावर्त्तते भूप स ब्रह्मापरमानुषं ॥ २६ ॥
सप्तैता धारणा योगी समतीत्य यदिच्छति ।
तस्मिंस्तस्मिंल्लयं सूक्ष्मे भूते याति नरेश्वर ॥ २७ ॥
देवानामसुराणां वा गन्धर्व्वोरगरक्षसां ।
देहेषु लयमायाति सङ्गं नाप्नोति च क्वचित् ॥ २८ ॥
अणिमा लघिमा चैव महिमा प्राप्तिरेव च ।
प्राकाम्यञ्च तथेशित्वं वशित्वञ्च तथापरं ॥ २९ ॥
यच कामावशायित्वं गुणानेतांस्तथैश्वरान् ।
प्राप्नोत्यष्टौ नरव्याघ्र परं निर्व्वाणसूचकान् ॥ ३० ॥
सूक्ष्मात्सूक्ष्मतमोऽणीयान् शीघ्रत्वं लघिमा गुणः ।
महिमाशेषपूज्यत्वात् प्राप्तिर्नाप्राप्यमस्य यत् ॥ ३१ ॥
प्राकाम्यमस्य व्यापित्वादीशित्वच्चेश्वरो यतः ।
वशित्वाद्वशिमा नाम योगिनः सप्तमो गुणः ॥ ३२ ॥
यचेच्छास्थानमप्युक्तं यच कामावशायिता ।
ऐश्वर्य्यकारणैरेभिर्योगिनः प्रोक्तमष्टधा ॥ ३३ ॥
मुक्तिसंसूचकं भूप परं निर्व्वाणमात्मनः ।
ततो न जायते नैव वर्द्धते न विनश्यति ॥ ३४ ॥
नापि क्षयमवाप्नोति परिणामं न गच्छति ।
छेदं क्लेदं तथा दाहं शोषं भूगादितो नच ॥ ३५ ॥

भूतवर्गादवाप्नोति शब्दाद्यैः ह्रियते नच ।
नचास्य सन्ति शब्दाद्यास्तद्भोक्ता तैर्न युज्यते ॥ ३६ ॥
यथाहि कनकं खण्डमपद्रव्यवदग्निना ।
दग्धदोषं द्वितीयेन खण्डेनैक्यं व्रजन्नृप ॥ ३७ ॥
न विशेषमवाप्नोति तद्वद्योगाग्निना यतिः ।
निर्दग्धदोषस्तेनैक्यं प्रयाति ब्रह्मणा सह ॥ ३८ ॥
यथाग्निरग्नौ संक्षिप्तः समानत्वमनुव्रजेत् ।
तदाख्यस्तन्मयो भूतो न गृह्येत विशेषतः ॥ ३९ ॥
परेण ब्रह्मणा तद्वत्प्राप्यैक्यं दग्धकिल्बिषः ।
योगी याति पृथग्भावं न कदाचिन्महीपते ॥ ४० ॥
यथा जलं जलेनैक्यं निक्षिप्तमुपगच्छति ।
तथात्मा साम्यमभ्येति योगिनः परमात्मनि ॥ ४१ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे योगिसिद्धिर्नामाध्यायः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

अलर्क उवाच ॥

भगवन् योगिनश्चर्यां श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
ब्रह्मवर्त्मन्यनुसरन् यद्वा योगी न सीदति ॥ १ ॥

दत्तात्रेय उवाच ॥

मानापमानौ यावेतौ प्रीत्युद्वेगकरौ नृणां ।

तावेव विपरीतार्थौ योगिनः सिद्धिकारकौ ॥ २ ॥
मानापमानौ यावेतौ तावेवाहुर्विषामृते ।
अपमानोऽमृतं तच्च मानस्तु विषमं विषं ॥ ३ ॥
चक्षुःपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् ।
सत्यपूतां वदेद्वाणीं बुद्धिपूतञ्च चिन्तयेत् ॥ ४ ॥
आतिथ्यश्राद्धयज्ञेषु देवयाचोत्सवेषु च ।
महाजनञ्च सिद्ध्यर्थं न गच्छेद्योगवित् क्वचित् ॥ ५ ॥
व्यस्ते विधूमे व्यङ्गारे सर्व्वस्मिन् भुक्तवज्जने ।
अटेत योगविद्भैक्ष्यं नतु चिष्वेव नित्यशः ॥ ६ ॥
यथैवमवमन्यन्ते जनाः परिभवन्ति च ।
तथा युक्तश्चरेद्योगी सतां वर्त्म न दूषयन् ॥ ७ ॥
भैक्ष्यञ्चरेद्गृहस्थेषु यायावरगृहेषुच ।
श्रेष्ठा तु प्रथमा चेति वृत्तिरस्योपदिश्यते ॥ ८ ॥
अथ नित्यं गृहस्थेषु शालीनेषु चरेद्यतिः ।
श्रद्धानेषु दान्तेषु श्रोत्रियेषु महात्मसु ॥ ९ ॥
अत ऊर्द्धं पुनश्चापि अदुष्टापतितेषु च ।
भैक्ष्यचर्य्या विवर्ज्जेषु जघन्या वृत्तिरिष्यते ॥ १० ॥
भैक्ष्यं यवागूं तक्रं वा पयोयावकमेव वा ।
फलं मूलं प्रियङ्गुं वा कणपिण्याकशक्तवः ॥ ११ ॥
इत्येते च शुभाहारा योगिनः सिद्धिकारकाः ।
तत्प्रयुञ्ज्यान्मुनिर्भक्त्या परमेण समाधिना ॥ १२ ॥
अपः पूर्व्वं सकृत् प्राश्य तूष्णीं भूत्वा समाहितः ।

प्राणायेति ततस्तस्य प्रथमा ह्याहुतिः स्मृता ॥ १३ ॥
अपानाय द्वितीया तु समानायेति चापरा ।
उदानाय चतुर्थी स्याद्व्यानायेति च पञ्चमी ॥ १४ ॥
प्राणायामैः पृथक् कृत्वा शेषं भुञ्जीत कामतः ।
अपः पुनः सकृत्प्राश्य आचम्य हृदयं स्पृशेत् ॥ १५ ॥
अस्तेयं ब्रह्मचर्य्यञ्च त्यागोऽलोभस्तथैव च ।
व्रतानि पञ्च भिक्षूणामहिंसापरमाणि वै ॥ १६ ॥
अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाहारलाघवं ।
नित्यस्वाध्याय इत्येते नियमाः पञ्च कीर्त्तिताः ॥ १७ ॥
सारभूतमुपासीत ज्ञानं यत्कार्य्यसाधकं ।
ज्ञानानां बहुता येयं योगविघ्नकरा हि सा ॥ १८ ॥
इदं ज्ञेयमिदं ज्ञेयमिति यस्तृषितश्चरेत् ।
अपि कल्पसहस्रेषु नैव ज्ञेयमवाप्नुयात् ॥ १९ ॥
त्यक्तसङ्गो जितक्रोधो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
विधाय बुद्ध्या द्वाराणि मनो ध्याने निवेशयेत् ॥ २० ॥
शून्येष्वेवावकाशेषु गुहासु च वनेषु च ।
नित्ययुक्तः सदा योगी ध्यानं सम्यगुपक्रमेत् ॥ २१ ॥
वाग्दण्डः कर्म्मदण्डश्च मनोदण्डश्च ते त्रयः ।
यस्यैते नियता दण्डाः स त्रिदण्डी महायतिः ॥ २२ ॥
सर्व्वमात्ममयं यस्य सदसज्जगदीदृशं ।
गुणागुणमयन्तस्य कः प्रियः को ह्यप्रियः ॥ २३ ॥
विशुद्धबुद्धिः समलोष्टकाञ्चनः

ससस्तभूतेषु च तत्समाहितः ।
स्थानं परं शाश्वतमव्ययञ्च
परं हि मत्वा न पुनः प्रजायते ॥ २४ ॥
वेदाः श्रेष्ठाः सर्व्वयज्ञक्रियाश्च
यज्ञाज्जप्यं ज्ञानमार्गश्च जप्यात् ।
ज्ञानाद्ध्यानं सङ्गरागव्यपेतं
तस्मिन् प्राप्ते शाश्वतस्योपलब्धिः ॥ २५ ॥
समाहितो ब्रह्मपरोऽप्रमादी
शुचिस्तथैकान्तरतिर्यतेन्द्रियः ।
समाप्नुयाद्योगमिमं महात्मा
विमुक्तिमाप्नोति ततः स्वयोगतः ॥ २६ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे योगिचर्य्याध्यायः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

दत्तात्रेय उवाच ॥

एवं यो वर्त्तते योगी सम्यग्योगव्यवस्थितः ।
न स व्यावर्त्तितुं शक्यो जन्मान्तरशतैरपि ॥ १ ॥
दृष्ट्वा च परमात्मानं प्रत्यक्षं विश्वरूपिणं ।
विश्वपादशिरोग्रीवं विश्वेशं विश्वभावनं ॥ २ ॥
तत्प्राप्तये महत्पुण्यमोमित्येकाक्षरं जपेत् ।

तदेवाध्ययनं तस्य स्वरूपं शृणुतः परं ॥ ३ ॥
अकारश्च तथोकारो मकारश्चाक्षरत्रयं ।
एतान्येव त्रयो मात्राः सात्त्विकाजसतामसाः ॥ ४ ॥
निर्गुणा योगिगम्यान्या चार्द्धमात्रोर्द्धसंस्थिता ।
गान्धारीति च विज्ञेया गान्धारस्वरसंश्रया ॥ ५ ॥
पिपीलिकागतिस्पर्शा प्रयुक्ता मूर्द्ध्नि लक्ष्यते ।
यथा प्रयुक्त ओङ्कारः प्रतिनिर्याति मूर्द्धनि ॥ ६ ॥
तथोङ्कारमयो योगी त्वक्षरे त्वक्षरो भवेत् ।
प्राणोधनुः शरोह्यात्मा ब्रह्म वेध्यमनुत्तमं ॥ ७ ॥
अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ।
ओमित्येतत्त्रयो वेदास्त्रयो लोकास्त्रयोऽग्नयः ॥ ८ ॥
विष्णुर्ब्रह्मा हरश्चैव ऋक्सामानि यजूंषि च ।
मात्राः सार्द्धाश्च तिस्रश्च विज्ञेयाः परमार्थतः ॥ ९ ॥
तत्र युक्तस्तु यो योगी स तल्लयमवाप्नुयात् ।
अकारस्त्वथ भूर्लोक उकारश्चोच्यते भुवः ॥ १० ॥
सव्यञ्जनो मकारश्च स्वर्लोकः परिकल्प्यते ।
व्यक्ता तु प्रथमा मात्रा द्वितीयाव्यक्तसंज्ञिता ॥ ११ ॥
मात्रा तृतीया चिच्छक्तिरर्द्धमात्रा परं पदं ।
अनेनैव क्रमेणैता विज्ञेया योगभूमयः ॥ १२ ॥
ओमित्युच्चारणात् सर्वं गृहीतं सदसद्भवेत् ।
ह्रस्वा तु प्रथमा मात्रा द्वितीया दीर्घसंयुता ॥ १३ ॥
तृतीया च प्लुतार्द्धाख्या वचसः सा न गोचरा ।

इत्येतदक्षरं ब्रह्म परमोङ्कारसंज्ञितं ॥ १४ ॥
यस्तु वेद नरः सम्यक् तथा ध्यायति वा पुनः ।
संसारचक्रमुत्सृज्य त्यक्त्वाविधबन्धनः ॥ १५ ॥
प्राप्नोति ब्रह्मणि लयं परमे परमात्मनि ।
क्षीणकर्म्मबन्धश्च ज्ञात्वा मृत्युमरिष्टतः ॥ १६ ॥
उत्क्रान्तिकाले संस्मृत्य पुनर्योगित्वमृच्छति ।
तस्मादसिद्धयोगेन सिद्धयोगेन वा पुनः ॥
ज्ञेयान्यरिष्टानि सदा येनोत्क्रान्तौ न सीदति ॥ १७ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे योगधर्म्मे ओङ्काराध्यायः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

दत्तात्रेय उवाच ॥

अरिष्टानि महाराज शृणु वक्ष्यामि तानि ते ।
येषामालोकनान्मृत्युं निजं जानाति योगवित् ॥ १ ॥
देवमार्गं ध्रुवं शुक्रं सोमच्छायामरुन्धतीं ।
यो न पश्येन्न जीवेत् स नरः संवत्सरात्परं ॥ २ ॥
अरश्मिं विम्बं सूर्य्यस्य वह्निं चैवांशुमालिनं ।
दृष्ट्वैकादशमासात्तु नरो नोर्द्ध्वं तु जीवति ॥ ३ ॥
वान्ते मूत्रपुरीषे च यः स्वर्णं रजतं तथा ।
प्रत्यक्षं कुरुते स्वप्ने जीवेत् स दशमासिकं ॥ ४ ॥

दृष्ट्वा प्रेतपिशाचादीन् गन्धर्व्वनगराणि च ।
सुवर्णवर्णान् वृक्षांश्च नव मासान् स जीवति ॥ ५ ॥
स्थूलः कृशः कृशः स्थूलो योऽकस्मादेव जायते ।
प्रकृतेश्च निवर्त्तेत तस्यायुश्चाष्टमासिकं ॥ ६ ॥
खण्डं यस्य पदं पार्ष्ण्यां पादस्याग्रे च वा भवेत् ।
पांशुकर्दमयोर्मध्ये सप्त मासान् स जीवति ॥ ७ ॥
गृध्रः कपोतः काकोलो वायसो वापि मूर्द्धनि ।
क्रव्यादो वा खगो नीलः षण्मासायुःप्रदर्शकः ॥ ८ ॥
हन्यते काकपङ्क्तीभिः पांशुवर्षेण वा नरः ।
स्वां च्छायामन्यथा दृष्ट्वा चतुः पञ्च स जीवति ॥ ९ ॥
अनभ्रे विद्युतं दृष्ट्वा दक्षिणां दिशमाश्रितां ।
राचाविन्द्रधनुश्चापि जीवितं द्विचिमासिकं ॥ १० ॥
घृते तैले तथादर्शे तोये वा नात्मनस्तनुं ।
यः पश्येदशिरस्कां वा मासादूर्द्धं न जीवति ॥ ११ ॥
यस्य वस्तसमो गन्धो गात्रे श्वसमोऽपिवा ।
तस्यार्द्धमासिकं ज्ञेयं योगिनो नृप जीवितं ॥ १२ ॥
यस्य वै स्नातमात्रस्य हृत्पादमवशुष्यते ।
पिबतश्च जलं शोषो दशाहं सोऽपि जीवति ॥ १३ ॥
सम्भिन्नो मारुतो यस्य मर्म्मस्थानानि कृन्तति ।
हृष्यते नाम्बुसंस्पर्शात् तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥ १४ ॥
ऋक्षवानरयानस्थो गायन् यो दक्षिणां दिशं ।
स्वप्ने प्रयाति तस्यापि न मृत्युः कालमिच्छति ॥ १५ ॥

रक्तकृष्णाम्बरधरा गायन्ती हसती च यं ।
दक्षिणाशान्नयेन्नारी स्वप्ने सोऽपि न जीवति ॥ १६ ॥
नग्नं क्षपणकं स्वप्ने हसमानं महाबलं ।
एकं संवीक्ष्य वलान्तं विद्यान्मृत्युमुपस्थितं ॥ १७ ॥
आमस्तकतलाद्यस्तु निमग्नं पङ्कसागरे ।
स्वप्ने पश्यत्यथात्मानं स सद्यो म्रियते नरः ॥ १८ ॥
केशाङ्गारांस्तथा भस्म भुजङ्गान्निर्जलां नदीं ।
दृष्ट्वा स्वप्ने दशाहात्तु मृत्युरेकादशे दिने ॥ १९ ॥
करालैर्विकटैः कृष्णैः पुरुषैरुद्यतायुधैः ।
पाषाणैस्ताडितः स्वप्ने सद्यो मृत्युं लभेन्नरः ॥ २० ॥
सूर्य्योदये यस्य शिवा क्रोशन्ती याति सम्मुखं ।
विपरीतं परीतं वा स सद्यो मृत्युमृच्छति ॥ २१ ॥
यस्य वै भुक्तमाचस्य हृदयं बाधते क्षुधा ।
जायते दन्तघर्षश्च स गतायुर्न संशयं ॥ २२ ॥
दीपगन्धं नयो वेत्ति चस्यत्यह्नि तथा निशि ।
नात्मानं परनेचस्थं वीक्षते न स जीवति ॥ २३ ॥
शक्रायुधं चार्द्धरात्रे दिवा यहगणन्तथा ।
दृष्ट्वा मन्येत संक्षीणमात्मजीवितमात्मवित् ॥ २४ ॥
नासिका वक्रतामेति कर्णयोर्नमनोन्नती ।
नेचञ्च वामं स्रवति यस्य तस्यायुरुद्गतं ॥ २५ ॥
आरक्ततामेति मुखं जिघ्रा वा श्यामतां यदा ।
तदा प्राज्ञो विजानीयान्मृत्युमासन्नमात्मनः ॥ २६ ॥

उष्ट्रखरासभयानेन यः स्वप्ने दक्षिणां दिशं ।
प्रयाति तच्च जानीयात् सद्योमृत्युं न संशयः ॥ २७ ॥
पिधाय कर्णौ निर्घोषं न शृणोत्यात्मसम्भवं ।
नश्यते चक्षुषोर्ज्योतिर्यस्य सोऽपि न जीवति ॥ २८ ॥
पततो यस्य वै गर्त्ते स्वप्ने द्वारं पिधीयते ।
नचोत्तिष्ठति यः स्वभ्रात्तदन्तं तस्य जीवितं ॥ २९ ॥

ऊर्द्ध्वा च दृष्टिर्न च संप्रतिष्ठा
रक्ता पुनः संपरिवर्त्तमाना ।
मुखस्य चोष्मा शुषिरच्च नाभेः
शंसन्ति पुंसामपरं शरीरं ॥ ३० ॥

स्वप्नेऽग्निं प्रविशेद्यस्तु स च निष्क्रमते पुनः ।
जलप्रवेशादपि वा तदन्तं तस्य जीवितं ॥ ३१ ॥
यश्चाभिहन्यते दुष्टैर्भूतैराचावथो दिवा ।
स मृत्युं सम्पराच्यन्ते नरः प्राप्नोत्यसंशयं ॥ ३२ ॥
स्वक्स्वममलं शुक्लं रक्तं पश्यत्यथासितं ।
यः पुमान् मृत्युमासन्नं तस्यापि हि विनिर्दिशेत् ॥ ३३ ॥
स्वभाववैपरीत्यन्तु प्रकृतेश्च विपर्य्ययः ।
कथयन्ति मनुष्याणां सदासन्नौ यमान्तकौ ॥ ३४ ॥
येषां विनीतः सततं येऽस्य पूज्यतमा मताः ।
तानेव चावजानाति तानेव च विनिन्दति ॥ ३५ ॥
देवान्नार्चयते वृद्धान् गुरून् विप्रांश्च निन्दति ।
मातापित्रोर्न सत्कारं जामातॄणां करोति च ॥ ३६ ॥

योगिनां ज्ञानविदुषामन्येषाञ्च महात्मनां ।
प्राप्ते तु काले पुरुषस्तद्विज्ञेयं विचक्षणैः ॥ ३७ ॥
योगिनां सततं यत्नादरिष्टान्यवनीपते ।
संवत्सरान्ते तज्ज्ञेयं फलदानि दिवानिशं ॥ ३८ ॥
विलोक्या विशदा चैषां फलपंक्तिः सुभीषणा ।
विज्ञाय कार्य्यो मनसि स च कालो नरेश्वर ॥ ३९ ॥
ज्ञात्वा कालञ्च तं सम्यगभयस्थानमाश्रितः ।
युञ्जीत योगी कालोऽसौ यथा नास्याफलो भवेत् ॥ ४० ॥
दृष्ट्वारिष्टं तथा योगी त्यक्त्वा मरणजं भयं ।
तत्स्वभावं तदालोक्य काले यावत्युपागतं ॥ ४१ ॥
तस्य भागे तथैवाह्नो योगं युञ्जीत योगवित् ।
पूर्व्वाह्णे चापराह्णे च मध्याह्ने चापि तद्दिने ॥ ४२ ॥
यच्च वा रजनीभागे तदरिष्टं निरीक्षितं ।
तच्चैव तावद्युञ्जीत यावत्प्राप्तं हि तद्दिनं ॥ ४३ ॥
ततस्त्यक्त्वा भयं सर्व्वं जित्वा तं कालमात्मवान् ।
तच्चैवावसथे स्थित्वा यच्च वा स्थैर्य्यमात्मनः ॥ ४४ ॥
युञ्जीत योगं निर्जित्य चीन् गुणान् परमात्मनि ।
तन्मयश्चात्मना भूत्वा चिद्वृत्तिमपि सन्त्यजेत् ॥ ४५ ॥
ततः परमनिर्व्वाणमतीन्द्रियमगोचरं ।
यद्बुद्धेर्यन्न चाख्यातुं शक्यते तत्समश्नुते ॥ ४६ ॥
एतत्सर्व्वं समाख्यातं तवालर्क यथार्थवत् ।
प्राप्स्यसे येन तद्ब्रह्म संक्षेपात्तन्निबोध मे ॥ ४७ ॥

शशाङ्करश्मिसंयोगाच्चन्द्रकान्तमणिः पयः ।
समुत्सृजति नायुक्तः सोपमा योगिनः स्मृता ॥ ४८ ॥
यच्चार्करश्मिसंयोगादर्ककान्तो हुताशनं ।
आविष्करोति नैकः सन्नुपमा सापि योगिनः ॥ ४९ ॥
पिपीलिकाखुनकुलगृहगोधाकपिञ्जलाः ।
वसन्ति स्वामिवद्गेहे ध्वस्ते यान्ति ततोऽन्यतः ॥ ५० ॥
दुःखन्तु स्वामिनो ध्वंसे तस्य तेषां न किञ्चन ।
वेश्मनो यच्च राजेन्द्र सोपमा योगसिद्धये ॥ ५१ ॥
मृद्देहिकाल्पदेहापि मुखाग्रेणाप्यणीयसा ।
करोति मृद्भारचयमुपदेशः स योगिनः ॥ ५२ ॥
पशुपक्षिमनुष्याद्यैः पचपुष्पफलान्वितं ।
वृक्षं विलूप्यमानन्तु दृष्ट्वा सिद्ध्यन्ति योगिनः ॥ ५३ ॥
रुरुशावविषाणाग्रमालक्ष्य तिलकाकृतिं ।
सह तेन विवर्द्धन्तं योगी सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ ५४ ॥
द्रवपूर्णमुपादाय पात्रमारोहतो भुवः ।
तुङ्गभङ्गं विलोक्योच्चैर्विज्ञातं किं न योगिना ॥ ५५ ॥
सर्व्वस्वे जीवनायालं निखाते पुरुषस्य या ।
चेष्टा तां तत्त्वतो ज्ञात्वा योगिनः कृतकृत्यता ॥ ५६ ॥
तद्गृहं यच्च वसति तद्भोज्यं येन जीवति ।
येन सम्पद्यते चार्थस्तत्सुखं ममताच का ॥ ५७ ॥
अभ्यर्थितोऽपि तैः कार्य्यं करोति करणैर्यथा ।
तथा बुद्ध्यादिभिर्योगी पारक्यैः साधयेत्परं ॥ ५८ ॥

जड उवाच ॥

ततः प्रणम्याचिपुच्चमलर्कः स महीपतिः ।
प्रश्रयावनतो वाक्यमुवाचातिमुदान्वितः ॥ ५८ ॥

अलर्क उवाच ॥

दिष्ट्या दैवैरिदं ब्रह्मन् पराभिभवसम्भवं ।
उपपादितमत्युग्रं प्राणसन्देहदम्भयं ॥ ६० ॥
दिष्ट्या काशिपतेर्भूरिबलसम्पत्पराक्रमः ।
यदुच्छेदादिहायातः स युष्मत्सङ्गदो मम ॥ ६१ ॥
दिष्ट्या मन्दबलश्चाहं दिष्ट्या भृत्याश्च मे हताः ।
दिष्ट्या कोषः क्षयं यातो दिष्ट्याहं भीतिमागतः ॥ ६२ ॥
दिष्ट्या त्वत्पादयुगलं मम स्मृतिपथं गतं ।
दिष्ट्या त्वदुक्तयः सर्व्वा मम चेतसि संस्थिताः ॥ ६३ ॥
दिष्ट्या ज्ञानं ममोत्पन्नं भवतश्च समागमात् ।
भवता चैव कारुण्यं दिष्ट्या ब्रह्मन् कृतं मम ॥ ६४ ॥
अनर्थोऽप्यर्थतां याति पुरुषस्य शुभोदये ।
यथेदमुपकाराय व्यसनं सङ्गमात्तव ॥ ६५ ॥
सुबाहुरुपकारी मे स च काशिपतिः प्रभो ।
ययोः कृतेऽहं संप्राप्तो योगीश भवतोऽन्तिकं ॥ ६६ ॥
सोऽहन्तत्र प्रसादाग्निनिर्दग्धाज्ञानकिल्बिषः ।
तथा यतिष्ये येनेट्टङ् भूयां दुःखभाजनं ॥ ६७ ॥
परित्यजिष्ये गार्हस्थ्यमार्त्तिपादपकाननं ।
त्वत्तोऽनुज्ञां समासाद्य ज्ञानदात्तुर्म्महात्मनः ॥ ६८ ॥

दत्तात्रेय उवाच ॥

गच्छ राजेन्द्र भद्रं ते यथा ते कथितं मया ।
निर्ममो निरहङ्कारस्तथा चर विमुक्तये ॥ ६९ ॥

जड उवाच ॥

एवमुक्तः प्रणम्यैनमाजगाम त्वरान्वितः ।
यत्र काशिपतिर्भ्राता सुबाहुश्चास्य सोऽग्रजः ॥ ७० ॥
समुत्पत्य महाबाहुं सोऽलर्कः काशिभूपतिं ।
सुबाहोरग्रतो वीरमुवाच प्रहसन्निव ॥ ७१ ॥
राज्यकामुक काशीश भुज्यतां राज्यमूर्जितं ।
तथा च रोचते तद्वत् सुबाहोः संप्रयच्छ वा ॥ ७२ ॥

काशिराज उवाच ॥

किमलर्क परित्यक्तं राज्यन्ते संयुगं विना ।
क्षत्रियस्य न धर्म्मोऽयं भवांश्च क्षत्रधर्म्मवित् ॥ ७३ ॥
निर्जितामात्यवर्गस्तु त्यक्त्वा मरणजं भयं ।
सन्दधीत शरं राजा लक्ष्यमुद्दिश्य वैरिणं ॥ ७४ ॥
तं जित्वा नृपतिर्भोगान् यथाभिलषितान् वरान् ।
भुञ्जीत परमं सिद्धौ यजेत च महामखैः ॥ ७५ ॥

अलर्क उवाच ॥

एवमीदृशकं वीर ममाप्यासीन्मनः पुरा ।
साम्प्रतं विपरीतार्थं शृणु चाप्यत्र कारणं ॥ ७६ ॥
यथायं भौतिकः सङ्गस्तथान्तःकरणं नृणां ।
गुणास्तु सकलास्तद्वदशेषेष्वेव जन्तुषु ॥ ७७ ॥

चिच्छक्तिरेकएवायं यदा नान्योऽस्ति कश्चन ।
तदा का नृपते ज्ञानान्मिचारिप्रभुभृत्यता ॥ ७८ ॥
तन्मया दुःखमासाद्य त्वद्भयोद्भवमुत्तमं ।
दत्तात्रेयप्रसादेन ज्ञानं प्राप्तं नरेश्वर ॥ ७९ ॥
निर्जितेन्द्रियवर्गस्तु त्यक्त्वा सङ्गमशेषतः ।
मनो ब्रह्मणि सन्धाय तज्जये परमो जयः ॥ ८० ॥
संसाध्यमन्यत्तत्सिद्धौ यतः किञ्चिन्न विद्यते ।
इन्द्रियाणि च संयम्य ततः सिद्धिं नियच्छति ॥ ८१ ॥

सोऽहं न तेऽरिर्न ममासि शत्रुः
सुबाहुरेषो न ममापकारी ।
दृष्टं मया सर्व्वमिदं यथात्मा
अन्विष्यतां भूप रिपुस्त्वयान्यः ॥ ८२ ॥
इत्थं स तेनाभिहितो नरेन्द्रो
हृष्टः समुत्थाय ततः सुबाहुः ।
दिष्ट्येति तं भ्रातरमाभिनन्द्य
काशीश्वरं वाक्यमिदं बभाषे ॥ ८३ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणेऽरिष्टाध्यायः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

सुबाहुरुवाच ॥

यदर्थं नृपशार्दूल त्वामहं शरणं गतः ।
तन्मया सकलं प्राप्तं यास्यामि त्वं सुखी भव ॥ १ ॥

काशिराज उवाच ॥

किन्निमित्तं भवान् प्राप्तो निष्पन्नोऽर्थश्च कस्तव ।
सुबाहो तन्ममाचक्ष परं कौतूहलं हि मे ॥ २ ॥
समाक्रान्तमलर्केण पितृपैतामहं महत् ।
राज्यं देहीति निर्जित्य त्वयाहमभिचोदितः ॥ ३ ॥
ततो मया समाक्रम्य राज्यमस्यानुजस्य ते ।
एतत्ते बलमानीतं तद्भुङ्क्ष्व कुलोचितं ॥ ४ ॥

सुबाहुरुवाच ॥

काशिराज निबोध त्वं यदर्थमयमुद्यमः ।
कृतो मया भवांश्चैव कारितोऽत्यन्तमुद्यमं ॥ ५ ॥
भ्राता ममायं ग्राम्येषु शक्तो भोगेषु तत्त्ववित् ।
विमूढौ बोधवन्तौ च भ्रातरावग्रजौ मम ॥ ६ ॥
तयोर्ममं च यन्माता बाल्ये स्तन्यं यथा मुखे ।
तथावबोधो विन्यस्तः कर्म्मयोरवनीपते ॥ ७ ॥
तयोर्ममं च वित्तेयाः पदार्था ये मता नृभिः ।
प्रकाश्यममनसो नीतास्ते माता नास्य पार्थिव ॥ ८ ॥

यत्रैकमर्थं यातानामेकस्मिन्नवसीदति ।
दुःखं भवति साधूनां तथास्माकं महीपते ॥ ९ ॥
गार्हस्थ्यमोहमापन्ने सीदत्यस्मिन्नरेश्वर ।
सम्बन्धिन्यस्य देहस्य बिभ्रति भ्रातृकल्पनां ॥ १० ॥
ततो मया विनिश्चित्य दुःखाद्वैराग्यभावना ।
भविष्यतीत्यस्य भवानित्युद्योगाय संश्रितः ॥ ११ ॥
तदस्य दुःखाद्वैराग्यं संबोधादवनीपते ।
समुद्भूतं कृतं कार्य्यं भद्रं तेऽस्तु व्रजाम्यहं ॥ १२ ॥
उष्ट्रा मदालसागर्भे पीत्वा तस्यास्तथा स्तनं ।
नान्यनारीसुतैर्यातं वर्त्म यात्विति पार्थिव ॥ १३ ॥
विचार्य्य तन्मया सर्व्वं युष्मत्संश्रयपूर्व्वकं ।
कृतं तच्चापि निष्पन्नं प्रयास्ये सिद्धये पुनः ॥ १४ ॥
उपेक्ष्यते सीदमानः स्वजनो बान्धवः सुहृत् ।
यैर्नरेन्द्र न तान् मन्ये सेन्द्रिया विकला हि ते ॥ १५ ॥
सुहृदि स्वजने बन्धौ समर्थे योऽवसीदति ।
धर्म्मार्थकाममोक्षेभ्यो वाच्यास्ते तच्च न त्वसौ ॥ १६ ॥
एतत् त्वत्सङ्गमाद् भूप मया कार्य्यं महत्कृतं ।
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि ज्ञानभाग्भव सत्तम ॥ १७ ॥

काश्यिराज उवाच ॥

उपकारस्त्वया साधोरलर्कस्य कृतो महान् ।
ममोपकाराय कथं न करोषि स्वमानसं ॥ १८ ॥
फलदायी सतां सङ्गः सङ्गमो नाफलो यतः ।

तस्मात्त्वत्संश्रयाद्युक्ता मया प्राप्ता समुन्नतिः ॥ १९ ॥

सबाऊरुवाच ॥

धर्म्मार्थकाममोक्षाख्यं पुरुषार्थचतुष्टयं ।
तच्च धर्म्मार्थकामास्ते सकला हीयतेऽपरः ॥ २० ॥
तत्ते सङ्क्षेपतो वक्ष्ये तदिहैकमनाः शृणु ।
श्रुत्वा च सम्यगालोच्य यतेथाः श्रेयसे नृप ॥ २१ ॥
ममेतिप्रत्ययो भूप न कार्य्योऽहमिति त्वया ।
सम्यगालोच्य धर्म्मो हि धर्म्माभावे निराश्रयः ॥ २२ ॥
कस्याहमिति सञ्ज्ञेयमित्यालोच्य त्वयात्मना ।
वाह्यान्तर्गतमालोच्यमालोच्यापररात्रिषु ॥ २३ ॥
अव्यक्तादिविशेषान्तमविकारमचेतनं ।
व्यक्ताव्यक्तं त्वया ज्ञेयं ज्ञाता कश्चाहमित्युत ॥ २४ ॥
एतस्मिन्नेव विज्ञाते विज्ञातमखिलं त्वया ।
अनात्मन्यात्मविज्ञानमस्वे स्वमिति मूढता ॥ २५ ॥
सोऽहं सर्व्वगतो भूप लोकसंव्यवहारतः ।
मयेदमुच्यते सर्व्वं त्वया पृष्टो व्रजाम्यहं ॥ २६ ॥
एवमुक्त्वा ययौ धीमान् सुबाहुः काशिभूमिपं ।
काशिराजोऽपि संपूज्य सोऽलर्कं स्वपुरं ययौ ॥ २७ ॥
अलर्कोऽपि सुतं ज्येष्ठमभिषिच्य नराधिपं ।
वनं जगाम सन्त्यक्तसर्व्वसङ्गः स्वसिद्धये ॥ २८ ॥
ततः कालेन महता निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः ।
प्राप्य योगर्द्धिमतुलां परं निर्व्वाणमाप्तवान् ॥ २९ ॥

पश्यन् जगदिदं सर्व्वं सदेवासुरमानुषं ।
पाशैर्गुणमयैर्बद्धं बध्यमानञ्च नित्यशः ॥ ३० ॥
पुत्रादिभ्रातृपुत्रादिस्वपारक्यादिभावितैः ।
आकृष्यमाणं करणैर्दुःखार्त्तं भिन्नदर्शनं ॥ ३१ ॥
अज्ञानपङ्कगर्ब्भस्थमनुद्धारं महामतिः ।
आत्मानञ्च समुत्तीर्णं गाथामेतामगायत ॥ ३२ ॥
अहो कष्टं यदस्माभिः पूर्व्वं राज्यमनुष्ठितं ।
इति पश्चान्मया ज्ञातं योगान्नास्ति परं सुखं ॥ ३३ ॥

जड उवाच ॥

तातैनं त्वं समातिष्ठ मुक्तये योगमुत्तमं ।
प्राप्स्यसे येन तद्ब्रह्म यच्च गत्वा न शोचसि ॥ ३४ ॥
ततोऽहमपि यास्यामि किं यज्ञैः किं जपेन मे ।
कृतकृत्यस्य करणं ब्रह्मभावाय कल्पते ॥ ३५ ॥
त्वत्तोऽनुज्ञामवाप्याहं निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः ।
प्रयतिष्ये तथा मुक्तौ यथा यास्यामि निर्व्वृतिं ॥ ३६ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

एवमुक्ता स पितरं प्राप्यानुज्ञां ततश्च सः ।
ब्रह्मन् जगाम मेधावी परित्यक्तपरिग्रहः ॥ ३७ ॥
सोऽपि तस्य पिता तद्वत् क्रमेण सुमहामतिः ।
वानप्रस्थं समास्थाय चतुर्थाश्रममभ्यगात् ॥ ३८ ॥
तच्चात्मजं समासाद्य हित्वा बन्धं गुणादिकं ।
प्राप सिद्धिं परां प्राज्ञस्तत्कालोपात्तसंमतिः ॥ ३९ ॥

एतत्ते कथितं ब्रह्मन् यत्पृष्टा भवता वयं ।
सुविस्तरं यथावच्च किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ ४० ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे जडोपाख्यानं समाप्तं ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

जैमिनिरुवाच

सम्यगेतन्ममाख्यातं भवद्भिर्द्विजसत्तमाः ।
प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च द्विविधं कर्म्म वैदिकं ॥ १ ॥
अहो पितृप्रसादेन भवतां ज्ञानमीदृशं ।
येन तिर्य्यक्त्वमप्येतत्प्राप्य मोहस्तिरस्कृतः ॥ २ ॥
धन्या भवन्तः संसिद्धै प्रागवस्थास्थितं यतः ।
भवतां विषयोद्भूतैर्न मोहैश्चाल्यते मनः ॥ ३ ॥
दिष्ट्या भगवता तेन मार्कण्डेयेन धीमता ।
भवन्तो वै समाख्याताः सर्व्वसन्देहवृत्तमाः ॥ ४ ॥
संसारेऽस्मिन्मनुष्याणां भ्रमतामतिसङ्कटे ।
भवद्विधैः समं सङ्गो जायते न तपस्विनां ॥ ५ ॥
यद्यहं सङ्गमासाद्य भवद्भिर्ज्ञानदृष्टिभिः ।
न स्यां कृतार्थस्तन्न्यूनं न मेऽन्यच्च कृतार्थता ॥ ६ ॥
प्रवृत्ते च निवृत्ते च भवतां ज्ञानकर्म्मणि ।

मतिमस्तमलां मन्ये यथा नान्यस्य कस्यचित् ॥ ७ ॥
यदि त्वनुग्रहवती मयि बुद्धिर्द्विजोत्तमाः ।
भवतां तत्समाख्यातुमर्हतेदमशेषतः ॥ ८ ॥
कथमेतत्समुद्भूतं जगत् स्थावरजङ्गमं ।
कथञ्च प्रलयं काले पुनर्यास्यति सत्तमाः ॥ ९ ॥
कथञ्च वंशाहेवर्षिपितृभूतादिसम्भवाः ।
मन्वन्तराणि च कथं वंशानुचरितञ्च यत् ॥ १० ॥
यावत्यः सृष्टयश्चैव यावन्तः प्रलयास्तथा ।
यथा कल्पविभागश्च या च मन्वन्तरस्थितिः ॥ ११ ॥
यथा च क्षितिसंस्थानं यत्प्रमाणञ्च वै भुवः ।
यथास्थिति समुद्राद्रिनिम्नगाः काननानि च ॥ १२ ॥
भूर्लोकादिस्वर्लोकानां गणः पातालसंश्रयः ।
गतिस्तथार्कसोमादिग्रहर्क्षज्योतिषामपि ॥ १३ ॥
श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्व्वमेतदाहृतसम्भवं ।
उपसंहृते च यच्छेषं जगत्यस्मिन् भविष्यति ॥ १४ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

प्रश्नभारोऽयमतुलो यस्त्वया मुनिसत्तम ।
पृष्टस्तन्ते प्रवक्ष्यामस्तत् शृणुष्वेह जैमिने ॥ १५ ॥
मार्कण्डेयेन कथितं पुरा क्रौष्टुकये यथा ।
द्विजपुत्राय शान्ताय व्रतस्नाताय धीमते ॥ १६ ॥
मार्कण्डेयं महात्मानमुपासीनं द्विजोत्तमैः ।
क्रौष्टुकिः परिपप्रच्छ यदेतत्पृष्टवान् प्रभो ॥ १७ ॥

तस्य चाकथयत् प्रीत्या यन्मुनिर्भृगुनन्दनः ।
तत्ते प्रकथयिष्यामः शृणु त्वं द्विजसत्तम ॥ १८ ॥
प्रणिपत्य जगन्नाथं पद्मयोनिं पितामहं ।
जगद्योनिं स्थितं सृष्टौ स्थितौ विष्णुस्वरूपिणं ॥
प्रलये चान्तकर्त्तारं रौद्रं रुद्रस्वरूपिणं ॥ १९ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

उत्पन्नमात्रस्य पुरा ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ।
पुराणमेतद्वेदाश्च मुखेभ्योऽनुविनिःसृताः ॥ २० ॥
पुराणसंहिताश्चक्रुर्ब्बहुलाः परमर्षयः ।
वेदानां प्रविभागश्च कृतस्तैस्तु सहस्रशः ॥ २१ ॥
धर्म्मज्ञानञ्च वैराग्यमैश्वर्य्यञ्च महात्मनः ।
तस्योपदेशेन विना न हि सिद्ध्यत्तुष्टयं ॥ २२ ॥
वेदान् सप्तर्षयस्तस्माज्जगृहुस्तस्य मानसाः ।
पुराणं जगृहुश्चाद्या मुनयस्तस्य मानसाः ॥ २३ ॥
भृगोः सकाशाच्च्यवनस्तेनोक्तञ्च द्विजन्मनां ।
ऋषिभिश्चापि दक्षाय प्रोक्तमेतन्महात्मभिः ॥ २४ ॥
दक्षेण चापि कथितमिदमासीत्तदा मम ।
तत्तुभ्यं कथयाम्यद्य कलिकल्मषनाशनं ॥ २५ ॥
सर्व्वमेतन्महाभाग श्रूयतां मे समाधिना ।
यथाश्रुतं मया पूर्व्वं दक्षस्य गदतो मुने ॥ २६ ॥
प्रणिपत्य जगद्योनिमजमव्ययमाश्रयं ।
चराचरस्य जगतो धातारं परमं पदं ॥ २७ ॥

ब्रह्माणमादिपुरुषमुत्पत्तिस्थितिसंयमे ।
यत्कारणमनौरस्यं यच्च सर्व्वं प्रतिष्ठितं ॥ २८ ॥
तस्मै हिरण्यगर्भाय लोकतन्त्राय धीमते ।
प्रणम्य सम्यग्वक्ष्यामि भूतवर्गमनुत्तमं ॥ २९ ॥
महदाद्यं विशेषान्तं सर्वरूप्यं सलक्षणं ।
प्रमाणैः पञ्चभिर्गम्यं स्रोतोभिः सङ्गिरन्वितं ॥ ३० ॥
पुरुषाधिष्ठितं नित्यमनित्यमिव च स्थितं ।
तच्छ्रूयतां महाभाग परमेण समाधिना ॥ ३१ ॥
प्रधानं कारणं यत्तदव्यक्ताख्यं महर्षयः ।
यदाहुः प्रकृतिं सूक्ष्मां नित्यां सदसदात्मिकां ॥ ३२ ॥
ध्रुवमक्षय्यमजरममेयं नान्यसंश्रयं ।
गन्धरूपरसैर्हीनं शब्दस्पर्शविवर्ज्जितं ॥ ३३ ॥
अनाद्यन्तं जगद्योनिं त्रिगुणप्रभवाप्ययं ।
असाम्प्रतमविज्ञेयं ब्रह्माग्रे समवर्त्तत ॥ ३४ ॥
प्रलयस्यानु तेनेदं व्याप्तमासीदशेषतः ।
गुणसाम्यात्ततस्तस्मात् क्षेत्रज्ञाधिष्ठितान्मुने ॥ ३५ ॥
गुणभावात्सृज्यमानात् सर्गकाले ततः पुनः ।
प्रधानं तत्त्वमुद्भूतं महान्तं तत्समावृणोत् ॥ ३६ ॥
यथा वीजं त्वचा तद्वदव्यक्तेनावृतो महान् ।
सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधोदितः ॥ ३७ ॥
ततस्तस्मादहङ्कारस्त्रिविधो वै व्यजायत ।
वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्च सतामसः ॥ ३८ ॥

महता चावृतः सोऽपि यथाव्यक्तेन वै महान् ।
भूतादिस्तु विकुर्व्वाणः शब्दस्तन्मात्रकन्ततः ॥ ३९ ॥
ससर्ज शब्दतन्मात्रादाकाशं शब्दलक्षणं ।
आकाशं शब्दमात्रन्तु भूतादिश्चावृणोत्ततः ॥ ४० ॥
स्पर्शतन्मात्रमेवेह जायते नात्र संशयः ।
बलवान् जायते वायुस्तस्य स्पर्शगुणो मतः ॥ ४१ ॥
वायुश्चापि विकुर्व्वाणो रूपमात्रं ससर्ज ह ।
ज्योतिरुत्पद्यते वायोस्तद्रूपगुणमुच्यते ॥ ४२ ॥
स्पर्शमात्रस्तु वै वायूरूपमात्रं समावृणोत् ।
ज्योतिश्चापि विकुर्व्वाणं रसमात्रं ससर्ज ह ॥ ४३ ॥
सम्भवन्ति ततो ह्यापश्चांसन् वै ता रसात्मिकाः ।
रसमात्रन्तु ताह्यापो रूपमात्रं समावृणोत् ॥ ४४ ॥
आपश्चापि विकुर्व्वत्यो गन्धमात्रं ससर्ज्जिरे ।
सङ्घातो जायते तस्मात्तस्य गन्धो गुणो मतः ॥ ४५ ॥
तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रं तेन तन्मात्रता स्मृता ।
अविशेषवाचकत्वादविशेषास्ततश्च ते ॥ ४६ ॥
न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्चाविशेषतः ।
भूततन्मात्रसर्गोऽयमहङ्कारात्तु तामसात् ॥ ४७ ॥
वैकारिकादहङ्कारात् सत्त्वोद्रिक्तात्तु सात्त्विकात् ।
वैकारिकः स सर्गस्तु युगपत् सम्प्रवर्त्तते ॥ ४८ ॥
बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च कर्म्मेन्द्रियाणि च ।
तैजसानीन्द्रियाण्याहुर्देवा वैकारिका दश ॥ ४९ ॥

एकादशं मनस्तत्र देवा वैकारिकाः स्मृताः ।
श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ॥ ५० ॥
शब्दादीनामवाप्त्यर्थं बुद्धियुक्तानि वक्ष्यते ।
पादौ पायुरुपस्थश्च हस्तौ वाक् पञ्चमी भवेत् ॥ ५१ ॥
गतिर्विसर्गो ह्यानन्दः शिल्पं वाक्यञ्च कर्म्म तत् ।
आकाशं शब्दमात्रन्तु स्पर्शमात्रं समाविशत् ॥ ५२ ॥
द्विगुणो जायते वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मतः ।
रूपन्तथैवाविशतः शब्दस्पर्शगुणावुभौ ॥ ५३ ॥
द्विगुणस्तु ततश्चाग्निः स शब्दस्पर्शरूपवान् ।
शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसमात्रं समाविशत् ॥ ५४ ॥
तस्माच्चतुर्गुणा ह्यापो विज्ञेयास्ता रसात्मिकाः ।
शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धं समाविशत् ॥ ५५ ॥
संहता गन्धमात्रेण आवृण्वंस्ते महीमिमां ।
तस्मात् पञ्चगुणा भूमिः स्थूला भूतेषु दृश्यते ॥ ५६ ॥
शान्ता घोराश्च मूढाश्च विशेषास्तेन ते स्मृताः ।
परस्परानुप्रवेशाद्धारयन्ति परस्परं ॥ ५७ ॥
भूमेरन्तस्त्विमं सर्व्वं लोकालोकं घनावृतं ।
विशेषाश्चेन्द्रियग्राह्या नियतत्वाच्च ते स्मृताः ॥ ५८ ॥
गुणं पूर्व्वस्य पूर्व्वस्य प्राप्नुवन्त्युत्तरोत्तरं ।
नानावीर्य्याः पृथग्भूताः सप्तैते संहतिं विना ॥ ५९ ॥
नाशक्नुवन् प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः ।
समेत्यान्योन्यसंयोगमन्योन्याश्रयिनश्च ते ॥ ६० ॥

एकसंघातचिह्नाश्च संप्राप्यैक्यमशेषतः ।
पुरुषाधिष्ठितत्वाच्च अव्यक्तानुग्रहेण च ॥ ६१ ॥
महदाद्या विशेषान्ता ह्यण्डमुत्पादयन्ति ते ।
जलबुद्बुदवत्तच्च क्रमाद्वै वृद्धिमागतं ॥ ६२ ॥
भूतेभ्योऽण्डं महाबुद्धे वृहत्तदुदकेशयं ।
प्राकृतेऽण्डे विवृद्धः सन् चेचत्रो ब्रह्मसंज्ञितः ॥ ६३ ॥
स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।
आदिकर्त्ता च भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्त्तत ॥ ६४ ॥
तेन सर्व्वमिदं व्याप्तं चैलोक्यं सचराचरं ।
मेरुस्तस्यानुसम्भूतो जरायुश्चापि पर्व्वताः ॥ ६५ ॥
समुद्रा गर्भसलिलं तस्याण्डस्य महात्मनः ।
तस्मिन्नण्डे जगत्सर्व्वं सदेवासुरमानुषं ॥ ६६ ॥
द्वीपाद्यद्रिसमुद्राश्च सज्योतिर्लोकसंग्रहः ।
जलानिलानलाकाशैस्ततो भूतादिना वहिः ॥ ६७ ॥
वृतमण्डं दशगुणैरेकैकत्वेन तैः पुनः ।
महता तत्प्रमाणेन सहैवानेन वेष्टितः ॥ ६८ ॥
महाँस्तैः सहितः सर्व्वैरव्यक्तेन समावृतः ।
एभिरावरणैरण्डं सप्तभिः प्राकृतैर्वृतं ॥ ६९ ॥
अन्योन्यमावृतवता अष्टौ प्रकृतयः स्थिताः ।
एषा सा प्रकृतिर्नित्या तदक्तः पुरुषश्च सः ॥ ७० ॥
ब्रह्माख्यः कथितो यस्ते समासात् श्रूयतां पुनः ।
यथा मग्नो जले कश्चिदुन्मज्जन् जलसम्भवं ॥ ७१ ॥

जलञ्च क्षिपति ब्रह्मा स तथा प्रकृतिर्विभुः ।
अव्यक्तं क्षेत्रमुद्दिष्टं ब्रह्मा क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥ ७२ ॥
एतत्समस्तं जानीयात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणं ।
इत्येष प्राकृतः सर्गः क्षेत्रज्ञाधिष्ठितस्तु सः ॥
अबुद्धिपूर्व्वः प्रथमः प्रादुर्भूतस्तद्विधा ॥ ७३ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे ब्रह्मोत्पत्तिर्नाम ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

क्रौष्टुकिरुवाच ॥

भगवंस्त्वण्डसम्भूतिर्यथावत् कथिता मम ।
ब्रह्माण्डे ब्रह्मणो जन्म तथाचोक्तं महात्मनः ॥ १ ॥
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्तो भृगुकुलोद्भव ।
यदा न सृष्टिर्भूतानामस्ति किन्नु न चास्ति वा ॥
काले वै प्रलयस्यान्ते सर्व्वस्मिन्नुपसंहृते ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

यदा तु प्रकृतौ याति लयं विश्वमिदं जगत् ।
तदोच्यते प्राकृतोऽयं विद्वद्भिः प्रतिसञ्चरः ॥ ३ ॥
स्वात्मन्यवस्थितेऽव्यक्ते विकारे प्रतिसंहृते ।
प्रकृतिः पुरुषश्चैव साधर्म्येणावतिष्ठतः ॥ ४ ॥

तदा तमश्च सत्त्वञ्च समत्वेन व्यवस्थितौ ।
अनुद्रिक्तावनूनौ च तत्प्रीतौ च परस्परं ॥ ५ ॥
तिलेषु वा यथा तैलं घृतं पयसि वा स्थितं ।
तथा तमसि सत्त्वे च रजोऽप्यनुहृतं स्थितं ॥ ६ ॥
उत्पत्तिर्ब्रह्मणो यावदायुषो द्विपरार्द्धिकं ।
तावद्दिनं परेशस्य तत्समा संयमे निशा ॥ ७ ॥
अहर्मुखे प्रबुद्धस्तु जगदादिरनादिमान् ।
सर्व्वहेतुरचिन्त्यात्मा परः कोऽप्यपरक्रियः ॥ ८ ॥
प्रकृतिं पुरुषञ्चैव प्रविश्याशु जगत्पतिः ।
क्षोभयामास योगेन परेण परमेश्वरः ॥ ९ ॥
यथा मदो नवस्त्रीणां यथा वा माधवानिलः ।
अनुप्रविष्टः क्षोभाय तथासौ योगमूर्त्तिमान् ॥ १० ॥
प्रधाने क्षोभ्यमाने तु स देवो ब्रह्मसञ्ज्ञितः ।
समुत्पन्नोऽण्डकोषस्थो यथा ते कथितं मया ॥ ११ ॥
स एव क्षोभकः पूर्व्वं स क्षोभ्यः प्रकृतेः पतिः ।
स संकोचविकाशाभ्यां प्रधानत्वेऽपि च स्थितः ॥ १२ ॥
उत्पन्नः स जगद्योनिरगुणोऽपि रजोगुणं ।
भुञ्जन् प्रवर्त्तते सर्गे ब्रह्मत्वं समुपाश्रितः ॥ १३ ॥
ब्रह्मत्वे स प्रजाः सृष्ट्वा ततः सत्त्वातिरेकवान् ।
विष्णुत्वमेत्य धर्म्मेण कुरुते परिपालनं ॥ १४ ॥
ततस्तमोगुणोद्रिक्तो रुद्रत्वे चाखिलं जगत् ।
उपसंहृत्य वै शेते चैलोक्यं त्रिगुणोऽगुणः ॥ १५ ॥

यथा प्राग्व्यापकः क्षेत्री पालको लावकस्तथा ।
तथा स संज्ञामायाति ब्रह्मविष्णुशकारिणीं ॥ १६ ॥
ब्रह्मत्वे सृजते लोकान् रुद्रत्वे संहरत्यपि ।
विष्णुत्वे चाप्युदासीनस्तिस्रोऽवस्थाः स्वयम्भूवः ॥ १७ ॥
रजोब्रह्मा तमो रुद्रो विष्णुः सत्त्वं जगत्पतिः ।
एत एव त्रयो देवा एत एव त्रयो गुणाः ॥ १८ ॥
अन्योन्यमिथुना ह्येते अन्योन्याश्रयिणस्तथा ।
क्षणं वियोगो न ह्येषां न त्यजन्ति परस्परं ॥ १९ ॥
एवं ब्रह्मा जगत्पूर्व्वो देवदेवश्चतुर्मुखः ।
रजोगुणं समाश्रित्य स्रष्टृत्वे स व्यवस्थितः ॥ २० ॥
हिरण्यगर्भो देवादिरनादिरुपचारतः ।
भूपद्मकर्णिकासंस्थो ब्रह्माग्रे समजायत ॥ २१ ॥
तस्य वर्षशतं त्वेकं परमायुर्महात्मनः ।
ब्राह्मेणैव हि मानेन तस्य संख्यां निबोध मे ॥ २२ ॥
निमेषैर्दशभिः काष्ठा तथा पञ्चभिरुच्यते ।
कलास्त्रिंशच्च वै काष्ठा मुहूर्त्तं त्रिंशत्ताः कलाः ॥ २३ ॥
अहोरात्रं मुहूर्त्तानां नृणां त्रिंशत्तु वै स्मृतं ।
अहोरात्रैश्च त्रिंशद्भिः पक्षौ द्वौ मास उच्यते ॥ २४ ॥
तैः षड्भिरयनं वर्षं द्वेऽयने दक्षिणोत्तरे ।
तद्देवानामहोरात्रं दिनं तत्रोत्तरायणं ॥ २५ ॥
दिव्यैर्वर्षसहस्रैस्तु कृतत्रेतादिसंज्ञितं ।
चतुर्युगं द्वादशभिस्तद्विभागं शृणुष्व मे ॥ २६ ॥

चत्वारि तु सहस्राणि वर्षाणां कृतमुच्यते ।
शतानि सन्ध्या चत्वारि सन्ध्यांशश्च तथाविधः ॥ २७ ॥
त्रेता त्रीणि सहस्राणि दिव्याब्दानां शतत्रयं ।
तत्सन्ध्या तत्समा चैव सन्ध्यांशश्च तथाविधः ॥ २८ ॥
द्वापरं द्वे सहस्रे तु वर्षाणां द्वे शते तथा ।
तस्य सन्ध्या समाख्याता द्वे शताब्दे तदंशकः ॥ २९ ॥
कलिः सहस्रं दिव्यानामब्दानां द्विजसत्तम ।
सन्ध्या सन्ध्यांशकश्चैव शतकौ समुदाहृतौ ॥ ३० ॥
एषा द्वादशसाहस्री युगाख्या कविभिः कृता ।
एतत् सहस्रगुणितमहो ब्राह्ममुदाहृतं ॥ ३१ ॥
ब्रह्मणो दिवसे ब्रह्मन्मनवः स्युश्चतुर्दश ।
भवन्ति भागशस्तेषां सहस्रं तद्विभज्यते ॥ ३२ ॥
देवाः सप्तर्षयः सेन्द्रा मनुस्तत्सूनवो नृपाः ।
मनुना सह हृज्यन्ते संह्रियन्ते च पूर्ववत् ॥ ३३ ॥
चतुर्युगानां संख्याता साधिका ह्येकसप्ततिः ।
मन्वन्तरं तस्य संख्यां मानुषाब्दैर्निबोध मे ॥ ३४ ॥
त्रिंशत् कोट्यस्तु संपूर्णाः संख्याताः संख्यया द्विज ।
सप्तषष्टिस्तथान्यानि नियुतानि च संख्यया ॥ ३५ ॥
विंशतिश्च सहस्राणि कालोऽयं साधिकं विना ।
एतन्मन्वन्तरं प्रोक्तं दिव्यैर्वर्षैर्निबोध मे ॥ ३६ ॥
अष्टौ वर्षसहस्राणि दिव्यया संख्यया युतं ।
द्विपञ्चाशत्तथान्यानि सहस्राण्यधिकानि तु ॥ ३७ ॥

चतुर्दशगुणो ह्येष कालो ब्राह्ममहः स्मृतं ।
तस्यान्ते प्रलयः प्रोक्तो ब्रह्मन् नैमित्तिको बुधैः ॥ ३८ ॥
भूर्लोकोऽथ भुवर्लोकः स्वर्लोकश्च विनाशिनः ।
तथा विनाशमायाति महर्लोकश्च तिष्ठति ॥ ३९ ॥
तद्वासिनोऽपि तापेन जनलोकं प्रयान्ति वै ।
एकार्णवे च त्रैलोक्ये ब्रह्मा स्वपिति वै निशि ॥ ४० ॥
तत्प्रमाणैव सा रात्रिस्तदन्ते सृज्यते पुनः ।
एवन्तु ब्रह्मणो वर्षमेकं वर्षशतन्तु तत् ॥ ४१ ॥
शतं हि तस्य वर्षाणां परमित्यभिधीयते ।
पञ्चाशद्विस्तथा वर्षैः परार्द्धमिति कीर्त्यते ॥ ४२ ॥
एवमस्य परार्द्धन्तु व्यतीतं द्विजसत्तम ।
यस्यान्तेऽभून्महाकल्पः पाद्मइत्यभिविश्रुतः ॥ ४३ ॥
द्वितीयस्य परार्द्धस्य वर्त्तमानस्य वै द्विज ।
वाराह इति कल्पोऽयं प्रथमः परिकल्पितः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे ब्रह्मायुः प्रमाणं ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

कौष्टुकिरुवाच ॥

यथा ससर्ज वै ब्रह्मा भगवानादिकृत्प्रजाः ।
प्रजापतिः पतिर्देवस्तन्मे विस्तरतो वद ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

कथयाम्येष ते ब्रह्मन् ससर्ज भगवान् यथा ।
लोकश्चच्छाश्वतः कृत्स्नं जगत् स्थावरजङ्गमं ॥ २ ॥
पद्मावसाने प्रलये निशासुप्तोत्थितः प्रभुः ।
सत्त्वोद्रिक्तस्तदा ब्रह्मा शून्यं लोकमवैक्षत ॥ ३ ॥
इमञ्चोदाहरन्त्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति ।
ब्रह्मस्वरूपिणं देवं जगतः प्रभवाव्ययं ॥ ४ ॥
आपो नारा वै तनव इत्यपां नाम शुश्रुम ।
तासु शेते स यस्माच्च तेन नारायणः स्मृतः ॥ ५ ॥
विबुद्धः सलिले तस्मिन् विज्ञायान्तर्गतामहीं ।
अनुमानात् समुद्धारं कर्त्तुकामस्तदा क्षितेः ॥ ६ ॥
अकरोत् स तनूरन्याः कल्पादिषु यथा पुरा ।
मत्स्यकुर्म्मादिकास्तद्वद्वाराहं वपुरास्थितः ॥ ७ ॥
वेदयज्ञमयं दिव्यं वेदयज्ञमयो विभुः ।
रूपं कृत्वा विवेशाप्सु सर्व्वगः सर्व्वसम्भवः ॥ ८ ॥
समुद्धृत्य च पातालान्मूमोच सलिले भुवं ।
जनलोकस्थितैः सिद्धैश्चिन्त्यमानो जगत्पतिः ॥ ९ ॥
तस्योपरि जलौघस्य महती नौरिव स्थिता ।
विततत्वात्तु देहस्य न मही याति संप्लवं ॥ १० ॥
ततः क्षितिं समीक्षत्य पृथिव्यां सोऽसृजद्गिरीन् ।
प्राक् सर्गे दह्यमाने तु तदा सम्बर्त्तकाग्निना ॥ ११ ॥
तेनाग्निना विशीर्णास्ते पर्व्वता भुवि सर्व्वशः ।

शैला एकार्णवे मग्ना वायुनापस्तु संहताः ॥ १२ ॥
निषण्णा यच्च यच्चासंस्तच्च तच्चाचला भवन् ।
भूविभागस्ततः कृत्वा सप्तद्वीपोपशोभितं ॥ १३ ॥
भूरादयांश्चतुरो लोकान् पूर्ववत् समकल्पयत् ।
सृष्टिश्चिन्तयतस्तस्य कल्पादिषु यथा पुरा ॥ १४ ॥
अबुद्धिपूर्वकस्तस्मात् प्रादुर्भूतस्तमोमयः ।
तमो मोहो महामोहस्तामिस्रो ह्यन्धसंज्ञितः ॥ १५ ॥
अविद्या पञ्चपर्वैषा प्रादुर्भूता महात्मनः ।
पञ्चधावस्थितः सर्गो ध्यायतोऽप्रतिबोधवान् ॥ १६ ॥
बहिरन्तश्चाप्रकाशः संवृतात्मा नगात्मकः ।
मुख्या नगा यतश्चोक्ता मुख्यसर्गस्ततस्त्वयं ॥ १७ ॥
तं दृष्ट्वा साधकं सर्गममन्यदपरं पुनः ।
तस्याभिध्यायतः सर्गं तिर्यक्स्रोतो ह्यवर्त्तत ॥ १८ ॥
यस्मात्तिर्यक्प्रवृत्तिः सा तिर्यक्स्रोतस्ततः स्मृतः ।
पश्वादयस्ते विख्यातास्तमःप्राया ह्यवेदिनः ॥ १९ ॥
उत्पथग्राहिणश्चैव तेऽज्ञाने ज्ञानमानिनः ।
अहंकृता अहंमाना अष्टाविंशद्विधात्मकाः ॥ २० ॥
अन्तःप्रकाशास्ते सर्वे आवृतास्तु परस्परं ।
तमप्यसाधकं मत्वा ध्यायतोऽन्यस्ततोऽभवत् ॥ २१ ॥
ऊर्द्धस्रोतस्तृतीयस्तु सात्त्विकोर्द्धमवर्त्तत ।
ते सुखप्रीतिबहुला बहिरन्तस्त्वनावृताः ॥ २२ ॥
प्रकाशा बहिरन्तश्च ऊर्द्धस्रोतःसमुद्भवाः ।

तुष्टात्मनस्तृतीयस्तु देवसर्गो हि स स्मृतः ॥ २३ ॥
तस्मिन् सर्गेऽभवत् प्रीतिर्निष्पन्ने ब्रह्मणस्तदा ।
ततोऽन्यं स तदा दध्यौ साधकं सर्गमुत्तमं ॥ २४ ॥
तथाभिध्यायतस्तस्य सत्याभिध्यायिनस्ततः ।
प्रादुर्ब्बभौ तदाव्यक्तादर्व्वाक्स्रोतस्तु साधकः ॥ २५ ॥
यस्मादर्व्वाग्व्यवर्त्तन्त ततोऽर्वाक्स्रोतसस्तु त ।
ते च प्रकाशबहुलास्तमोद्रिक्ता रजोऽधिकाः ॥ २६ ॥
तस्मात्ते दुःखबहुला भूयोभूयश्च कारिणः ।
प्रकाशा वहिरन्तश्च मनुष्याः साधकाश्च ते ॥ २७ ॥
पञ्चमोऽनुग्रहः सर्गः स चतुर्द्धा व्यवस्थितः ।
विपर्य्ययेण सिद्धा च शान्त्या तुष्ट्या तथैव च ॥ २८ ॥
निर्वृत्तं वर्त्तमानञ्च तेऽर्थं जानन्ति वै पुनः ।
भूतादिकानां भूतानां षष्ठः सर्गः स उच्यते ॥ २९ ॥
ते परिग्रहिणः सर्व्वे संविभागरतास्तथा ।
चोदनाश्वाप्यशीलाश्च ज्ञेया भूतादिकाश्च ते ॥ ३० ॥
प्रथमो महतः सर्गो विज्ञेयो ब्रह्मणस्तु सः ।
तन्मात्राणां द्वितीयस्तु भूतसर्गः स उच्यते ॥ ३१ ॥
वैकारिकस्तृतीयस्तु सर्गश्चैन्द्रियकः स्मृतः ।
इत्येष प्राकृतः सर्गः संभूतो बुद्धिपूर्व्वकः ॥ ३२ ॥
मुख्यः सर्गश्चतुर्थस्तु मुख्या वै स्थावराः स्मृताः ।
तिर्य्यक्स्रोतस्तु यः प्रोक्तस्तैर्य्यग्योन्यः स पञ्चमः ॥ ३३ ॥
ततोऽर्द्धस्रोतसां षष्ठो देवसर्गस्तु स स्मृतः ।

ततोर्व्वाक्स्रोतसां सर्गः सप्तमः स तु मानुषः ॥ ३४ ॥
अष्टमोऽनुग्रहः सर्गः सात्त्विकस्तामसश्च सः ।
पञ्चैते वैकृताः सर्गाः प्राकृतास्तु चयः स्मृताः ॥ ३५ ॥
प्राकृतो वैकृतश्चैव कौमारो नवमः स्मृतः ।
इत्येते वै समाख्याता नव सर्गाः प्रजापतेः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे प्राकृतवैकृतसर्गः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

क्रौष्टुकिरुवाच ॥

समासात् कथिता सृष्टिः सम्यग्भगवता मम ।
देवादीनां भवं ब्रह्मन् विस्तरात्तु ब्रवीहि मे ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

कुशला कुशलैर्ब्रह्मन् भाविता पूर्व्वकर्म्मभिः ।
ख्याता तया ह्यनिर्मुक्ताः प्रलये ह्युपसंहृताः ॥ २ ॥
देवाद्याः स्थावरान्ताश्च प्रजा ब्रह्मंश्चतुर्व्विधाः ।
ब्रह्मणः कुर्व्वतः सृष्टिं जज्ञिरे मानसास्तदा ॥ ३ ॥
ततो देवासुरपितॄन् मानुषांश्च चतुष्टयं ।
सिसृक्षुरभ्यास्येतानि स्वमात्मानमयूयुजत् ॥ ४ ॥
युक्तात्मनस्तमोमात्रा उद्रिक्ताभूत् प्रजापतेः ।

सिसृक्षोर्जघनात् पूर्व्वमसुरा जज्ञिरे ततः ॥ ५ ॥
उत्ससर्ज ततस्तान्तु तमोमाचात्मिकां तनुं ।
सापविद्धा तनुस्तेन सद्यो रात्रिरजायत ॥ ६ ॥
अन्यां तनुमुपादाय सिसृक्षुः प्रीतिमाप सः ।
सत्त्वोद्रेकास्ततो देवा मुखतस्तस्य जज्ञिरे ॥ ७ ॥
उत्ससर्ज च भूतेशस्तनुं तामप्यसौ विभुः ।
सा चापविद्धा दिवसं सत्त्वप्रायमजायत ॥ ८ ॥
सत्त्वमाचात्मिकामेव ततोऽन्यां जगृहे तनुं ।
पितृवन्मन्यमानस्य पितरस्तस्य जज्ञिरे ॥ ९ ॥
सृष्ट्वा पितॄनुत्ससर्ज तनुं तामपि स प्रभुः ।
सा चोत्सृष्टाभवत् सन्ध्या दिननक्तान्तरस्थिता ॥ १० ॥
रजोमाचात्मिकामन्यां तनुं भेजेऽथ स प्रभुः ।
ततो मनुष्याः सम्भूता रजोमाचासमुद्भवाः ॥ ११ ॥
सृष्ट्वा मनुष्यान् स विभुरुत्ससर्ज तनुं ततः ।
ज्योत्स्ना समभवत् सा च नक्तान्तेऽहर्मुखे च या ॥ १२ ॥
इत्येतास्तनवस्तस्य देवदेवस्य धीमतः ।
ख्याता रात्र्यहनी चैव सन्ध्या ज्योत्स्ना च वै द्विज ॥ १३ ॥
ज्योत्स्ना सन्ध्या तथैवाहः सत्त्वमाचात्मकं त्रयं ।
तमोमाचात्मिका रात्रिः सा वै तस्मात् त्रियामिका ॥ १४ ॥
तस्माद्देवा दिवा रात्रावसुरास्तु बलान्विताः ।
ज्योत्स्नागमे च मनुजाः सन्ध्यायां पितरस्तथा ॥ १५ ॥
भवन्ति बलिनोऽधृष्या विपक्षाणां न संशयः ।.

तद्विपर्य्ययमासाद्य प्रयान्ति च विपर्य्ययं ॥ १६ ॥
ज्योत्स्ना राच्यहनी सन्ध्या चत्वार्य्येतानि वै प्रभोः ।
ब्रह्मणस्तु शरीराणि त्रिगुणोपश्रितानि तु ॥ १७ ॥
चत्वार्य्येतान्यथोत्पाद्य तनुमन्यां प्रजापतिः ।
रजस्तमोमयीं रात्रौ जगृहे क्षुत्तृडन्वितः ॥ १८ ॥
तदन्धकारे क्षुत्क्षामानसृजद्भगवानजः ।
विरूपान् श्मश्रुलानत्तुमारब्धास्ते च तां तनुं ॥ १९ ॥
रक्षाम इति तेभ्योऽन्ये य ऊचुस्ते तु राक्षसाः ।
खादाम इति ये चोचुस्ते यक्षा यक्षणात् द्विज ॥ २० ॥
तान् दृष्ट्वा ह्यप्रियेणास्य केशाः शीर्य्यन्त वेधसः ।
समारोहणहीनाश्च शिरसो ब्रह्मणस्तु ते ॥ २१ ॥
सर्पणात्तेऽभवन् सर्पा हीनत्वादहयः स्मृताः ।
सर्पान् दृष्ट्वा ततः क्रोधात् क्रोधात्मानो विनिर्म्ममे ॥ २२ ॥
वर्ष्मणा कपिलेनोग्रास्ते भूताः पिशिताशनाः ।
ध्यायतो गां ततस्तस्य गन्धर्व्वा जज्ञिरे सुताः ॥ २३ ॥
जज्ञिरे पिवतो वाचं गन्धर्व्वास्तेन ते स्मृताः ।
अष्टाष्वेतासु सृष्टासु देवयोनिषु स प्रभुः ॥ २४ ॥
ततः स्वदेहतोऽन्यानि वयांसि पशवोऽसृजत् ।
मुखतोऽजाः ससर्ज्जाथ वक्षसश्चावयोऽसृजत् ॥ २५ ॥
गावश्चैवोदराद्ब्रह्मा पार्श्वाभ्याञ्च विनिर्म्ममे ।
पद्भ्याञ्चाश्वान् खंमातङ्गान्राशभान् शशकान् मृगान् ॥ २६ ॥
उष्ट्रानश्वतरांश्चैव नानारूपाश्च जातयः ।

ओषध्यः फलमूलिन्यो रोमभ्यस्तस्य जज्ञिरे ॥ २७ ॥
एवं पश्वोषधीः सृष्ट्वा ह्ययजच्चाध्वरे विभुः ।
तस्मादादौ तु कल्पस्य चेतायुगमुखे तदा ॥ २८ ॥
गौरजः पुरुषो मेषो अश्वाश्वतरगर्दभाः ।
एतान् ग्राम्यान् पशूनाहुरारण्यांश्च निबोध मे ॥ २९ ॥
श्वापदं द्विखुरं हस्ती वानराः पक्षिपञ्चमाः ।
औदकाः पशवः षष्ठाः सप्तमास्तु सरीसृपाः ॥ ३० ॥
गायत्रीञ्च ऋचञ्चैव त्रिवृत् साम रथन्तरं ।
अग्निष्टोमञ्च यज्ञानां निर्ममे प्रथमान्मुखात् ॥ ३१ ॥
यजूंषि चैष्टुभं छन्दः स्तोमं पञ्चदशन्तथा ।
बृहत् साम तथोक्तञ्च दक्षिणादसृजन्मुखात् ॥ ३२ ॥
सामानि जगतीछन्दः स्तोमं पञ्चदशन्तथा ।
वैरूपमतिरात्रञ्च निर्ममे पश्चिमान्मुखात् ॥ ३३ ॥
एकविंशमथर्व्वाणमाप्तोर्य्यामाणमेव च ।
अनुष्टुभं सवैराजमुत्तरादसृजन्मुखात् ॥ ३४ ॥
विद्युतोऽशनिमेघाश्च रोहितेन्द्रधनूंषि च ।
वयांसि च ससर्ज्जादौ कल्पस्य भगवान् विभुः ॥ ३५ ॥
उच्चावचानि भूतानि गात्रेभ्यस्तस्य जज्ञिरे ।
सृष्ट्वा चतुष्टयं पूर्व्वं देवासुरपितॄन् प्रजाः ॥ ३६ ॥
ततोऽसृजत् स भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
यक्षान् पिशाचान् गन्धर्व्वांस्तथैवाप्सरसाङ्गणान् ॥ ३७ ॥
नरकिन्नररक्षांसि वयःपशुमृगोरगान् ।

अव्ययञ्च व्ययञ्चैव यदिदं स्थाणुजङ्गमं ॥ ३८ ॥
तेषां ये यानि कर्म्माणि प्राक् सृष्टेः प्रतिपेदिरे ।
तान्येव प्रतिपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥ ३९ ॥
हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्म्माधर्म्मावृतान्ऋते ।
तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥ ४० ॥
इन्द्रियार्थेषु भूतेषु शरीरेषु च स प्रभुः ।
नानात्वं विनियोगञ्च धातैव व्यदधात् स्वयं ॥ ४१ ॥
नामरूपञ्च भूतानां कृत्यानाञ्च प्रपञ्चनं ।
वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनाञ्चकार सः ॥ ४२ ॥
ऋषीणां नामधेयानि याश्च देवेषु सृष्टयः ।
सर्व्वर्य्यन्ते प्रसूतानामन्येषाञ्च ददाति सः ॥ ४३ ॥
यथार्त्ताववृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्य्यये ।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥ ४४ ॥
एवंविधाः सृष्टयस्तु ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ।
सर्व्वर्य्यन्ते प्रबुद्धस्य कल्पे कल्पे भवन्ति वै ॥ ४५ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे सृष्टिप्रकरणे ॥ ४८ ॥

ऊनपञ्चाशोऽध्यायः ॥

क्रौष्टुकिरुवाच ।

अर्व्वाक्स्रोतस्तु कथितो भवता यस्तु मानुषः ।
ब्रह्मन् विस्तरतो ब्रूहि ब्रह्मा समसृजद्यथा ॥ १ ॥

यथा च वर्णानसृजद्यद्गुणांश्च महामते ।
यच्च येषां स्मृतं कर्म्म विप्रादीनां वदस्व तत् ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

ब्रह्मणः सृजंतःपूर्व्वं सत्याभिध्यायिनस्तथा ।
मिथुनानां सहस्रन्तु मुखात्सोऽथासृजन्मुने ॥ ३ ॥
जातास्ते ह्युपपद्यन्ते सत्त्वोद्रिक्ताः स्वतेजसः ।
सहस्रमन्यद्वक्षस्तो मिथुनानां ससर्ज्ज ह ॥ ४ ॥
ते सर्व्वे रजसोद्रिक्ताः शुष्मिणश्चाप्यमर्षिणः ।
ससर्जान्यत् सहस्रन्तु दुःस्थानां मरुतः पुनः ॥ ५ ॥
रजस्तमोभ्यामुद्रिक्ता ईहाशीलास्तु ते स्मृताः ।
पद्भ्यां सहस्रमन्यच्च मिथुनानां ससर्ज ह ॥ ६ ॥
उद्रिक्तास्तमसा सर्व्वे निश्रीका ह्यल्पचेतसः ।
ततः संहर्षमानास्ते द्वन्द्वोत्पन्नास्तु प्राणिनः ॥ ७ ॥
अन्योन्यकक्ष्यावृष्टा मैथुनायोपचक्रमुः ।
ततः प्रभृति कल्पेऽस्मिन् मिथुनानां हि सम्भवः ॥ ८ ॥
मासि मास्यार्त्तवं यत्तु न तदासीत्तु योषितां ।
तस्मात्तदा न सुषुवुः सेवितैरपि मैथुनैः ॥ ९ ॥
आयुषोऽन्ते प्रसूयन्ते मिथुनान्येव ताः सकृत् ।
ततः प्रभृति कल्पेऽस्मिन् मिथुनानां हि सम्भवः ॥ १० ॥
ध्यानेन मनसा तासां प्रजानां जायते सकृत् ।
शब्दादिर्विषयः शुद्धः प्रत्येकं पञ्चलक्षणं ॥ ११ ॥
इत्येषा मानुषी सृष्टिर्या पूर्व्वं वै प्रजापतेः ।

तस्यान्ववायसम्भूता यैरिदं पूजितं जगत् ॥ १२ ॥
सरित्सरःसमुद्रांश्च सेवन्ते पर्व्वतानपि ।
तास्तदा ह्यल्पशीतोष्णा युगे तस्मिंश्चरन्ति वै ॥ १३ ॥
तृप्तिं स्वाभाविकीं प्राप्ता विषयेषु महामते ।
न तासां प्रतिघातोऽस्ति न द्वेषो नापि मत्सरः ॥ १४ ॥
पर्व्वतोदधिसेविन्यो ह्यनिकेतास्तु सर्व्वशः ।
ता वै निष्कामचारिण्यो नित्यं मुदितमानसाः ॥ १५ ॥
पिशाचोरगरक्षांसि तथा मत्सरिणो जनाः ।
पशवः पक्षिणश्चैव नक्रा मत्स्याः सरीसृपाः ॥ १६ ॥
अवारका ह्यण्डजा वा ते ह्यधर्म्मप्रसूतयः ।
न मूलफलपुष्पाणि नार्त्तवा वत्सराणि च ॥ १७ ॥
सर्व्वकालसुखः कालो नात्यर्थं घर्म्मशीतता ।
कालेन गच्छता तेषां चिचा सिद्धिरजायत ॥ १८ ॥
ततश्च तेषां पूर्व्वाह्णे मध्याह्ने च वितृप्तता ।
पुनस्तथेच्छतां तृप्तिरनायासेन साभवत् ॥ १९ ॥
इच्छताञ्च तथायासो मनसः समजायत ।
अपां सौच्यं ततस्तासां सिद्धिर्न्नाम्नावयो न सा ॥ २० ॥
समजायत चैवान्या सर्व्वकामप्रदायिनी ।
असंस्कार्य्यैः शरीरैश्च प्रजास्ताः स्थिरयौवनाः ॥ २१ ॥
तासां विना तु संकल्पं जायन्ते मिथुनाः प्रजाः ।
समं जन्म च रूपञ्च म्रियन्ते चैव ताः समं ॥ २२ ॥
अनिच्छाद्वेषसंयुक्ता वर्त्तन्ते तु परस्परं ।

तुल्यरूपायुषः सर्व्वा अधमोत्तमतां विना ॥ २३ ॥
चत्वारि तु सहस्राणि वर्षाणां मानुषाणि तु ।
आयुःप्रमाणं जीवन्ति न च क्लेशाद्विपत्तयः ॥ २४ ॥
क्वचित्क्वचित्पुनः साभूत् क्षितिर्भाग्येन सर्व्वशः ।
कालेन गच्छता नाशमुपयान्ति यथा प्रजाः ॥ २५ ॥
तथा ताः क्रमशो नाशं जग्मुः सर्व्वत्र सिद्धयः ।
तासु सर्व्वासु नष्टासु नभसः प्रच्युता नराः ॥ २६ ॥
प्रायशः कल्पवृक्षास्ते सम्भूता गृहसंज्ञिताः ।
सर्व्वे प्रत्युपभोगाश्च तासां तेभ्यः प्रजायते ॥ २७ ॥
वर्त्तयन्ति स्म तेभ्यस्तास्त्रेतायुगमुखे तदा ।
ततः कालेन वै रागस्तासामाकस्मिकोऽभवत् ॥ १८ ॥
मासि मास्यार्त्तवोत्पत्त्या गर्भोत्पत्तिः पुनः पुनः ।
रागोत्पत्त्या ततस्तासां वृक्षास्ते गृहसंज्ञिताः ॥ २९ ॥
ब्रह्मन्नन्वपरेषान्तु पेतुः शाखा महीरुहां ।
वस्त्राणि च प्रसूयन्ते फलेष्वाभरणानि च ॥ ३० ॥
तेष्वेव जायते तेषां गन्धवर्णरसान्वितं ।
अमाक्षिकं महावीर्य्यं पुटके पुटके मधु ॥ ३१ ॥
तेन ता वर्त्तयन्ति स्म मुखे त्रेतायुगस्य वै ।
ततः कालान्तरेणैव पुनर्लोभान्वितास्तु ताः ॥ ३२ ॥
वृक्षास्ताः पर्य्यगृह्णन्त ममत्वाविष्टचेतसः ।
नेशुस्तेनापचारेण तेऽपि तासां महीरुहाः ॥ ३३ ॥
ततो द्वन्द्वान्यजायन्त शीतोष्णक्षुन्मुखानि वै ।

तास्तद्वन्धोपघातार्थं चक्रुः पूर्व्वं पुराणि तु ॥ ३४ ॥
मरुधन्वसु दुर्गेषु पर्व्वतेषु दरीषु च ।
संश्रयन्ति च दुर्गाणि वार्क्षं पार्व्वतमौदकं ॥ ३५ ॥
कृत्रिमञ्च तथा दुर्गं मित्वा मित्वात्मनोऽङ्गुलैः ।
मानार्थानि प्रमाणानि तास्तु पूर्व्वं प्रचक्रिरे ॥ ३६ ॥
परमाणुः परं सूक्ष्मं चषरेणुर्महीरजः ।
बालाग्रञ्चैव निष्कां च यूकां चाथ यवोदरं ॥ ३७ ॥
एकादशगुणं तेषां यवमध्यं तथाङ्गुलं ।
षड़ङ्गुलं पदन्तच्च वितस्तिद्विगुणं स्मृतं ॥ ३८ ॥
द्वे वितस्ती तथा हस्तो ब्राह्ममतीर्थादिवेष्टनं ।
चतुर्हस्तं धनुर्दण्डो नाड़िकायुगमेव च ॥ ३९ ॥
धनुषां द्वे सहस्रे तु गव्यूतिस्तच्चतुर्गुणं ।
प्रोक्तञ्च योजनं प्राज्ञैः संख्यानार्थमिदं परं ॥ ४० ॥
चतुर्णामथ दुर्गाणां स्वसमुत्थानि चीणि तु ।
चतुर्थं कृत्रिमं दुर्गं तच्च कुर्य्यात् सतस्तु ते ॥ ४१ ॥
पुरञ्च खेटकञ्चैव तद्वद्रोणीमुखं द्विजः ।
शाखानगरकञ्चापि तथा कर्व्वटकं चयी ॥ ४२ ॥
ग्रामसंघोषविन्यासं तेषु चावसथान् पृथक् ।
सोत्सेधवप्रकारञ्च सर्व्वतः परिखावृतं ॥ ४३ ॥
योजनार्द्धार्द्धविष्कम्भमष्टभागाय तं पुरं ।
प्रागुदक्प्लवनं शस्तं शुद्धवंशवहिर्गमं ॥ ४४ ॥
तदर्द्धेन तथा खेटं तत्पादेन च कर्व्वटं ।

न्यूनं द्रोणीमुखं तस्मादन्तभागेन चोच्यते ॥ ४५ ॥
प्राकारं परिखाहीनं पुरं वर्म्मवदुच्यते ।
शाखानगरकञ्चान्यन्मन्त्रिसामन्तभुक्तिमत् ॥ ४६ ॥
तथा शूद्रजलप्रायाः स्वसमृद्धिकृषीबलाः ।
म्लेचोपभोग्यभूमध्ये वसतिर्ग्रामसंज्ञिता ॥ ४७ ॥
अन्यस्मान्नगरादेर्या कार्य्यमुद्दिश्य मानवैः ।
क्रियते वसतिः सा वै विज्ञेया वसतिर्नवैः ॥ ४८ ॥
दुष्टप्रायो विना म्लेचैः परभूमिचरो बली ।
ग्रामएवाक्रिमीसंज्ञो राजवल्लभसंश्रयः ॥ ४९ ॥
शकटारूढभाण्डैश्च गोपालैर्व्विपणं विना ।
गोसमूहस्तथा घोषो.यचेछा भूमिकेतनः ॥ ५० ॥
तएवं नगरादींस्तु कृत्वा वासार्थमात्मनः ।
निकेतनानि द्वन्द्वानां चक्रुरावसथाय वै ॥ ५१ ॥
गृहाकारा यथा पूर्व्वं तेषामासन्महीरुहाः ।
तथा संस्मृत्य तत्सर्व्वं चक्रुर्व्वेश्मानि ताः प्रजाः ॥ ५२ ॥
वृक्षस्यैवङ्गताः शाखास्तथैवच्चापरा गताः ।
नताश्चैवोन्नताश्चैव तद्वच्छाखाः प्रचक्रिरे ॥ ५३ ॥
याः शाखाः कल्पवृक्षाणां पूर्व्वमासन् द्विजोत्तम ।
ताएव शाखा गेहानां शालात्वं तेन तासु तत् ॥ ५४ ॥
कृत्वा द्वन्द्वोपघातन्ते वार्त्तोपायमचिन्तयत् ।
नष्टेषु मधुना सार्द्धं कल्पवृक्षेष्वशेषतः ॥ ५५ ॥
विषादव्याकुलास्ता वै प्रजास्तृष्णाच्छुधार्दिताः ।

ततः प्रादुर्बभौ तासां सिद्धिस्त्रेतामुखे तदा ॥ ५६ ॥
वार्त्तास्वसाधिता ह्यन्या वृष्टिस्तासां निकामतः ।
तासां वृष्ट्युदकानीह यानि निम्नगतानि वै ॥ ५७ ॥
वृष्ट्यावरुद्धैरभवत् स्रोतःखातानि निम्नगाः ।
ये पुरस्तादपां स्तोका आपन्नाः पृथिवीतले ॥ ५८ ॥
ततो भूमेश्च संयोगादोषध्यस्तास्तदाभवन् ।
अफालकृष्टाश्चानुप्ता ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश ॥ ५९ ॥
ऋतुपुष्पफलाश्चैव वृक्षा गुल्माश्च जज्ञिरे ।
प्रादुर्भावस्तु चेतायामाद्योऽयमौषधस्य तु ॥ ६० ॥
तेनौषधेन वर्त्तन्ते प्रजास्त्रेतायुगे मुने ।
रागलोभौ समासाद्य प्रजाश्चाकस्मिकौ तदा ॥ ६१ ॥
ततस्ताः पर्य्यगृह्णन्त नदीश्चेचाणि पर्व्वतान् ।
वृक्षगुल्मौषधीश्चैवमात्मन्यायाद्यया बलं ॥ ६२ ॥
तेन दोषेण ता नेशुरौषध्यो मिषतां द्विजः ।
अग्रसङ्गूर्युगपत्तास्तदौषध्यो महामते ॥ ६३ ॥
पुनस्तासु प्रणष्टासु विभ्रान्तास्ताः पुनः प्रजाः ।
ब्रह्माणं शरणं जग्मुः क्षुधार्त्ताः परमेष्ठिनं ॥ ६४ ॥
स चापि तत्त्वतो ज्ञात्वा तदा ग्रस्तां वसुन्धरां ।
वत्सं कृत्वा समेरुन्तु दुदोह भगवान् विभुः ॥ ६५ ॥
दुग्धेयं गौस्तदा तेन सस्यानि पृथिवीतले ।
जज्ञिरे तानि वीजानि ग्राम्यारण्यास्तु ताः पुनः ॥ ६६ ॥
ओषध्यः फलपाकान्ता गणाः सप्तदश स्मृताः ।

व्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमा अणवस्तिलाः ॥ ६७ ॥
प्रियङ्गवो ह्युदाराश्च कोरदूषाः सचीनकाः ।
माषा मुद्गा मसूराश्च निष्पावाः सकुलत्थकाः ॥ ६८ ॥
आढकाश्चनकाश्चैव गणाः सप्तदश स्मृताः ।
इत्येता ओषधीनान्तु ग्राम्याणां जातयः पुरा ॥ ६९ ॥
ओषध्यो यज्ञियाश्चैव ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश ।
व्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमा अणवस्तिलाः ॥ ७० ॥
प्रियङ्गुसप्तमा ह्येते अष्टमास्तु कुलत्थकाः ।
श्यामाकास्त्वथ नीवारा यज्ञिला सगवेधुकाः ॥ ७१ ॥
कुरुविन्दा मर्कटकास्तथावेणुग्रधाश्च ये ।
ग्राम्यारण्याः स्मृता ह्येता ओषध्यश्च चतुर्दश ॥ ७२ ॥
यदा प्रनष्टा ओषध्यो न प्ररोहन्ति ताः पुनः ।
ततः स तासां वृद्ध्यर्थं वार्त्तोपायञ्चकार ह ॥ ७३ ॥
ब्रह्मा स्वयम्भुर्भगवान् हस्तसिद्धिञ्च कर्म्मजां ।
ततः प्रभृत्यथौषध्यः कृष्टपच्यास्तु जज्ञिरे ॥ ७४ ॥
संसिद्धायान्तु वार्त्तायां ततस्तासां स्वयं प्रभुः ।
मर्य्यादां स्थापयामास यथान्यायं यथागुणं ॥ ७५ ॥
वर्णानामाश्रमाणाञ्च धर्म्मान् धर्म्मभृतांवर ।
लोकानां सर्व्ववर्णानां सम्यक्धर्म्मार्थपालिनां ॥ ७६ ॥
प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावतां ।
स्थानमैन्द्रं क्षत्रियाणां संग्रामेष्वपलायिनां ॥ ७७ ॥
वैश्यानां मारुतं स्थानं स्वधर्म्ममनुवर्त्ततां ।

गान्धर्व्वं शूद्रजातीनां परिचर्य्यानुवर्त्ततां ॥ ७८ ॥
अष्टाशीतिसहस्राणामृषीणामूर्द्ध्वरेतसां ।
स्मृतं तेषान्तु यत् स्थानं तदेव गुरुवासिनां ॥ ७९ ॥
सप्तर्षीणान्तु यत् स्थानं स्मृतं तद्वै वनौकसां ।
प्राजापत्यं गृहस्थानां न्यासिनां ब्रह्मणः क्षयं ॥
योगिनाममृतं स्थानमिति वै स्थानकल्पना ॥ ८० ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे सृष्टिप्रकरणे ॥ ४९ ॥

पञ्चाशोऽध्यायः ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

ततोऽभिध्यायतस्तस्य जज्ञिरे मानसीः प्रजाः ।
तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्य्यैस्तैः कारणैः सह ॥ १ ॥
क्षेत्रज्ञाः समवर्त्तन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः ।
ते सर्व्वे समवर्त्तन्त ये मया प्रागुदाहृताः ॥ २ ॥
देवाद्याः स्थावरान्ताश्च त्रैगुण्यविषयाः स्मृताः ।
एवम्भूतानि सृष्टानि स्थावराणि चराणि च ॥ ३ ॥
यदास्य ताः प्रजाः सर्व्वा न व्यवर्द्धन्त धीमतः ।
अथान्यान्मानसान् पुत्रान् सदृशानात्मनोऽसृजत् ॥ ४ ॥
भृगुं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुमङ्गिरसन्तथा ।
मरीचिं दक्षमत्रिञ्च वशिष्ठञ्चैव मानसं ॥ ५ ॥

नव ब्रह्मण इत्येते पुराणे निश्चयङ्गताः ।
ततोऽसृजत् पुनर्ब्रह्मा रुद्रं क्रोधात्मसम्भवं ॥ ६ ॥
सङ्कल्पञ्चैव धर्म्मञ्च पूर्व्वेषामपि पूर्व्वजं ।
सनन्दनाद्यो ये च पूर्व्वं सृष्टाः स्वयम्भुवा ॥ ७ ॥
न ते लोकेषु सज्जन्तो निरपेक्षाः समाहिताः ।
सर्व्वे तेऽनागतज्ञाना वीतरागा विमत्सराः ॥ ८ ॥
तेष्वेवं निरपेक्षेषु लोकसृष्टौ महात्मनः ।
ब्रह्मणोऽभून्महाक्रोधस्तचोत्पन्नोऽर्कसन्निभः ॥ ९ ॥
अर्द्धनारीनरवपुः पुरुषोऽतिशरीरवान् ।
विभजात्मानमित्युक्ता स तदान्तर्दधे ततः ॥ १० ॥
स चोक्तो वै पृथक् स्त्रीत्वं पुरुषत्वं तथाकरोत् ।
बिभेद पुरुषत्वञ्च दशधा चैकधा तु सः ॥ ११ ॥
सौम्यासौम्यैस्तथा शान्तैः प्रुंस्त्वं स्त्रीत्वञ्च स प्रभुः ।
बिभेद बहुधा देवः पुरुषैरसितैः सितैः ॥ १२ ॥
ततो ब्रह्मात्मसम्भूतं पूर्व्वं स्वायम्भुवं प्रभुः ।
आत्मनः सदृशं कृत्वा प्रजापालो मनुं द्विजः ॥ १३ ॥
शतरूपाञ्च तां नारीं तपोनिर्धूतकल्मषां ।
स्वायम्भुवो मनुर्देवः पत्नीत्वे जगृहे विभुः ॥ १४ ॥
तस्माच्च पुरुषात्पुत्रौ शतरूपा व्यजायत ।
प्रियव्रतोत्तानपादौ प्रख्यातावात्मकर्म्मभिः ॥ १५ ॥
कन्ये द्वे च तथाकूतिं प्रसूतिञ्च ततः पिता ।
ददौ प्रसूतिं दक्षाय तथा रुचिं रुचेः पुरा ॥ १६ ॥

प्रजापतिः स जग्राह तयोर्यज्ञः सदक्षिणः।
पुत्रो जज्ञे महाभाग दम्यतीमिथुनं ततः ॥ १७ ॥
यज्ञस्य दक्षिणायान्तु पुत्रा द्वादश जज्ञिरे।
यामाइति समाख्याता देवाः स्वायम्भुवोऽन्तरे ॥ १८ ॥
तस्य पुत्रास्तु यज्ञस्य दक्षिणायां सभास्वराः।
प्रसूत्याञ्च तथा दक्षश्चतस्रो विंशतिस्तथा ॥ १९ ॥
ससर्ज्ज कन्यास्तासाञ्च सम्यङ्नामानि मे शृणु।
श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा क्रिया तथा ॥ २० ॥
बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्त्तिस्त्रयोदशी।
पत्न्यर्थं प्रतिजग्राह धर्म्मो दाक्षायणीः प्रभुः ॥ २१ ॥
ताभ्यः शिष्टा यवीयस्य एकादश सुलोचनाः।
ख्यातिः सत्यथ सम्भूतिः स्मृतिः प्रीतिस्तथा क्षमा ॥ २२ ॥
सन्ततिश्चानसूया च ऊर्ज्जा स्वाहा स्वधा तथा।
भृगुर्भवो मरीचिश्च तथा चैवाङ्गिरा मुनिः ॥ २३ ॥
पुलस्त्यः पुलहश्चैव क्रतुश्च ऋषयस्तथा।
वशिष्ठोऽत्रिस्तथा वह्निः पितरश्च यथा क्रमं ॥ २४ ॥
ख्यात्याद्या जगृहुः कन्या मुनयो मुनिसत्तमाः।
श्रद्धा कामं श्रीश्च दर्प्पं नियमं धृतिरात्मजं ॥ २५ ॥
सन्तोषञ्च तथा तुष्टिर्लोभं पुष्टिरजायत।
मेधा श्रुतं क्रिया दण्डं नयं विनयमेव च ॥ २६ ॥
बोधं बुद्धिस्तथा लज्जा विनयं वपुरात्मजं।
व्यवसायं प्रजज्ञे वै क्षेमं शान्तिरसूयत ॥ २७ ॥

सुखं सिद्धिर्यशः कीर्त्तिरित्येते धर्म्मयोनयः ।
कामादतिमुदं हर्षं धर्म्मपौत्रमसूयत ॥ २८ ॥
हिंसा भार्य्या त्वधर्म्मस्य तस्यां जज्ञे तथानृतं ।
कन्या च निर्ऋतिस्तस्यां सुतौ द्वौ नरकं भयं ॥ २९ ॥
माया च वेदना चैव मिथुनं ह्ययमेतयोः ।
तयोर्जज्ञेऽथ वै माया मृत्युं भूतापहारिणं ॥ ३० ॥
वेदनात्मसुतश्चापि दुःखं जज्ञेऽथ रौरवात् ।
मृत्योर्व्याधिजराशोकतृष्णाक्रोधास्च जज्ञिरे ॥ ३१ ॥
दुःखोद्भवाः स्मृता ह्येते सर्व्वे वाधर्म्मलक्षणाः ।
नैषां भार्य्यास्ति पुत्रो वा सर्व्वे ते ह्यूर्द्धरेतसः ॥ ३२ ॥
निर्ऋतिश्च तथा चान्या मृत्योर्भार्य्याभवन्मुने ।
अलक्ष्मीर्नाम तस्याश्च मृत्योः पुत्राश्चतुर्दश ॥ ३३ ॥
अलक्ष्मीपुत्रका ह्येते मृत्योराज्ञेशकारिणः ।
विनाशकालेषु नरान् भजन्त्येते शृणुष्व तान् ॥ ३४ ॥
इन्द्रियेषु दशस्वेते तथा मनसि च स्थिताः ।
स्वे स्वे नरं स्त्रियं वापि विषये योजयन्ति हि ॥ ३५ ॥
अथेन्द्रियाणि चाक्रम्य रागक्रोधादिभिर्नरान् ।
योजयन्ति यथा हानिं यान्त्यधर्म्मादिभिर्द्विज ॥ ३६ ॥
अहङ्कारगतश्चान्यस्तथान्यो बुद्धिसंस्थितः ।
विनाशाय नराः स्त्रीणां यतन्ते मोहसंश्रिताः ॥ ३७ ॥
तथैवान्ये गृहे पुंसां दुःसहो नाम विश्रुतः ।
क्षुत्क्षामोऽधोमुखो नग्नश्चीरी काकसमस्वनः ॥ ३८ ॥

स सर्व्वान् खादितुं सृष्टो ब्रह्मणा तपसो निधिः ।
दंष्ट्राकरालमत्यर्थं विवृतास्यं सुभैरवं ॥ ३९ ॥
तमत्तुकाममाहेदं ब्रह्मा लोकपितामहः ।
सर्व्वब्रह्ममयः शुद्धः कारणं जगतोऽव्ययः ॥ ४० ॥

ब्रह्मोवाच ॥

नात्तव्यन्ते जगदिदं जहि कोपं शमं व्रज ।
त्यजैनान्तामसीं वृत्तिमपास्य रजसः कलां ॥ ४१ ॥

दुःसह उवाच ॥

क्षुत्क्षामोऽस्मि जगन्नाथ पिपासुश्चापि दुर्ब्बलः ।
कथं तृप्तिमियान्नाथ भवेयं बलवान् कथं ॥
कश्चाश्रयो ममाख्याहि वर्त्तेयं यच्च निर्वृतः ॥ ४२ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

तवाश्रयो गृहं पुंसां जनश्चाधार्म्मिको बलं ।
पुष्टिं नित्यक्रियाहान्या भवान् वत्स गमिष्यति ॥ ४३ ॥
वृथा स्फोटाश्च ते वस्त्रमाहरच्च ददामि ते ।
क्षतं कीटावपन्नच्च तथा श्वभिरवेक्षितं ॥ ४४ ॥
भग्नभाण्डगतन्तद्वत् मुखवातोपशमितं ।
उच्छिष्टापक्वमस्विन्नमवलीढमसंस्कृतं ॥ ४५ ॥
भग्नासनस्थितैर्भुक्तमासन्नागतमेव च ।
विदिङ्मुखं सन्ध्ययोश्च नृत्यवाद्यस्वरोत्तमं ॥ ४६ ॥
उदक्योपहृतं भुक्तमुदक्या दृष्टमेव च ।
यच्चोपघातवत् किञ्चित् भक्ष्यं पेयमथापि वा ॥ ४

एतानि तव पुष्ट्यर्थमन्यच्चापि ददामि ते ।
अश्रद्धया हुतं दत्तमस्नातैर्यदवज्ञया ॥ ४८ ॥
यन्नाम्बुपूर्व्वकं क्षिप्तमनर्थीकृतमेव च ।
त्यक्तुमाविष्कृतं यत्तु दत्तं चैवातिविस्मयात् ॥ ४९ ॥
दुष्टं कृत्वार्त्तदत्तञ्च यक्ष तद्भागि तत्फलं ।
यच्च पौनर्भवः किञ्चित् करोत्यामुष्मिकं क्रमं ॥ ५० ॥
यच्च पौनर्भवा योषित् तद्यक्ष तव तृप्तये ।
कन्या शुल्कोपधानाय समुपास्ते धनक्रियाः ॥ ५१ ॥
तथैव यक्ष पुष्ट्यर्थमसच्छास्त्रक्रियाश्च याः ।
यच्चार्थं निर्हृतं किञ्चिदधीतं यन्न सत्यतः ॥ ५२ ॥
तत्सर्व्वं तव कालांश्च ददामि तव सिद्धये ।
गुर्व्विण्यभिगमे सन्ध्यानित्यकार्य्यव्यतिक्रमे ॥ ५३ ॥
असच्छास्त्रक्रियालापदूषितेषु च दुःसह ।
तवाभिभवसामर्थ्यं भविष्यति सदा नृषु ॥ ५४ ॥
पङ्क्तिभेदे वृथापाके पाकभेदे तथा क्रिया ।
नित्यञ्च गेहकलहे भविता वसतिस्तव ॥ ५५ ॥
अपोष्यमाणे च तथा बद्धे गोवाहनादिके ।
असन्ध्याभ्युक्षितागारे काले त्वत्तो भयं नृणां ॥ ५६ ॥
नक्षत्रग्रहपीड़ासु विविधोत्पातदर्शने ।
अशान्तिकपरान् यक्ष नरानभिभविष्यसि ॥ ५७ ॥
वृथोपवासिनो मर्त्या द्यूतस्त्रीषु सदा रताः ।
त्वद्भाषणोपकर्त्तारो वैड़ालव्रतिकाश्च ये ॥ ५८ ॥

अब्रह्मचारिणाधीतमिज्या चाविदुषा कृता।
तपोवने ग्राम्यभुजां तथैवानिर्जितात्मनां ॥ ५९ ॥
ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणाञ्च स्वकर्म्मतः।
परिच्युतानां या चेष्टा परलोकार्थमिष्यतां ॥ ६० ॥
तस्याश्च यत्फलं सर्व्वं तत्ते यक्ष भविष्यति।
अन्यच्च ते प्रयच्छामि पुष्ट्यर्थं सन्निबोध तत् ॥ ६१ ॥
भवतो वैश्वदेवान्ते नामोच्चारणपूर्व्वकं।
एतत्तवेति दास्यन्ति भवतो वलिमूर्ज्जितं ॥ ६२ ॥
यः संस्कृताशी बिधिवच्छुचिरन्तस्तथा वहिः।
अलोलुपोऽजितस्त्रीकस्तद्गेहमपवर्ज्जय ॥ ६३ ॥
पूज्यन्ते हव्यकव्याभ्यां देवताः पितरस्तथा।
यामयोऽतिथयश्चापि तद्गेहं यक्ष वर्ज्जय ॥ ६४ ॥
यच्च मैचीगृहे बालवृद्धयोषिन्नरेषु च।
तथा स्वजनवर्गेषु गृहं तच्चापि वर्जय ॥ ६५ ॥
योषितोऽभिरता यच्च न वहिर्गमनोत्सुकाः।
लज्जान्विताः सदा गेहं यक्ष तत्परिवर्जय ॥ ६६ ॥
वयःसम्बन्धयोग्यानि शयनान्यशनानि च।
यच्च गेहे त्वया यक्ष तद्वर्ज्यं वचनान्मम ॥ ६७ ॥
यच्च कारुणिका नित्यं साधुकर्म्मण्यवस्थिताः।
सामान्योपस्करैर्युक्तास्त्यजेथा यच्च तद्गृहं ॥ ६८ ॥
यचासनस्थास्तिष्ठत्सु गुरुवृद्धद्विजातिषु।
न तिष्ठन्ति गृहं तच्च वर्ज्यं यक्ष त्वया सदा ॥ ६९